

**ПАЖЎҲИШГОҲИ РУШДИ МАОРИФ БА НОМИ АБДУРАҲМОНИ
ҶОМИИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 371+373 (575.3)

ТКБ: 74.200+74.20 (2 тоҷик)

Д-14

ДАВЛАТЗОДА МУЯССАРА ШАРИФ

**ШАРОИТҲОИ ТАШКИЛӢ-ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ
САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДИИ) ХОНАНДАГОН
ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогика
аз рӯи ихтисоси 5.3.9. Назария ва методикаи ташкили фаъолияти
фарҳангӣ-иҷтимоӣ (педагогикаи иҷтимоӣ)

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои педагогӣ,
профессор Иматзода Л.М.

ДУШАНБЕ - 2026

Номгуйи ихтисорҳо:

Амсилаи таълимии STEAM — усули ҳамгирои омузиши илмҳои табиатшиносӣ, технология, муҳандисӣ, санъат ва риёзиёт мебошад.

ВМИ ҚТ - Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

МТМУ - Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

МТИ ҚТ - Муассисаҳои таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон

СК – Салоҳиятҳои калидӣ

STEAM — ин як амсилаи муносири таълим мебошад, ки аз ҳарфҳои аввали панҷ самти асосӣ иборат аст:

S — *Science* (илмҳои табиатшиносӣ) → илм

T — *Technology* → технология

E — *Engineering* → муҳандисӣ

A — *Art* → санъат

M — *Mathematics* → риёзиёт

OECD - Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд

PISA - Барномаи байналмилалӣ барои арзёбии дастовардҳои таълимии хонандагон

КО — кормандони омузгорӣ

ТИ – таҳсилоти иловагӣ

ЮНЕСКО - Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг

МУНДАРИЧА

НОМГУИ ИХТИСОРАҲО.....	2
МУҚАДДИМА.....	3-20
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДИИ РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДӢ) ХОНАНДАГОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	21-90
1.1. Асосҳои назариявии рушди салоҳиятҳои хонандагон дар адабиёти педагогӣ, равонӣ ва методӣ	21-45
1.2. Моҳият, сохтор ва муҳтавои салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ	45-59
1.3. Хусусиятҳои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11 дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.....	59-87
Хулосаи боби 1.....	87-90
БОБИ II. ШАРОИТҲОИ ТАШКИЛӢ-ПЕДАГОГИИ РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДӢ) ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 10-11 ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГӢ	91-117
2.1. Муҳити таълимии муассисаи таҳсилоти иловагӣ ҳамчун шароити мусоиди рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11.....	91-101
2.2. Технологияҳои педагогӣ ва амсилаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11	101-115
Хулосаи боби 2.....	115-117
БОБИ III. САНЦИШИ ОЗМОИШӢ-ТАҶРИБАВИИ АМСИЛАИ РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДӢ) ХОНАНДАГОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГӢ	118-191
3.1. Ташкил ва гузаронидани корҳои таҷрибавӣ оид ба озмоиши амсилаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон.....	118-134
3.2. Таҳлил ва арзёбӣ натиҷаи корҳои таҷрибавӣ	135-156
Хулосаи боби 3.....	156-156
Хулосаи умумӣ ва тавсияҳо.....	159-163
Рӯйхати адабиёт.....	164-185
Замимаҳо.....	186-191

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар замони муосир, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи таҳкими пояҳои Истиқлолияти давлатӣ қадамҳои устувор гузошта истодааст, дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ – сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ тағйироти ҷиддӣ ва навовариҳои муассир ба мушоҳида мерасанд. Ин тағйирот, албатта, ба низоми таълиму тарбия низ таъсири амиқ мерасонад.

Бояд қайд кард, ки дар шароити ислоҳоти ҷорӣ дар низоми маорифи кишвар, ки ба ташаккули шахсияти ғаъол, ташаббускор ва рақобатпазир равона шудааст, нақши таҳсилоти иловагӣ рӯ ба афзоиш додааст. Он на танҳо имкониятҳои инфиродии хонандагонро васеъ мекунад, балки ҳамчун муҳити мусоид барои рушди қобилият, муайянсозии самтҳои арзишманд ва ташаккули малакаҳои худидоракунии ва худтанзимкунии касбӣ хидмат мекунад.

Ҷомеаи муосир ба инсон соҳибмаърифат, ахлоқӣ ва ташаббускор ниёз дорад. Дар ин замина, таҳсилоти иловагӣ метавонад нақши муҳим бозида, ба қонеъ намудани талаботи афзояндаи насли наврас ва ҷавонон, ба тағйири мазмун ва моҳияти равандҳои таълимӣ мусоидат намояд. Маҳз бо дарназардошти аҳамияти таҳсилоти иловагӣ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ бахшида ба «Рӯзи дониш.» 1 сентябри соли 2017 таъкид намуданд: «Ба таҳсилоти иловагӣ ҳамчун қисми таркибии раванди донишомӯзӣ ва интиҳоби касб эътибори ҷиддӣ дода шавад, зеро ҳадафи он пеш аз ҳама, рушди қобилияту истеъдоди хонандагон, наврасон ва ҷавонон мебошад.»[153]

Дар қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф.» [96] ва «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ.»[97] таҳсилоти иловагӣ ҳамчун ҷузъи муҳими низоми таҳсилот ба сифати василаи муассири рушди неруи зеҳнӣ, эҷодкорӣ, шавқу завқи илмӣ ва ҷисмонӣ-иҷтимоии насли нав эътироф гардидааст. Дар Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ.», моддаи 15,

банди 1 чунин оварда шудааст: «Таҳсилоти иловагӣ дар шакли равиявӣ мувофиқи имкониятҳои фардӣ, шавқу рағбат, майлу хоҳиш, қобилият ва дараҷаи маҳорату таълимгирандагон бо назардошти дараҷаи таҳсилот, ихтисос, собиқаи кор, синну сол, хусусиятҳои руҳию ҷисмонӣ, вазъи саломатии онҳо дар шаклҳои машғулият, маҳфил, дарс, лексия, машғулияти фардӣ, конференсия, семинар, хониш, саволу ҷавоб, мусоибика, машқ, саёҳат, экспедитсия, кори амалӣ дар озмоишгоҳҳо, устохонаҳо, дар табиат ва дигар гузаронида мешавад» [102,9].

Дар чунин шароит, омузиши таҳқиқотии масъалаҳои марбут ба таҳсилоти иловагӣ ва нақши он дар ташаккули шахсияти хонандагон аҳамияти илмиву амалӣ пайдо мекунад ва заминаи воқеиро барои бознигарии стратегияҳои тарбия ва таълиму рушди шахсият фароҳам месозад.

Сиёсати нави таълимро, ки мутобиқи меъёрҳои байналмилалӣ ва эҳтиёҷоти муҳими низоми иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон равона шудааст, равиши нав ва фарқкунанда хос аст. Асоси ин равишро андешае ташкил медиҳад, ки «муҳим на омӯзондан, балки омӯзиш омӯхтан аст.»[180] Ин нуқта боис мегардад, ки диққат аз амсилаи маъмулии инсондӯстонаи таълим ба самти амсилаи бар қобилият асосёфта — яъне таҳсил бо таъҷил ба салоҳиятҳо — равона гардад. Яъне, дар маорифи муосир аҳамияти калидӣ ба рушди қобилияти худидоракунии маърифат ва худомӯзии доимии шахс дода мешавад.

Таҳсилоти иловагӣ як шакли махсуси таълимро ифода мекунад, ки дар он раванди таълим, тарбия ва рушди шахсият дар ҳамбастагӣ қарор доранд. Он бо мақсади қонеъ гардондани ниёзҳои маърифатӣ, тавсеаи нерӯи эҷодӣ, ташаккули арзишҳои ахлоқиву фарҳангӣ ва мусоидат ба рушди иҷтимоии кӯдак ва наврасон амалӣ карда мешавад.

Таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати падидаи хоси тарбиявию маърифатӣ, ки дар он раванди омӯзиш, тарбия ва рушд дар ҳамбастагӣ амалӣ мешаванд, дорои нақши муҳим дар ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) насли нав мебошад. Ин навъи таълим

берун аз ҷаҳорҷӯбаи расмӣ барномаи таълимӣ фаъолият намуда, муҳити озод ва эҷодиро барои рушди қобилиятҳо, ташаккули малакаҳои иҷтимоӣ ва шахсӣ фароҳам месозад.

Салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) маҷмуи дониш, маҳорат, малака ва муносибатҳоеро дар бар мегиранд, ки барои мутобиқшавӣ ба муҳити иҷтимоӣ, касбӣ ва шахсӣ муҳим ҳисобида мешаванд. Ин салоҳиятҳо, аз ҷумла малакаи иртиботӣ (коммуникатсия), андешаронии интиқодӣ, қобилияти кор дар гурӯҳ, худидоракунии, масъулиятшиносӣ ва эҷодкорӣ, имрӯз яке аз ҳадафҳои меҳварии низоми таҳсилот ба ҳисоб мераванд.

Бо дарназардошти ин, мутобиқсозии мундариҷаи барномаҳо ва такмили фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ба талаботи замони муосир, як зарурати объективӣ ба шумор рафта, заминаи муҳим барои ислоҳоти соҳа ва таъмини дастрасии бештари хонандагону наврасон ба таҳсилоти иловагии босифат мегардад. Мақсадҳое, ки бо ин роҳ дар назди низоми таълим гузошта шудаанд, омӯзгоронро водор месозанд, ки усулҳои таълимро бо назардошти равиши салоҳиятнокӣ тағйир дода, талаботро ба технологияҳои кунунии таълим ва низоми баҳогузори бозбинӣ намоянд. Ин раванд имконият медиҳад, ки сифати таълим ба сатҳи нав бардошта шавад ва он вазифаи аввалиндараҷаи илми педагогии муосир ба ҳисоб меравад.

Аз ин лиҳоз, таҳсилоти иловагӣ ҳамчун муҳити мушаххаси иҷтимоиву педагогӣ бояд дорои шароити ташкиливу педагогӣ бошад, ки дар он ташаккули салоҳиятҳои зикршуда самаранок амалӣ гарданд. Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ бояд имкониятҳои гуногун, шаклҳои фасеҳ ва усулҳои муосири таълимро истифода баранд, ки ба талаботи инфиродии хонандагон ҷавобгӯ бошанд.

Аз ин рӯ, омузиши шароити ташкиливу педагогии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) хонандагон мусоидат мекунанд, на танҳо ҷиҳати такмили мазмун ва шаклҳои таълим, балки ҳамчун асос барои таҳияи механизми устувори

рушди шахсият дар низоми таҳсилоти иловагии кишвар аҳамияти илмӣ ва амалӣ доранд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масъалаи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар шароити таҳсилоти муосир ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии маориф ва таҳқиқоти педагогӣ мавқеи муҳим доранд. Тағйироти иҷтимоию иқтисодӣ, рақамисозии муҳити таҳсил, рушди иқтисоди донишбунёд ва болоравии талаботи бозори меҳнат зарурати ташаккули чунин салоҳиятҳоро ҳамчун маҷмӯи малакаҳои маърифатӣ, иҷтимоӣ, коммуникативӣ ва худидоракунии шахсият ба миён мегузоранд. Аз ин лиҳоз, омузиши шароитҳои ташкилӣ-педагогии ташаккули салоҳиятҳо махсусан дар низоми таҳсилоти иловагӣ, ҳамчун муҳити чандири рушди шахсият, аҳамияти хос доранд.

Таҳлили таҳқиқоти илмии хориҷӣ нишон медиҳад, ки мушкилоти ташаккули салоҳиятҳо дар қорҳои як қатор олимони мавриди омузиши ҷиддӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар тадқиқоти Э.А.Аксенова [6], И.А.Зимняя (78), Г.А.Бабаева [12], В.П.Голованов[51], А.В.Хуторской [192], М.И.Еременко [70], Е.А.Федорова [188], Л.С.Кузнецова[96], О.С.Карпенко[103], О.Е.Лебедева [111], И.П.Мединтсева [129], Н.В.Петрова [156], Л.А.Петровская [157], Дж.Равен [160], Н.Ф.Радионова, А.П.Тряпитсина [161], Н.А.Ротатаева [170], Г.К.Селевко [176] ва дигарон масъалаҳои рушди салоҳиятҳои таълимӣ, иҷтимоӣ, иттилоотӣ, коммуникативӣ ва касбӣ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим, инчунин тақмили воситаҳо ва шаклҳои таълими муосир ҳамчун асоси ташаккули шахсияти ғайр баъррасӣ шудаанд. Ин таҳқиқотҳо заминаи устувори назариявӣ методиро барои таҳқиқоти минбаъда фароҳам овардаанд.

Дар илми педагогикаи тоҷик низ мушкилоти рушди салоҳиятҳои ҳонандагон, тақмили муҳтаво ва технологияҳои таълим, ҳамгирии таълим ва тарбия дар асарҳои илмии М.Лутфуллозода [114], Ф. Шарифзода [198], И. Каримова [199], С.Негматов [137], Ғ.Бобизода [116], Х.Зиёӣ [76], А.Байзоев[16], Ф.Гулматов (), Н.Абдурашитов [1] ва дастуру

рисолаҳои илмӣ муҳаққиқон У.Гулматова[54], С. Курбанов [98], Ф.Мисрализода [133], К.Раҳимӣ [165], М.Сафаров [173], У.Умаров [186], М.Ќураева [195], С.Холназаров [190], Д.Имоназаров [27] ва дигарон баррасӣ шудаанд.

Дар даҳсолаҳои охир дар осори муҳаққиқони хориҷӣ Н.Антонова [9], И.А.Зимняя [77], А.П. Тряпитсина [12], Е.Б.Евладова [69], А.Бруднов [35], А.П.Фадеева [189], А.Г.Асмолова [10], Н.И.Булаев [38], В.А.Горский [53], Е.Б. Евладова [69], С.В.Салтсева [177], Г.Н. Попова [160], К.В.Рубчевский [174], Н.Г.Чернилова [196], А.И. Щетинская [195] ва дигарон тадқиқотҳои зиёде дар соҳаи таҳсилоти иловагии хонандагон анҷом дода шудаанд, ки муҳимтарин нуктаҳои илмӣ методиро инъикос ёфтаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи таҳсилоти иловагӣ ҳамчун ҷузъи муҳими низоми маориф дар илми педагогика мавриди омӯзиш ва таҳқиқи олимону муҳаққиқон қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар осори олимони ватанӣ Б. Қодиров [97], А.Нуров [168], Х.Раҳимзода [164], И.Давлатшоев [60], Л.Орлова [146], К.Раҳимӣ [165], Р.Абдуллаев [2], М.Мирзоев [131], М.Назарзода [136] ва дигарон ҷанбаҳои гуногуни масъалаҳои корҳои беруназсинфӣ, рушди салоҳиятҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, коммуникативӣ ва маърифатии хонандагон таҳлил шуда, таҳсилоти иловагӣ ҳамчун муҳити мусоид барои худифшоӣ, иҷтимоишавӣ ва рушди қобилиятҳои инфиродӣ баррасӣ мегардад.

Инчунин дар корҳои мазкур масъалаҳои омӯзиши муттасил, тақмили ихтисоси омӯзгорон, рушди салоҳиятҳои касбӣ, истифодаи усулҳои муосири таълим, шаклҳо ва воситаҳои тақмили фаъолияти педагогӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд, ки бевосита ё бавосита ба таҳсилоти иловагӣ алоқаманд мебошанд. Баъзе муҳаққиқон таҳсилоти иловагиро ҳамчун омилҳои муҳими рушди касбии омӯзгор ва баланд бардоштани сифати таълим маънидод намудаанд.

Инчунин, аксари тадқиқотҳои мавҷуда бештар ба муҳити муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ равона гардида, ҷанбаҳои

фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ аз ҷумла хусусиятҳои ташкили маҳфилҳо, марказҳои эҷодӣ, муассисаҳои варзишӣ ва илмӣ, шаклҳои фаъолияти ихтиёрӣ ва лоиҳавии хонандагон — ҳамчун фазои воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба таври маҳдуд таҳлил шудаанд. Ҳол он ки маҳз ин муассисаҳо бо сабаби ихтиёрӣ будани иштироки хонандагон, фарогирии шаклҳои гуногуни фаъолият ва имконияти рушд додани ташаббускорӣ, барои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) заминаи мусоиди педагогӣ фароҳам меоранд.

Бо вуҷуди ин, таҳлили осори илмӣ нишон медиҳад, ки масъалаи таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол ба таври алоҳида, фарогир ва мустақил ҳамчун объекти махсуси таҳқиқоти педагогӣ пурра баррасӣ нагардидааст. Аксари корҳои илмӣ танҳо ҷанбаҳои алоҳидаи онро дар доираи мушкилоти умумии маориф ё тақмили ихтисоси омӯзгорон инъикос менамоянд. Аз ҷумла рисолаи Мирзоев М.С. ҳамчун воситаи фарҳанги этникӣ баррасӣ менамояд.

Аз ин рӯ, зарурати таҳқиқи ҳамаҷонибаи масъалаи таҳсилоти иловагӣ, муайян намудани асосҳои назариявӣ, мазмун, шаклҳо, усулҳо ва механизмҳои татбиқи он дар шароити муосири рушди маорифи Тоҷикистон ба миён меояд, ки аҳамияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дорад.

Ҳамзамон, дар шароити татбиқи ислоҳоти соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузариш ба стандартҳои нави таълим, стратегияҳои рушди соҳаи маориф ва рақамисозии муҳити таҳсил, зарурати таҳияи шароитҳои мушаххаси ташкилӣ-педагогӣ барои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар доираи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ боз ҳам бештар мегардад. Ин раванд дар шароити фаъолияти илмӣ-тадқиқотии кишвар хусусияти амалӣ гирфта, ба таҳияи дастурҳои методӣ, моделҳои ташкили фаъолият ва механизмҳои арзёбии сатҳи ташаккули салоҳиятҳои хонандагон асос мегузорад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, метавон хулоса намуд, ки:

- новобаста ба мавҷуд будани заминаи назариявӣ ва таҷрибаи муайяни илмӣ-методӣ дар Тоҷикистон ва хориҷ, масъалаи шароитҳои

ташкилӣ-педагогии ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон, то имрӯз ба сифати объекти мустақили таҳқиқоти диссертатсионӣ ба таври кофӣ таҳия нагардидааст.

- тазодҳо байни афзоиши талаботи ҷомеа ва давлат оид ба фароҳам овардани шароити муносиб барои инкишофи шахсияти худмуайянкунанда, аз як тараф, ва аз тарафи дигар — кам будани таҳқиқотҳои системавӣ дар бораи истифодаи муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҳамчун омили худмуайянкунии касбии кӯдакон, боиси интихоби мавзӯи таҳқиқ гардид.

Маҳз ҳамин ҳолат навоари илмӣ, аҳаммияти назариявӣ ва арзиши амалии тадқиқоти мазкурро асоснок месозад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯҳои илмӣ.

Рисолаи мазкур дар заминаи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030.», «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030.», инчунин «Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти илlochвагӣ.» таҳия ва амалӣ гардидааст. Тадқиқот дар ҳамбастагӣ бо самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ-амалии Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон анҷом дода шуда, дар чараёни он таҷриба, таҳияҳои методӣ ва натиҷаҳои корҳои илмӣ-амалии ин муассиса дар соҳаи рушди салоҳиятҳои хонандагон ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар раванди татбиқи қисми таҷрибавии пажӯҳиш имкониятҳо ва захираҳои Маркази таҳсилоти иловагии назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон низ самаранок истифода шудаанд. Мазкур марказ ҳамчун воҳиди низомсози фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ барои баргузории озмоишҳои педагогӣ, мониторинги сатҳи рушди

салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ва татбиқи моделҳои нави ташкилӣ-педагогии таълим ҳамчун пойгоҳи таҷрибавии тадқиқот хизмат намудааст.

Дар асоси таҳлили санадҳои меъёрий, заминаҳои назариявӣ ва натиҷаҳои озмоишҳои педагогии анҷомёфта ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки тадқиқоти мазкур дорои аҳаммияти илмӣ ва иҷтимоӣ буда, ба рушди назария ва амалияи тарбияи насли наврас, такмили низоми таҳсилоти иловагӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти таълимӣ-тарбиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар рисолаи илмӣ асосҳои назариявӣю амалии рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11 дар маҳфилҳои фаннии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳқиқ мегардад. Ташаккули самараноки салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар низоми таҳсилоти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди фароҳам овардани маҷмӯи муайяни шароитҳои ташкилӣ, методӣ ва иҷтимоӣ дар муҳити таълим босамар амалӣ мегардад. Ин шароитҳо асоси татбиқи амсилаи педагогиро барои баланд бардоштани сифати фаъолияти маҳфилҳои фаннӣ чиҳати рушди салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11 таъмин менамоянд.

Мақсади тадқиқот. Асосноккунии назариявӣ ва санҷиши таҷрибавии шароити ташкилӣ-педагогии рушди самараноки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11 дар доираи фаъолияти маҳфилҳои фаннии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда дар чараёни таҳқиқот иҷрои вазифаҳои зерин пешбинӣ мегардад:

1. Таҳлили назариявӣ ва амалии мафҳуми салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар адабиётҳои педагогӣ, равонӣ ва методӣ ва муайян намудани нақши онҳо дар ташаккули шахсияти хонандагон;

2. Омузиши таҷрибаи амалии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ оид ба ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ;

3. Таъмини шароитҳои ташкилӣ-педагогӣ, ки ба ташаккули самараноки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мусоидат менамоянд;

4. Таҳияи амсилаи педагогии «Ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.» ва татбиқи он мавриди баргузории шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун ҳамчун муҳити воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ);

5. Арзёбӣ ва таҳлили натиҷаҳои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) бо истифода аз технология, лоиҳаҳои муосир дар чараёни озмоиши ташаккулдиҳанда;

6. Таҳияи хулоса ва тавсияҳои илмӣ-амалӣ ҷиҳати такмили муҳити ташаккулдиҳандаи МТИ, ки барои рушди ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар маҳфилҳои эҷодӣ шароити мусоидро фароҳам меоранд.

Объекти тадқиқот – раванди ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар низоми таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мавзӯи тадқиқот – шароитҳои ташкилӣ ва педагогии амалишавии раванди ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

Фарзияи таҳқиқот ба он асос меёбад, ки раванди ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон самаранок ба роҳ монда мешавад, агар:

- ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон ба равишҳои аз ҷиҳати равонӣ-педагогӣ асоснокшуда таъя намуда, шароити мусоидро дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ фароҳам оварад;

- дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ маҷмӯи шароитҳои мусоиди ташкилӣ-педагогӣ ба таври низоманд фароҳам оварда шуда, усулҳои

инноватсионии таълим, технологияҳои фаъоли омӯзиш ва муҳити ҳавасмандкунандаи таълимӣ-тарбиявӣ мақсаднок таъмин гардад;

- амсилаи педагогии «Ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.» бо истифода аз технологияҳои навин ва шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун татбиқ гардад;

- арзёбии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон бо истифода аз меъёрҳо, нишондиҳандаҳо ва дараҷаи инкишоф баргузор гардида, натиҷаҳои ниҳой ва хулоса ҷиҳати болоравии динамикаи натиҷаҳои бадастомада пешниҳод гардад.

Марҳала, макон ва дараҷаи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба таври марҳилавӣ (таҳлилий-омодагӣ, ташхисӣ-ташкилӣ, ташаккулдиҳанда ва ҷамъбасти-наатиҷагирӣ) анҷом дода шуда, солҳои 2020-2025-ро дар бар мегирад ва дар заминаи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Маркази таҳсилоти иловагии назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва як қатор муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар се марҳила роҳандозӣ гардид:

Марҳилаи аввал (2020-2021) ба омӯзиши амиқи сарчашмаҳои илмӣ ва таҳлили вазъи воқеии масъала бахшида шуд. Дар ин давра на танҳо назарияҳо баррасӣ гардиданд, балки камбудии амалии оmodасозии хонандагон низ муайян карда шуданд, ки барои ташаккули фарзияи таҳқиқ асос гардиданд.

Марҳилаи дуюм (2021-2023) ба татбиқи методика дар шароити воқеии таълим равона шуд. Дар ҷараёни он хонандагон ва омӯзгорон ба фаъолияти таҷрибавӣ ҷалб гардида, маълумоти эмпирикӣ ҷамъоварӣ ва таҳлил карда шуд.

Марҳилаи сеюм (2023-2025) ба коркарди ниҳоии натиҷаҳо бахшида шуда, дар он хулосаҳои илмӣ дақиқ карда шуданд ва матни диссертатсия ба шакли мукамал оварда шуд.

Дар раванди таҳқиқот хонандагон, омӯзгорон ва роҳбарони маҳфилҳо ҷалб шуда, натиҷаҳо бо истифодаи усулҳои таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ коркард ва эътимоднокии хулосаҳо бо муқоисаи маълумоти ибтидоӣ ва ниҳой таъмин гардид.

Асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқот ба дастовардҳои илми педагогикаи муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи таҳсилоти иловагӣ, назарияи рушди шахсият, равиши фаъолияти таълимӣ-тарбиявӣ, равиши салоҳиятнок, инчунин ба муқаррароти санадҳои меъёрий-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф таъяс менамоянд. Дар таҳқиқот ақидаҳо ва натиҷаҳои илмии олимони ватанӣ оид ба масъалаҳои тарбияи миллӣ, ташаккули фарҳанги этникӣ, рушди арзишҳои миллӣ ва ҳамгироии таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ мавриди омӯзиш ва истифода қарор гирифтанд.

Аз ҷумла, заминаи назариявии таҳқиқот ба қорҳои илмии олимони зерини Федератсияи Руссия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфтааст:

- методологияи педагогика ва масъалаҳои таҳқиқоти педагогӣ (Ю.К. Бабанский, В.И. Загвязинский, М.Н. Скаткин, В.В. Краевский, А. Раҳимов, Н. Нуриддинов, С. Саидов);
- назария ва амалии тарбияи миллӣ, худшиносии миллӣ ва фарҳанги этникӣ (А.Н. Леонтев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Виготский М. Мирзоев, Ҳ. Раҳмон, Ҷ. Саидзода);
- масъалаҳои рушди шахсият ва тарбияи маънавию ахлоқии хонандагон (И.С. Якиманская, Ш.А. Амонашвили, А.В. Петровский, Ф. Шарифзода, М. Абдуллоев);
- концепсияҳои муосири таҳсилоти иловагии кӯдакон ва ҳамгироии он бо таҳсилоти умумӣ (А.Г. Асмолов, Н.Б. Крилова, Л.В. Байбородова);
- таҳқиқоти вобаста ба таҳсилоти иловагӣ, фаъолияти тарбиявӣ ва ташкили муҳити фарҳангӣ-тарбиявӣ (И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, В.Д. Шадриков, Л.Орлова, М. Мирзоев, А. Қодиров, Д. Давлатов);

- таҳқиқоти вобаста ба ташаккули фарҳанги этникӣ, арзишҳои миллӣ ва худшиносии миллӣ дар раванди тарбия (Г.Н. Волков, В.А. Слостёнин, Н.Д. Никандров);

- масъалаҳои сиёсати давлатӣ, фарҳанги этникӣ ва рушди низоми маорифи миллӣ (А. Раҳимов, М. Мирзоев, Н. Нуриддинов, С. Каримов, А. Ашуров С. Саидов).

Сарчашмаи маълумот. Санадҳои меъёрӣ-ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ; асарҳои илмӣ, монографияҳо ва мақолаҳои илмӣ олимони ватанӣ; маводи конференсҳо ва семинарҳои илмӣ; дастурҳои методӣ ва таҷрибаи пешқадами муассисаҳои таҳсилоти иловагии кӯдакон.

Заминаҳои эмпирикӣ:

- **назариявӣ** – таҳлил ва ҷамъбасти адабиёти илмӣ ватанӣ, омузиши концепсияҳо, равишҳо ва моделҳои педагогӣ вобаста ба мавзӯи таҳқиқот;

- **таҷрибавӣ** – мушоҳидаи фаъолияти таълимӣ-тарбиявӣ, суҳбат, пурсишнома, таҳлили ҳуҷҷатҳои педагогӣ ва гузаронидани таҷрибаи педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии кӯдакон;

- **оморӣ** – коркарди маълумоти бадастомада, таҳлили натиҷаҳои миқдорӣ ва сифатӣ тадқиқот ва хулосабарории илмӣ.

Пойгоҳи таҳқиқотро муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар вилояти Суғд (Марказҳои таҳсилоти иловагӣ – шаҳрҳои Бустон, Гулистон), вилояти Хатлон (Марказҳои таҳсилоти иловагӣ – шаҳрҳои Бохтар), дар шаҳри Душанбе (Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ – ноҳияҳои Сино, Фирдавсӣ) ташкил намуданд. Тадқиқоти таҷрибавӣ дар марҳилаҳои ташхисӣ, ташкилию ташаккулдиҳанда ва ҷамъбасти анҷом дода шуда, бо иштироки 24 нафар омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо ва 180 нафар хонандагони синфҳои 10-11 муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат гирифт. Натиҷаҳои бадастомада барои асоснок намудани хулосаҳои илмӣ, таҳияи тавсияҳои амалӣ ва тақмили амсилаи пешниҳодгардидаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) истифода шуданд.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки:

1. Аз нигоҳи нав дар шароити низоми муассисаҳои таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳият, сохтор ва нақши салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) ҳамчун заминаи рушди шахсияти хонанда аз ҷиҳати назариявӣ методологӣ таҳлил ва такмил дода шуданд;

2. Маҷмуи мукамал ва махсуси шароитҳои ташкилӣ-педагогии самаранок муайян ва аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шуд, ки ташаккули натиҷабархши салоҳиятҳои асосиро (калидӣ) дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таъмин менамояд;

3. Дар ин замина амсилаи педагогии «Ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.» бо истифода аз усул, шакл ва технологияҳои фаъоли таълим, аз қабилӣ лоиҳаомӯзӣ, омузиши интерактивӣ, фаъолияти эҷодӣ, омузиши амалӣ ва ҳамкорона интихоб, мутобиқ ва дар муҳити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ аз ҷиҳати таҷрибавӣ санҷида шуданд;

4. Низоми арзёбии сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) (меёрҳо, нишондиҳандаҳо ва сатҳҳо) таҳия гардида, имконияти ченкунии воқеӣ ва объективии натиҷаҳои таълимӣ-тарбиявӣ фароҳам оварда шуд;

5. Самаранокӣ намунаи пешниҳодгардида ва маҷмӯи шароитҳои ташкилӣ-педагогӣ дар чараёни таҷрибаомӯзии педагогӣ дар як қатор муассисаҳои таҳсилоти иловагии озмоишӣ аз ҷиҳати илмӣ исбот карда шуданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян гардидааст, ки муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҳамчун муҳити махсуси иҷтимоӣ-педагогӣ дорои имкониятҳои васеъ барои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) мебошанд, зеро онҳо бо ихтиёрияти иштирок, гуногуншаклии фаъолият, самти эҷодӣ ва ҳамгироии таълим бо тарбия фарқ мекунанд;

2. Исбот карда шудааст, ки амсилаи педагогии «Ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар шароити муассисаҳои таҳсилоти

иловагӣ.» бар асоси ҳадаф, муҳтаво, шакл, усул, технология, восита ва натиҷаҳо бунёд ёфтааст, имкон медиҳад, ки раванди таълимӣ-тарбиявӣ дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ба таври низомманд ва мақсаднок ба роҳ монда шавад;

3. Собит шудааст, ки усулҳо ва технологияҳои фаъоли таълим (лоиҳаомӯзӣ, омузиши ҳамкоруна, фаъолияти эҷодӣ, омузиши амалӣ, усулҳои интерактивӣ), ки ба равиши салоҳиятшиносӣ мутобиқ шудаанд, сатҳи фаъолият, ҳудфаъолиятӣ ва масъулияти иҷтимоии хонандагонро ба таври назаррас баланд мегардонанд.

4. Асоснок карда шудааст, ки санҷиши таҷрибавии амсилаи пешниҳодгардида ва маҷмӯи шароитҳои ташкилӣ-педагогӣ дар як қатор муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар ҳолати татбиқи мақсадноку босамар сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагонро ба таври устувор боло мебаранд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳо, хулосаҳо ва тавсияҳои пешниҳодгардида метавонанд дар самти такмил додани фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳияи барномаҳои таълимии мутобиқ ба талаботи муосир, баланд бардоштани самаранокии раванди таълимӣ-тарбиявӣ, инкишофи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон, инчунин дар фаъолияти омӯзгорон ва роҳбарияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ барои ташкили муҳити муассири педагогӣ истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Асоснокӣ ва эътимоднокии натиҷаҳои асосӣ, хулоса ва муқаррароти таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоиширо нуктаҳои зерин таъмин менамоянд:

- **Татбиқи равишҳои муосири илмӣ-методологӣ.** Натиҷаҳои таҳқиқот бар асоси истифодаи маҷмӯи равишҳои умумӣ-илмӣ (таҳлил, синтез, муқоиса, умумисозӣ) ва равишҳои махсуси педагогӣ (равиши салоҳиятмехвар, системавӣ-фаъолиятӣ ва шахсиятгароёна) ба даст оварда шудаанд, ки ба табиати таҳсилоти иловагӣ ва хусусиятҳои синнусолии хонандагон мутобиқ мебошанд.

- **Пайдарҳамии мантикии марҳилаҳои таҳқиқот.** Тадқиқот дар асоси пайдарҳамии марҳилаҳои назариявӣ, ташхисӣ, таҷрибавӣ-озмоишӣ ва ҷамъбасти амалӣ гардида, ҳар як марҳила бо ҳадаф, вазифа ва натиҷаҳои мушаххас фаро гирифта шудааст.

- **Истифодаи усулҳои гуногуни ҷамъоварӣ ва коркарди маълумот.** Эътимоднокии натиҷаҳо тавассути татбиқи усулҳои гуногун — мушоҳидаи педагогӣ, пурсишнома, суҳбат, санҷишҳои ташхисӣ, таҳлили ҳуҷҷатҳои таълимӣ ва муқоисаи натиҷаҳои марҳилаҳои ибтидоӣ ва ниҳоӣ таъмин карда шудааст.

- **Ташкили гурӯҳҳои назоратӣ ва таҷрибавӣ.** Дар чараёни таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоишӣ гурӯҳҳои назоратӣ ва таҷрибавӣ ҷалб гардида, муқоисаи нишондиҳандаҳои сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар онҳо имконият дод, ки таъсири шароити ташкилӣ-педагогии пешниҳодшуда ба таври илмӣ тасдиқ гардад.

- **Таъба заминаи меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон.** Муҳтавои таҳқиқот ва тавсияҳои амалии он ба талаботи қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии соҳаи маориф мутобиқ буда, ба ҳадафҳои сиёсати давлатии маориф дар самти рушди таҳсилоти иловагӣ ва ташаккули шахсияти фаъолу соҳибсалоҳият ҳамоҳанг мебошанд.

- **Санҷиши амалӣ ва тасдиқи натиҷаҳо дар муҳити воқеии таълимӣ.** Натиҷаҳои таҳқиқот дар фаъолияти амалии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ санҷида шуда, самаранокии модели пешниҳодгардидаи шароити ташкилӣ-педагогӣ дар ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон собит гардидааст.

- **Мутобиқати хулосаҳо ба натиҷаҳои таҳқиқоти таҷрибавӣ.** Хулосаҳо ва муқаррароти ба ҳимоя пешниҳодшаванда аз маълумоти воқеии таҷрибавӣ бармеоянд ва бо натиҷаҳои таҳлилӣ, омӯрӣ ва педагогӣ тасдиқ мегарданд, ки ин ба эътимоднокии умумии таҳқиқот мусоидат менамояд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ, мундариҷа ва муҳтавои диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ

5.3.9. Назария ва методикаи ташкили фаъолияти фарҳангӣ-иҷтимоӣ (педагогикаи иҷтимоӣ), аз ҷумла: банди 1 - «Проблемаҳои назариявии педагогикаи иҷтимоӣ, назарияҳо ва концепсияҳо, ҳамкориҳои мутақобилаи муассисаҳои таҳсилоти бо муассисаҳои дигари соҳаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ»; банди 4 - «Сифати ташкили ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ (технология ва усулҳои баҳодиҳии сифати фаъолияти иҷтимоӣ педагогӣ; меъёрҳо, нишондиҳандаҳо, нишондиҳандаҳои баҳодиҳии сифати фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва иҷтимоӣ педагогӣ; мониторинги сифати фаъолияти ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ); банди 6 - Ташкили роҳҳои самараноки хадмоти таҳсилоти ва коркарди моделҳои навини ташкилӣ ва технологияҳои муосири таълим, тарбияи ва рушди шахсият мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот дар амалисозии тадбирҳои зухур меёбад, ки дар ҷараёни анҷом додани таҳқиқоти илмӣ муаллифи диссертатсия тамоми марҳалаҳои корро мустақилан иҷро намудааст. Аз таҳлили адабиёти илмӣ ва санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ то таҳияи асбобҳои таҳсисӣ, амсилаи педагогӣ, гузаронидани таҷрибаомӯзии педагогӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳо гузаронидааст. Муаллиф моҳият, сохтор ва нақши салоҳиятҳои асосиро (калидӣ) дар рушди шахсияти хонанда дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳлил намуда, маҷмӯи шароитҳои ташкилӣ-педагогии самаранок, усулҳо ва шаклҳои фаъолро аз ҷиҳати илмӣ асоснок кардааст. Ҳамзамон, амсилаи педагогии ташаккули салоҳиятҳои калидиро таҳия ва дар фаъолияти як қатор муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ба таври таҷрибавӣ татбиқ ва санҷиш намуд. Дар раванди таҳқиқот нишондиҳандаҳо, меъёрҳо ва сатҳҳои арзёбии ташаккули салоҳиятҳо таҳия гардида, натиҷаҳои бадастомада бо усулҳои таҳлили сифатӣ ва миқдорӣ коркард шуданд. Хулосаҳо, тавсияҳои илмӣ-амалӣ ва натиҷаҳои пешниҳодшуда натиҷаи кори мустақили илмӣ муаллиф мебошанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои асосии тадқиқоти диссертатсионӣ дар ҷараёни фаъолияти илмӣ-амалии довталаб мавриди баррасӣ ва тасвиб қарор гирифта, дар шакли маърузаҳо дар конференсияҳо, семинарҳо ва машваратҳои илмӣ-методӣ ироа шудаанд. Ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар фаъолияти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва Маркази таҳсилоти иловагии назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар як қатор муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мавриди санҷиш ва татбиқи амалӣ қарор дода шудаанд.

Амсилаи педагогӣ, тавсияҳои илмӣ-амалӣ, усулҳо ва шаклҳои пешниҳошуда дар раванди фаъолияти таълимӣ-тарбиявии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ истифода гардида, самаранокии онҳо дар ҷараёни таҷрибаомӯзии педагогӣ собит карда шуд. Маводҳои таҳқиқот ҳамчунин дар ҷараёни такмили ихтисоси омӯзгорон, фаъолияти методӣ ва таҷдиди барномаҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мавриди истифода қарор гирифтанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаю дастовардҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 11 номгӯи таълифоти илмии диссертант ифода ёфтаанд, ки 5-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расонида шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Сохтори диссертатсия бо ҳадафҳо ва вазифаҳои асосии он муайян карда шуда, аз муқаддима, се боб, ки ҳафт фаслро дар бар мегиранд, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, дар ҳаҷми 191 саҳифа омода шудааст.

БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДӢ)

Дар ин боб таҳлили асосҳои назариявии рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар раванди таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ анҷом дода мешавад. Тавассути муайян намудани хусусиятҳои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар муҳити таҳсилоти иловагӣ ва баррасии омилҳои педагогӣ, ки ба рушди онҳо таъсир доранд, заминаи илмӣ масъалаи мазкурро асоснок мегардад.

1.1. Асосҳои назариявии рушди салоҳиятҳои хонандагон дар адабиёти педагогӣ, равонӣ ва методӣ

Дар марҳилаи муосири рушди ҷомеа, ки бо суръати баланди тағйироти илмӣ-техникӣ, иттилоотӣ ва иҷтимоӣ хос аст, талаботи нав ба натиҷаҳои таълим шакл мегиранд. Дар ин замина, концепсияи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба сифати яке аз самтҳои асосии навсозии таҳсилот баромад мекунад. Сухан на танҳо дар ҳаҷми дониш, балки дар қобилияти татбиқи ин дониш дар вазъиятҳои гуногуни ҳаётӣ, иҷтимоӣ ва касбӣ меравад.

Зери мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» дар адабиёти педагогӣ одатан маҷмӯи дониш, малака, таҷриба ва муносибатҳо фаҳмида мешавад, ки ба шахс имкон медиҳанд проблемаҳоро дар сатҳҳои гуногун – шахсӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ – мустақилона ва масъулona ҳал намояд. Хусусияти «калидӣ» будан дар он зоҳир мегардад, ки ин салоҳиятҳо ба ягон фанни алоҳида маҳдуд намешаванд, балки дорои хусусияти умумизаминавӣ буда, натиҷаи ҳамгироии таҷрибаи таълимӣ, тарбиявӣ ва иҷтимоӣ мебошанд.

Дар таҳлили назариявӣ чанд ҷанбаи асосии салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ҷудо намудан мумкин аст:

- чанбаи маърифатшиносӣ (гносеологӣ): онҳо ба сифати механизми ташкил ва коркарди дониш, интихоби иттилооти барои ҳалли масъала муҳим ва интиқоди он амал мекунанд;

- чанбаи мантиқӣ ва методологӣ: салоҳиятҳо ба системасозии таҷрибаи зеҳнӣ, интихоби усулҳои мувофиқ ва стратегияҳои рафтор дар вазъиятҳои гуногун мусоидат менамоянд;

- чанбаи арзишӣ-ҳаётӣ: сохтори салоҳиятҳо на танҳо «чӣ дониш» ва «чӣ тавониш», балки «бар кадом арзишҳо таъяс кардан»-ро дар бар мегирад.

Дар таҳсилоти умумӣ боз як хосияти муҳими салоҳиятҳои асосии (калидӣ) – хусусияти рушди онҳо – нақши калидӣ мебозад. Салоҳиятҳо дар раванди фаъолият ва муоширати воқеӣ ташаккул ёфта, ҳислати динамикӣ доранд: вобаста ба синну сол, таҷрибаи иҷтимоӣ ва шароити фарҳангӣ мазмун ва дараҷаи инкишофи онҳо тағйир меёбад. Барои хонандагони синфҳои болоӣ, ки дар оғонаи интихоби касб ва худмуайянкунии иҷтимоӣ қарор доранд, ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ), аз қабيلي тафаккури интиқодӣ, қобилияти муоширати самаранок, ҳамкорӣ, идоракунии худ ва омодагӣ ба худомӯзӣ, аҳамияти хоса пайдо мекунад.

Ташкилотҳои байналмилалӣ низ концепсияи салоҳиятҳои калидиро ҳамчун меъёри асосии сифати таҳсилот қабул кардаанд. Дар маъруфи «чор сутуни маориф»-и ЮНЕСКО маорифи асри XXI чунин тавсиф мешавад: «омӯхтан барои дониш», «омӯхтан барои амал кардан», «омӯхтан барои якҷо зиндагӣ кардан» ва «омӯхтан барои будан». Ин чор самт дар маҷмӯъ ба тасвири муносири салоҳиятҳои асосии (калидӣ) мувофиқат мекунанд, зеро дониш, амал, ҳамкорӣ ва худшиносӣ дар онҳо ба таври ҳамгиро ифода ёфтаанд.

Тадиқотҳои OECD дар доираи барномаҳои байналмилалии PISA нишон медиҳанд, ки сарнавишти минбаъдаи хонандагонро на он қадар ҳаҷми донишҳои азхудкарда, балки қобилияти истифодаи онҳо барои

ҳалли масоили воқеии ҳаёт муайян менамояд. Аз ин мавқеъ, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба чанд самти шартӣ тақсим мешаванд:

- «салоҳиятҳои вобаста ба истифодаи захираҳо ва абзорҳои муосир (технологӣ, иттилоотӣ, забонӣ);
- салоҳиятҳои иҷтимоӣ ва коммуникативӣ (ҳамкорӣ, масъулияти шаҳрвандӣ, таҳаммулпазирӣ);
- салоҳиятҳои шахсӣ ва рефлексивӣ (идоракунии худ, банақшагирии ҳаётӣ, қобилияти худбаҳодихӣ ва худтакмилдихӣ)» [207,79].

Ҳамин тариқ, дар таҳсилоти муосир салоҳиятҳои асосии (калидӣ) метавонанд чунин хулосабандӣ шаванд:

1. «Онҳо асоси умумиметодологии фаъолияти таълимӣ ва тарбиявиро ташкил медиҳанд;
2. Дар мазмуни онҳо таҷрибаи зеҳнӣ, амалӣ ва арзишии шахс дар шакли ягона таҷассум меёбад;
3. Сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нишондиҳандаи воқеии омодагии ҷавонон ба ҳаёт ва меҳнат дар ҷомеаи тағйирёбанда мебошад» [56,146].

Дар чунин шароит ҷустуҷӯи шароити муассир барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти хоса пайдо мекунад. Яке аз чунин шароитҳо таҳсилоти иловагӣ ба шумор меравад, ки маҳз имкониятҳои иловаӣ барои таҷрибаомӯзӣ, эҷодкорӣ ва худифодакунӣ фароҳам меорад. Дар Низомномаи намунавии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: «Таҳсилоти иловагии таълимгирандагон бо дар назар доштани майлу рағбати онҳо дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва ибтидоии касбӣ ё дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти иловагӣ, ки дар шакли академияи хурди илмҳо, марказҳо, аз ҷумла марказҳои эҷодии кӯдакону наврасон, қасрҳо, хонаҳои эҷодии кӯдакону наврасон, стансияҳо, студияҳо, мактабҳои санъат, муассисаҳои таълимии ибтидоии махсуси бадеӣ, мактабҳои касбии варзишӣ, ҳунарӣ, мусиқӣ, мактабҳои варзишии кӯдакону наврасон, мактабҳои махсуси варзишии захираҳои олимпии кӯдакону

наварсон, клубҳо, аз ҷумла, клубҳои тарбияи ҷисмонӣ варзиши маҳалли зист, клубҳои тарбияи ҷисмонӣ варзиши маъёбон, варзишгоҳҳои кӯдакона, муассисаҳои солимгардонӣ фаъолият менамоянд, дар асоси барномаҳои таҳсилоти иловагӣ амалӣ мегардад» [141,3].

Мақсади асосии ҳама гуна тағйирот ва ислоҳоти соҳаи маориф расидан ба таҳсилоти босифат мебошад. Таҳсилоти босифат дар шароити муосир на танҳо таъмини робитаи назария ва амалияро дар бар мегирад, балки инчунин шаҳодати он аст, ки хонандагон (дар ҳама зинаҳои таҳсилот) на танҳо соҳиби донишҳои назариявии мутобик ба талаботи замон, балки қобилияти татбиқи амалии онҳоро низ соҳибанд. Ҳамин тавр, яке аз роҳҳои муҳими такмил ва ғанӣ гардондани донишҳои назариявӣ ва амалии хонандагон таъмини дастрасӣ ба таҳсилоти иловагӣ ба ҳисоб меравад.

Тавре муҳаққиқи рус А. Щетинский зикр мекунад: «Муассисаи таҳсилоти иловагӣ фазаи махсуси таълимӣ мебошад, ки дар он фаъолиятҳои иловагии таълимӣ барои рушди шахсият амалӣ гардида, имкониятҳои таҷрибаи амалӣ васеъ мешаванд..» [163, с. 54] Муаллифони ватанӣ Б. Қодиров [97], А.Нуров [168], Х.Раҳимзода [164], И.Давлатшоев [60], Л.Орлова[146], Р.Абдуллаева [2], К.Раҳимӣ [165], М.Мирзоев [131], М.Назарзода[136] низ таъкид мекунанд, ки «таҳсилоти иловагӣ ҷузъи таркибии низоми маориф буда, ба рушди қобилият ва истеъдоди кӯдакон, наврасон ва ҷавонон равона шуда, инчунин барои қонунгардонидани талаботи маънавӣ ва иҷтимоии онҳо мусоидат мекунад. Он маълумоти ибтидоӣ, миёнаи умумӣ ва асосии хонандагонро такмил дода, барои интихоби касб замина мегузорад» [164, с. 20–21] .

Ин нуқтаи назар дар санадҳои қонунгузории миллии низ ҷой гирифтааст. Аз ҷумла, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф.»[90]таъкид мешавад, ки «таҳсилоти иловагӣ бар асоси принципи интихоби ихтиёрии муассиса ва шакли таҳсил, мувофиқ ба майлу хоҳиши таълимгиранда амалӣ шуда, барои ҳамаи шахсон бе маҳдудият

пешниҳод мегардад» [90]. Дар навбати худ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ.» муқаррар менамояд, ки «таҳсилоти иловагӣ ҷузъи таркибии низоми таҳсилоти миллий буда, мақсади он рушди қобилияти зеҳнӣ ва эҷодии таълимгирандагон, қонеъ гардондани майлу хоҳиш ва талаботи маънавии онҳо, инчунин дастгирии интихоби касб дар вақти озод аз таҳсил мебошад» [91,с.8].

Ҳамин тариқ, таҳсилоти иловагӣ на танҳо ҳамчун унсури низоми таҳсилоти муттасил, балки ҳамчун воситаи муҳими ташаккули шахсият, тарбия, ҳавасмандгардонӣ ва интихоби касб нақши калидӣ мебозад.

Дар заминаи таҷрибаи ҷаҳонӣ низ масъалаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар низоми таҳсилот ҷойгоҳи муҳим дорад. Созмонҳои байналмилалӣ, ба мисли ЮНЕСКО, OECD ва барномаи PISA, таъкид мекунанд, ки таҳсилоти босифат бояд бештар аз интиқоли донишҳои назариявӣ фаротар равад ва шахсиятро барои фаъолияти мустақилона, масъулона ва эҷодӣ дар ҷомеаи муосир омода созад.

Аз дидгоҳи ЮНЕСКО, маорифи асри XXI бояд бар ҷаҳор поя устувор бошад: омӯхтан барои доништан, омӯхтан барои амал кардан, омӯхтан барои якҷо зиндагӣ кардан ва омӯхтан барои будан. Ин чор унсур дар маҷмӯъ салоҳиятҳои калидиро ташкил медиҳанд, ки шахсро барои зиндагӣ ва фаъолият дар ҷаҳони мураккабу тағйирёбанда омода месозанд.

OECD дар барномаи таҳқиқотии худ оид ба салоҳиятҳои асосии (калидӣ) таъкид менамояд, ки хонандагон бояд қодир бошанд, ки донишҳои омӯхтаашонро ба ҳолатҳои гуногуни воқеии зиндагӣ татбиқ намоянд. Ба андешаи коршиносони OECD, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) се самти асосиро дар бар мегиранд:

1. Қобилияти истифодаи асбобҳои муосир (технологӣ, иттилоотӣ, забонӣ) дар муҳити гуногун;
2. Қобилияти ҳамкорӣ бо дигарон, ки масъулияти иҷтимоӣ ва арзишҳои демократиро дарбар мегирад;

3. Қобилияти идора кардани ҳаёти шахсӣ ва рушди худшиносӣ, ки барои мутобиқшавӣ ба ҷаҳони тағйирёбанда аҳамияти асосӣ дорад [91,с.8].

Барномаи байналмилалӣ PISA низ, ки ҳар се сол аз ҷониби OECD роҳандозӣ мегардад, нишон медиҳад, ки арзёбии сифати таҳсилот дигар танҳо ба донишҷӯи миқдори донишҳо маҳдуд намешавад. Баръакс, PISA сатҳи салоҳиятҳои хонандагонро дар истифодаи донишҳои худ барои ҳалли масъалаҳои амалӣ, таҳлил ва интиқоди иттилоот, ҳамкорӣ ва қабули қарорҳо месанҷад.

Ҳамин тавр, таҷрибаи байналмилалӣ собит месозад, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) на танҳо ченаки сифати таҳсилот, балки омили асосии рушди шахсият ва мутобиқшавӣ ба ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ ва рақобатпазир маҳсуб мешаванд. Барои низомии таҳсилоти Тоҷикистон низ татбиқи чунин равишҳо зарур аст, зеро онҳо ба талаботи стратегии рушди кишвар мувофиқанд ва метавонанд ба баланд бардоштани сатҳи маърифат, фарҳанг ва рақобатпазирӣ ҷавобон дар арсаи байналмилалӣ мусоидат намоянд.

Ба назари мо, мафҳуми таҳсилоти иловагӣ нисбатан фарох буда, танҳо бо фарогирии хонандагон ва наврасон маҳдуд намешавад. Ин раванд ба таври ихтиёрӣ, мутобиқ ба завқ, шавқ, майл ва қобилияти шахсиятҳо барои худшиносӣ, худифодакунӣ ва худтатбиқнамоии онҳо роҳандозӣ мешавад. Муҳаққиқон К.Раҳимӣ ва Р.Абдуллаева чунин қайд мекунанд: «Мавқеи таҳсилоти иловагиро дар сохтори таҳсилоти муттасил метавон чунин тавзеҳ дод: он на танҳо ҷуброни донишҳои норасои барномаҳои таълимии расмиро фаро мегирад, балки самтҳои гуногуни фаъолияти иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва амалӣ, аз илмӣ-техникӣ то варзишӣ ва бадеиро низ дар бар мегирад» [165; 2].

Таҳсилоти иловагӣ ҳамчун илова ба таҳсилоти асосӣ барои рушди фарогир, комплексӣ ва ҳамзамон амалӣ ва назариявӣ ба омӯзандагон хизмат мекунад.

Мавқеи таҳсилоти иловагӣ
дар низоми таҳсилоти муттасил

Самт	Мавқеи таҳсилоти иловагӣ	Намунаҳо/Форматҳо
Илмӣ-техникӣ	Афзоиши дониши назариявӣ ва малакаҳои техникӣ	Маҳфилҳои роботика, физикаи таҷрибавӣ, фанҳои табиӣ, компютер ва IT
Таҷрибавӣ-амалӣ	Дарёфти малакаҳои амалии касбӣ	Озмоишгоҳҳо, коргоҳҳо, корҳои таҷрибавӣ ва амалии мактабӣ
Иҷтимоӣ-гуманитарӣ	Рушди малакаҳои иҷтимоӣ, коммуникатсионӣ ва фаҳмиши инсонӣ	Клубҳои ҳуқуқшиносӣ, клуби муколама, машғулиятҳои психологӣ ва иҷтимоӣ
Китобдорӣ ва китобшиносӣ	Таҳкими завқ ва малакаҳои омузиши адабиёт	Клубҳои хонандагон, машғулиятҳои китобдорӣ, китобхонаҳои мактабӣ
Экологӣ ва табиатшиносӣ	Рушди ҳисси муҳити зист ва экофарҳанг	Клубҳои экологӣ, экспедитсияҳо, корҳои амалии табиатшиносӣ
Сайёҳӣ ва кишваршиносӣ	Фаҳмиши географӣ ва таърихӣ, фарҳанг	Сафарҳои омӯзишӣ, машғулиятҳои географӣ, клуби туризм
Бадеӣ ва эстетикӣ	Рушди истеъдодҳои ҳунари ва зебӣ	Расмкашӣ, мусиқӣ, театр, рассомӣ ва дизайн, киноклуб
Тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ	Нигоҳдошти саломатӣ ыв малакаҳои варзишӣ	Машғулиятҳои варзишӣ, маҳфилҳои машқ, йога, фитнес
Ҳарбӣ-ватандӯстӣ	Тарбия ба ватандӯстӣ ва омодагӣ	Машқҳои ҳарбӣ-замонавӣ, клуби низомӣ, варзишҳои ҳарбӣ
Соҳаву самтҳои дигар	Рушди истеъдодҳо ва равияҳои нав	Маҳфилҳои техникӣ, роботехника, забонҳои хориҷӣ

Аз рӯи таҳлил бармеояд, ки таҳсилоти иловагӣ метавонад барои ҳамаи хоҳишмандон — новобаста аз сатҳи таҳсилот, фаъолияти меҳнатӣ ва синну сол - дастрас бошад, ба шарте ки шахс дорои шавқу ҳавас, қобилият ва истеъдоди лозим бошад. Давлат низ, тавассути сиёсати таҳсилоти иловагӣ, барои қонеъ гардондани талаботи шахсони

лаёқатманд ва ҳавасманд заминаҳои ҳуқуқӣ ва шароити амалӣ фароҳам меорад.

Унсури муҳими сохтори таҳсилоти иловагӣ маҳфилҳо ва курсҳои омӯзишӣ мебошанд. Онҳо таваҷҷуҳи таълимгирандагонро ба самтҳои мушаххас равона намуда, имконият фароҳам меоранд, то дониш ва малакаҳои аз барномаи расмӣ гирифташудаи худ дар муҳити васеътар инкишоф ва татбиқ карда шаванд.

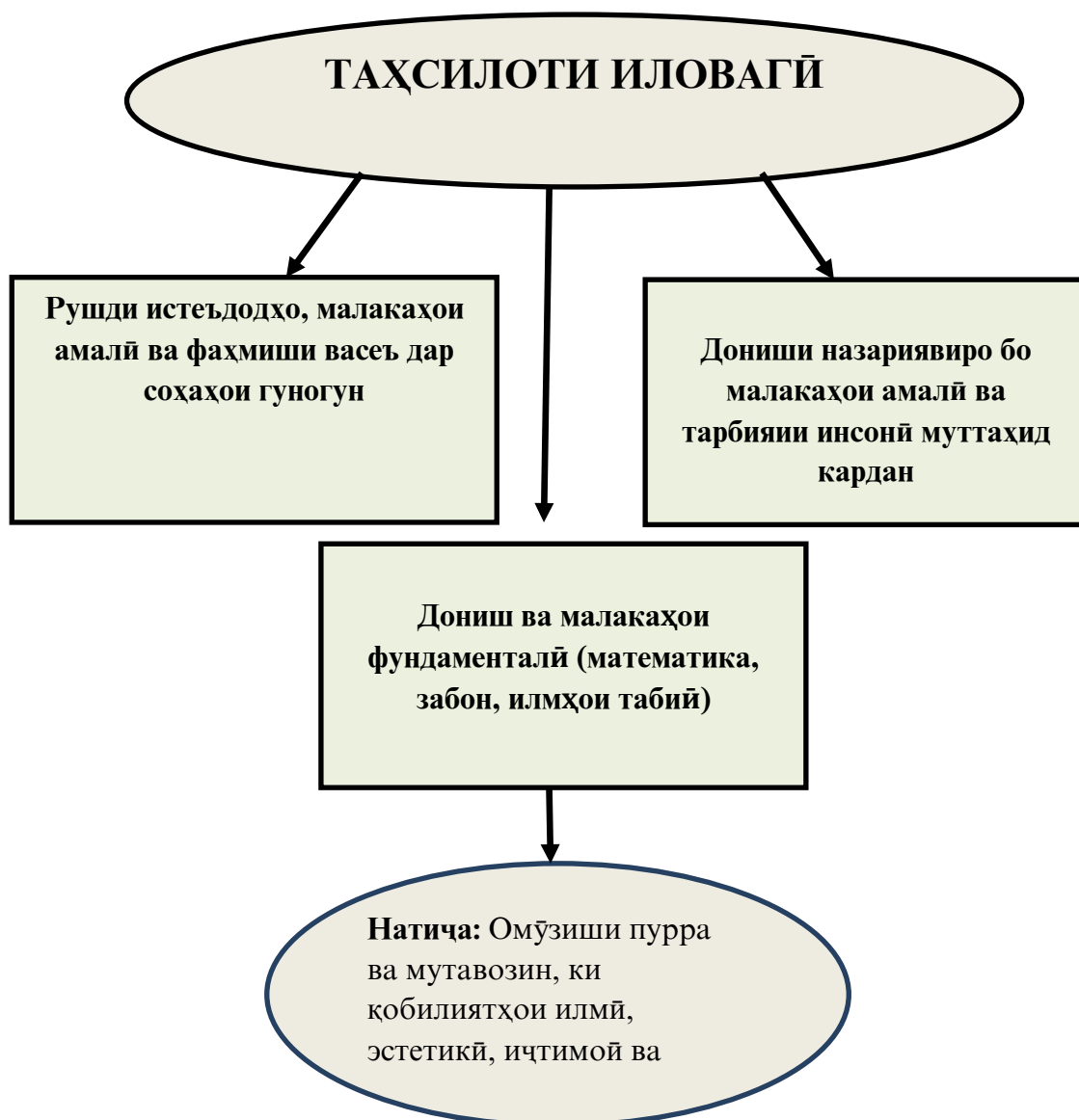
Таҳсилоти иловагиро вобаста ба хусусият ва мазмуни он метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

- ихтиёрӣ будани таҳсилоти иловагӣ;
- мутобиқ ба майлу хоҳиш, қобилият ва шавқу завқи шахс ташкил ёфтани он;
- фароҳам овардани дониш берун аз барномаҳои асосии таълимӣ;
- ба сифати воситаи худифодакунӣ, худтатбиқкунӣ ва эҷодкорӣ хизмат кардан;
- маҳдуд набудан аз рӯи синну соли таълимгирандагон;
- гуногунранг будани шаклу намудҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

Аз рӯи таҳлил бармеояд, ки таҳсилоти иловагӣ метавонад барои ҳамаи хоҳишмандон — новобаста аз сатҳи таҳсилот, фаъолияти меҳнатӣ ва синну сол — дастрас бошад, ба шарте ки шахс дорои шавқу ҳавас, қобилият ва истеъдоди лозим бошад. Давлат низ, тавассути сиёсати таҳсилоти иловагӣ, барои қонеъ гардондани талаботи шахсони лаёқатманд ва ҳавасманд заминаҳои ҳуқуқӣ ва шароити амалӣ фароҳам меорад.

Бо вучуди ин, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз бештар таҳсилоти иловагии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фаъолият мекунад, дар ҳоле ки самтҳои таҳсилоти иловагии кӯдакони синни томактабӣ, хонандагон ва ҳатто кормандони бахшҳои гуногун ҳанӯз ба таври кофӣ таҳқиқ ва татбиқ нашудаанд.

МАВҶЕИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАҒӢ ДАР НИЗОМИ МУТТАСИЛ

Унсuri муҳими сохтори таҳсилоти иловагӣ маҳфилҳо ва курсҳои омӯзишӣ мебошанд. Онҳо таваҷҷуҳи таълимгирандагонро ба самтҳои мушаххас равона намуда, имконият фароҳам меоранд, то дониш ва малакаҳои аз барномаи расмӣ гирифташудаи худ дар муҳити васеътар инкишоф ва татбиқ карда шаванд.

Таҳсилоти иловагиро вобаста ба хусусият ва мазмуни он метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

- ихтиёрӣ будани таҳсилоти иловагӣ;
- мутобиқ ба майлу хоҳиш, қобилият ва шавқу завқи шахс ташкил ёфтани он;
- фароҳам овардани дониш берун аз барномаҳои асосии таълимӣ;
- ба сифати воситаи худифодакунӣ, худтатбиқкунӣ ва эҷодкорӣ хизмат кардан;
- маҳдуд набудан аз рӯи синну соли таълимгирандагон;
- гуногунранг будани шаклу намудҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

Муҳаққиқон Қодиров С., Давлатов М. иброз медоранд, ки «Аз нигоҳи психологияи рушд, таҳсилоти иловагӣ ҳамчун муҳити махсуси тарбия ва ташаккули шахсият арзёбӣ мегардад, ки ба синну соли хонандагон мутобиқ хусусиятҳои зеринро фароҳам меорад:

- барои синфҳои 1–4 — муҳити худидоракунӣ;
- барои синфи 5 — муҳити худшиносӣ;
- барои синфи 6 — муҳити худтарбиякунӣ;
- барои синфи 7 — муҳити худомӯзӣ;
- барои синфи 8 — муҳити худтасдиқкунӣ;
- барои синфи 9 — муҳити худмуайянкунӣ;
- барои синфи 10 — муҳити худидоракунӣ;
- барои синфи 11 — муҳити худтатбиқкунӣ.»[100,167]

Дар шароити имрӯза, таҳсилоти иловагии кӯдакон ва наврасон бештар аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти иловагии шаҳрҳо ва ноҳияҳои ҷумҳурӣ роҳандозӣ мегардад. Дар Низомномаи намунавии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам чунин қайд шудааст: «Дар шаҳру ноҳияҳо шаклу намудҳои ин муассисаҳо хеле гуногун буда, чунин сохторҳоро дар бар мегиранд: марказҳои эҷодии кӯдакон ва наврасон, академияҳои хурди илмҳо, қасрҳо ва истгоҳҳо, клубҳо, мактабҳои касбӣ-варзишӣ, ҳунарий, бадеӣ, мусиқӣ ва рассомӣ, курсҳои кӯтоҳмуддати касбомӯзӣ, хона ва студияҳои эҷодиёти кӯдакон ва наврасон, лагерҳои варзишӣ ва сайёҳӣ, мактабҳои махсуси захираҳои

олимпӣ, клубҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишии кӯдакон, муассисаҳои солимгардонӣ, мактабҳои маҳорат, марказҳои омодагии олимпӣ, муассисаҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзӣ ва дигар намудҳои муассисаҳои таълимӣ» [141,8].

Ҳамаи ин муассисаҳо тибқи муқаррароти қонунгузорӣ ва бо гирифтани иҷозатнома фаъолият менамоянд. Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ барои кӯдакон ва наврасон яке аз муҳиму асоситарин зерсохторҳои иҷтимоӣ ба шумор рафта, раванди таълим, тарбия ва рушди қобилиятҳои инфиродии таълимгирандагонро таъмин менамоянд. Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 84 муассисаи таҳсилоти иловагӣ фаъолият дошта, дар онҳо 1866 маҳфил амал мекунад, аз ҷумла: 73 маҳфили сайёҳӣ, 131 маҳфили табиатшиносони ҷавон, 165 маҳфили варзишӣ, 187 маҳфили эҷодиёти техникӣ, 415 маҳфили бадеӣ, 395 маҳфили ҳунарҳои мардумӣ ва 500 маҳфили фанӣ. Ба ин маҳфилҳо беш аз 77 680 нафар хонандагон ҷалб гардидаанд.

Машғулиятҳои маҳфилҳо асосан тибқи нақша ва барномаҳои таълимие роҳандозӣ мегарданд, ки аз ҷониби роҳбари маҳфил (омӯзгор) таҳия мешаванд. Ба андешаи муҳаққиқ ва маорифпарвар Х.Буйдоқов «Имрӯз муаллим бояд на танҳо ба ташкили ҷараёни таълим, балки бештар ба натиҷаи он, ба роҳандозии механизмҳои бедор кардани шавқи хонандагон ба донишандӯзӣ ва таъмини афзоиши малакаҳои ҳаётии толибилмон таваҷҷуҳ намояд» [36,116].

Бояд қайд кард, ки бо эълон гардидани солҳои 2019–2021 ҳамчун «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ.» аз ҷониби Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ маҳфилҳои ҳунарҳои мардумӣ густариш ёфтаанд. Ин маҳфилҳо вобаста ба шавқу завқи хонандагон фаъолият намуда, ба онҳо касбҳои суннатии миллий, аз қабили кандакорӣ, чуроббофӣ, ҷӯбтарошӣ, гулдӯзӣ, ресандагӣ, омода намудани таомҳои миллий, ҷомадӯзӣ, адрасбофӣ, чакандӯзӣ, қолинбофӣ, кашидадӯзӣ ва дигар ҳунарҳо омӯзонидани мешаванд.

Айни ҳол чунин маҳфилҳо дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии шаҳрҳои Душанбе, Бохтар, Кӯлоб, Хуҷанд, Ваҳдат, Турсунзода, Панҷакент, ноҳияҳои Б. Ғафуров, Исфара, Конибодом, Ашт, Муъминобод, Файзобод, Шугнон ва инчунин дар муассисаҳои таҳсилоти вилоятии Хатлон, Суғд ва ВМКБ фаъол мебошанд. Ин таҷриба метавонад ҳамчун як намунаи пешқадами педагогӣ арзёбӣ шуда, барои таҳия ва татбиқи барномаҳои шабеҳи таълимӣ дар дигар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ низ истифода гардад.

Ҳамзамон, бо ҳадафи бедор кардани ҳисси ватандӯстӣ, арҷгузорӣ ба арзишҳои миллӣ ва эҳёи ҳунарҳои дастии мардумӣ, ҳамасола озмуни ҷумҳуриявии «Дастони моҳир.» миёни аъзои маҳфилҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ баргузор мегардад. Ин озмун бахшҳои гуногунро дар бар мегирад: намоиши маҳсулоти дастии хонандагон, бахши тарроҳию дӯзандагӣ, бофандагӣ, қолинбофӣ ва пешниҳоди нақшу нигори мардумӣ.

Тибқи ҳисобот оид ба фаъолияти Маркази ҷумҳуриявии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар соли 2025 аз ҷониби марказҳои таҳсилоти иловагии вилоят ва шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ 2701 чорабиниҳо, аз ҷумла 703 семинару тренингҳои омӯзишӣ, 560 мусобиқа, 59 олимпиада, 877 озмун, 149 фестивал, 353 конференсия гузаронида шуданд, ки дар онҳо 120347 нафар таълимгирандагону омӯзгорон иштирок намуданд. Таълимгирандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагии шаҳри Душанбе, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон ва шаҳри Ваҳдат дар мусобиқаҳо, фестивал-озмуну олимпиадаҳои сатҳи байналмилалӣ аз қабили ИКО-2025, HORIZON, «Садбарги Шарқ-2025.», «Ҳунарманди халқӣ.», «Дар оғӯши Иссик-кул.», «Гӯштини ҷудо.», Таэквондо ИТФ, Кикбоксинг-ВАКО, Муай-Тай, Шоҳмот, эссеи беҳтарин, ки дар ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон, Ветнам, Туркия, шаҳрҳои Москва, Душанбе ва Хуҷанд баргузор гардиданд, ширкат варзида, сазовори 3 Шоҳчоиза, 10 медали тилло, 5 медали нуқра ва 8 медали биринҷӣ гардиданд.

Ин дастовард нишон медиҳад, ки таҳсилоти иловагӣ метавонад ба рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва зехнии хонандагон мусоидат намуда, имкониятҳои онҳо барои ҳунарнамоӣ дар сатҳи байналмилалиро фароҳам оварад.

Тибқи нақшаву барномаҳои таълимӣ, аъзои маҳфилҳо дар асоси аризаи падару модарон ва вобаста ба шавқу завқу қобилияти шахсӣ қабул мегарданд. Муддати таҳсил дар як маҳфил, одатан, се сол муқаррар шуда, пас аз хатм ба иштирокчиён мувофиқи тартиби мақомоти давлатӣ оид ба таҳсилоти иловагӣ шаҳодатнома (сертификат) дода мешавад ва таъкид мегардад: «Бо вучуди ин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки то ҳол механизми ҷалби хонандагон ба муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ пурра самаранок нест. Аз ин рӯ, зарур аст, ки роҳҳои гуногуни таълим ва ташвиқ истифода шаванд: ташкили дарсҳои кушод, вохӯриҳои махсус бо хонандагон ва наврасон, намоиши барномаҳои телевизионӣ дар бораи дастовардҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, васеъ гардондани дастрасии он дар деҳот ва ҷорӣ намудани шаклҳои навини интихоби хонандагон, аз ҷумла тариқи тест» [191,16].

Ҷомеаи муосир ба инсон соҳибмаърифат, ахлоқӣ ва ташаббускор ниёз дорад. Дар ин замина, таҳсилоти иловагӣ метавонад нақши муҳим бозид, ба қонеъ намудани талаботи афзояндаи насли наврас ва ҷавонон мусоидат намояд. Маҳз бо дарназардошти аҳамияти таҳсилоти иловагӣ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар баромади худ таъкид намуданд: «Ба таҳсилоти иловагӣ ҳамчун қисми таркибии раванди донишомӯзӣ ва интихоби касб эътибори ҷиддӣ дода шавад, зеро ҳадафи он пеш аз ҳама, рушди қобилияту истеъдоди кӯдакон, наврасон ва ҷавонон мебошад» [153,14].

Ин андеша баёнгари он аст, ки таҳсилоти иловагӣ дар низоми миллии маориф на танҳо ҷузъи иловагӣ, балки унсури муҳими такмилдиҳандаи равандҳои таълимӣ ва воситаи тарбияи шахсият мебошад. Дар заминаи дастуру ҳидоятҳои Пешвои миллат, кормандони

соҳаи таҳсилоти иловагӣ вазифадоранд, ки барои ғанӣ гардондани донишҳои хонандагон, ҷалби истеъдодҳои ҷавон ба омузиши технологияҳои муосир, корҳои эҷодӣ ва техникии замонавӣ, саъю кӯшиши бештар ба харҷ диҳанд. Раванди амалисозии сиёсати давлатӣ дар бахши таҳсилоти иловагӣ метавонад заминаи воқеӣ барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар кӯдакон ва ҷавонон фароҳам оварад, ки он аз ҷумлаи ҳадафҳои стратегии соҳаи маорифи ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Мафҳуми «таҳсилоти иловагӣ» дар заминаи қонунгузории соҳаи маориф бори аввал дар Қонуни Федератсияи Русия «Дар бораи маориф» (1992) ворид гардид. Дар он таҳсилоти иловагӣ ба ду бахш ҷудо карда мешавад: таҳсилоти иловагии кӯдакон ва наврасон ва таҳсилоти иловагии калонсолон. Вазифаи асосии ин бахш фароҳам овардани шароити аз сатҳи асосии ҳатмӣ фаротар буда, хизматрасониҳои иловагӣ ба ҳисоб меравад. Он тавассути муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ амалӣ мегардад, ки як ё якчанд барномаҳои таълимии иловагиро татбиқ намуда, чараёни омӯзиш, тарбия ва рушди шахсиятро таъмин месозанд.

Ҳадафи асосии таҳсилоти иловагии кӯдакон дар он аст, ки шароити ташкиливу педагогӣ барои худмуайянкунии касбӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ, инчунин барои худифодакунӣ ва рушди ҳамаҷонибаи кӯдак фароҳам оварда шавад. Ин ҳадаф тавассути иҷрои як қатор вазифаҳои мушаххас амалӣ мегардад, аз ҷумла:

- фароҳам овардани шароит барои зуҳур ва рушди қобилиятҳои инфиродии кӯдакон;
- тарбия ва омодагии амалӣ барои ташаккули шахсияти озод, мустақил, эҷодкор ва ба ҳамкорӣ омода;
- рушд ва татбиқи иқтидори зеҳнӣ ва қобилиятҳои эҷодӣ, таҳкими шавқу рағбат ба фаъолияти тадқиқотӣ ва созанда дар соҳаҳои илм, техника, фарҳанг ва истеҳсолот;
- ошкор ва густариши иқтидори эҷодии омӯзгорон.

Педагогикаи таҳсилоти иловагӣ барои кӯдакон самти алоҳидаи илмиро ташкил медиҳад, ки ба асосноксозии ҳадафҳо, тарҳрезии мазмун, таҳқиқ ва тавзеҳи вазифаҳо, принципҳо ва қонунмандиҳои педагогӣ, муайян кардани шакл ва усулҳои омӯзишу тарбия равона мешавад. Он ҳамчунин марҳилаҳои касбомузии барвакти кӯдакон, татбиқи технологияҳои таълимии муосир, роҳандозии дастгирии методӣ ва равонӣ, таҳияи низоми идоракунӣ ва мониторингро фаро мегирад.

Ба андешаи М.Мирзоев «таҳсилоти иловагӣ... раванди аз ҷониби ҳуди кӯдак ихтиёран интихобшудаи азхудкунии дониш, роҳҳои фаъолият ва арзишҳои иҷтимоӣ буда, пеш аз ҳама ба қонунҳои гардондани манфиатҳои шахсият, завқу майл ва қобилиятҳои ӯ равона гардида, ба худифодакунӣ ва мутобиқшавии фарҳангӣ (аз ҷумла иҷтимоӣ) мусоидат менамояд» [133, 22]. Дар идома муҳаққиқ иброз медорад, ки «ин самт ба ташкили фазои ягонаи таълимӣ, ташаккули диди маҷмӯии ҷаҳон дар ҳонандагон, ҳамоҳангсозии иҷроии талаботи стандартҳои таълимӣ ва ҳамзамон фароҳам овардани шароит барои рушди қобилиятҳои инфиродӣ ва эҳтиёҷоти шахсият нигаронида шудааст» [133,31].

В.А. Горский ва А.Я. Журкина таҳсилоти иловагиро чунин таъриф мекунанд: «фаъолияти махсуси таълимии низомҳои гуногун (давлатӣ, ҷамъиятӣ ва омехта), ки ба қонунҳои гардондани талаботи инфиродии кӯдакон ва ҷавонон, азхудкунии эҷодии иттилооти нав, ташаккули малака ва қобилиятҳои нав, густариши имкониятҳои таҷрибаи амалӣ, худмуайянкунӣ ва худифодакунӣ дар соҳаҳои гуногуни илм, фарҳанг, санъат, туризм, истеҳсолот, фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш нигаронида шудааст» [53, с.48].

Аз ин рӯ, таҳсилоти иловагӣ ҳамчун як навъи махсуси таҳсилот арзёбӣ мешавад, ки дар худ тарбия, омӯзиш ва рушдро ба як раванд муттаҳид менамояд. Ҳадафи он қонунҳои гардондан ва такмил додани манфиатҳои маърифатӣ, рушд бахшидани қобилиятҳои эҷодӣ ва потенциали шахсӣ буда, дар ниҳоят ба худмуайянкунӣ, худифодакунӣ ва иҷтимоишавии кӯдак мусоидат менамояд. Нуктаи муҳим он аст, ки

чунин фаъолият бар асоси интихоби озоди кӯдак сурат мегирад ва маҳз хамин омил ба таъсири баландтари тарбиявӣ ва рушди шахсияти таълимгиранда мусоидат менамояд.

Таҳсилоти иловагӣ ҳамчун василаи муҳими ташаккули ангезаҳои шахсият барои донишандӯзӣ, эҷодкорӣ ва худтакмилдиҳӣ баромад мекунад. Он ба ташаккули самтҳои арзишии гуманистӣ мусоидат намуда, имконияти васеъ намудани доираи робита бо арзишҳои умумибашарии таърихӣ ва фарҳангиро фароҳам меорад, ба ҳамдигарфаҳмӣ ва ғанигардони фарҳангҳои миллӣ ва ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Евладова, Е.Б., Логинова, Л.Г., Михайлова Н.Н. бар он ақидаанд, ки «Таҳсилоти иловагӣ имкон медиҳад, ки қобилиятҳои гуногуни кӯдак рушд ёбанд, шахс роҳи инфиродии таълимии худро интихоб намояд ва барои ҳар як **кӯдак** «вазъияти муваффақият.» ба вучуд оварда шавад. Ба ин васила, ғояҳои озодии таҳсилот ва таҳсилоти аз рӯи интихоб амалӣ мегарданд.»[68,49]

Бояд қайд кард, ки таҳсилоти иловагӣ дар бартараф намудани камбудихое бархе аз курсҳои таълимӣ мусоидат намуда, ба хонандагон дар муайян намудани фаъолияти минбаъдаи ҳаёти ва интихоби касб кумак мерасонад. Зеро он дорои потенциали бузурги тарбиявӣ буда, ба хонандагон барои соҳиб шудан ба усулҳои гуногуни фаъолият ва ҷалб шудан ба фаъолияти эҷодӣ, шавқовар, фарҳангӣ иҷтимоӣ шароит муҳайё месозад.

Муҳаққиқ А.П.Фадеева низ имкониятҳои иҷтимоию педагогии муассисаҳои таҳсилоти иловагиро ба назар гирифта, чунин қайд менамояд: «ҳамчун муҳити иҷтимоии тарбия ташаккули меъёрҳои иҷтимоӣ, қоидаҳои рафтор ва дарки нақшҳои иҷтимоиро арзёбӣ менамояд. Барои қишрҳои гуногуни ҷомеа, аз ҷумла кӯдакон бо сатҳи гуногуни рушди зеҳнӣ, аз оилаҳои доро ва камбизоат, кӯдакони дорои маъҷубият ва ҳатто шахсони дорои мушкилоти рафторӣ, шароити баробар фароҳам меоранд» [189,8]. Ба андешаи олим Е.А.Федорова «муттаҳидсозии шаклҳои гуногуни фароғат бо фаъолияти таълимӣ

имконият медиҳад, ки фазои рафтори девиантӣ маҳдуд шавад ва масъалаи машғулияти кӯдакон ва наврасон ҳалли воқеӣ пайдо намояд» [190,77].

Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ метавонанд ба шаклҳои гуногун — бисёркасбӣ, касбӣ ва махсусгардонидашуда фаъолият намоянд, аммо шароити педагогии онҳо умумиятҳои зиёд доранд. Л.А.Орлова чунин шароити педагогиро муайян кардааст:

- «таъя ба шавқу завқ ва хусусиятҳои инфиродии шахсияти кӯдак;
- ҳавасмандсозии эҷодкорӣ ва худфаъолияти кӯдакон бо шартҳои дастрасӣ ва ҳуқуқи интихоби шаклҳо ва намудҳои гуногуни фаъолият;
- ҳудифодакунӣ ва ҳамкории эҷодии кӯдакон ва омӯзгорон дар шинохт ва тағйир додани ҳаёти атроф;
- ташаккули ҳомаҳои муштаракӣ кӯдакон ва калонсолон бе маҳдудияти синнусолӣ;
- ба эътибор гирифтани ниятҳои воқеӣ ва имкониятҳои воқеии ҳам кӯдакон ва ҳам омӯзгорон;
- ташаккули муҳити рушдбанда дар доираи фазои ташкиливу педагогӣ» [149, 27].

Ба андешаи А.И.Щетинская «Вазифаи муҳими таҳсилоти иловагӣ таъмини муттасили мебошад, зеро он тамоми зинаҳои таҳсилот — томактабӣ, мактабӣ, ибтидоии касбӣ ва олии таҳсилотро дар бар мегирад. Дар ин замина, таҳсилоти иловагӣ нисбат ба мактаб дуюмдараҷа менамояд, аммо заминаи муҳими рушди таҳсилоти вариативӣ ва инкишофдиҳанда ба ҳисоб меравад, ки ҳадафи он ташаккули анғезаҳои шахсият барои донишандӯзӣ мебошад» [195,8].

Вазифаи таълимӣ-иттилоотӣ танҳо ба интиқоли донишҳо маҳдуд намешавад, балки фароҳам меорад, ки кӯдак маънии воқеият, моҳият ва табиати ашёро падидаҳои муҳити атрофро шиносад. Вазифаи арзишӣ бошад, ба ташаккули самтгирии арзишҳои кӯдак мусоидат мекунад, дар ҳоле ки вазифаи шахсиятсоз ба рушди ҳамаҷонибаи шахсияти кӯдак равона шудааст.

Ба андешаи О.Е. Лебедев: «Вазифаҳои таҳсилоти иловагӣ аз ошкор ва дастгирии кӯдакони қобил ба фаъолияти эҷодӣ, худмуайянкунӣ ва ташаккули симои маънавии ҳаёти онҳо, қонеъ сохтани ниёзҳои коммуникативӣ ва дастгирии лоиҳаҳои педагогии сатҳи федералӣ иборатанд» [149]. Е.Б. Евладова Л.Г.Логинова, Н.Н.Михайлова масъалаи вазифаҳои таҳсилоти иловагиро аз дидгоҳи дигар баррасӣ намуда, онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардаанд:

- **«фароғатӣ** – ҳамчун воситаи истироҳат ва кам кардани танишҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ;

- **реакриатсионӣ** – барқарор кардани неруи равонӣ ва ҷисмонӣ, саломатӣ ва тавонмандии эҷодӣ;

- **компенсаторӣ** – ҳамчун роҳе барои ҷалб шудан ба арзишҳои иҷтимоӣ фарҳангии шахсият, ки дар таҳсилоти асосӣ камтар фаро гирифта мешаванд;

- **иҷтимоӣсозӣ** – ҳамчун ёрӣ ба кӯдак барои ворид шудан ба ҳаёти ҷомеа ва мутобиқ шудан ба воқеиятҳои иҷтимоӣ;

- **худтакмилдиҳӣ (самоактуализатсия)** – ҳамчун таҷассум ва амалӣ кардани манфиатҳои шахсӣ, рушди инфиродӣ ва афзоиши шахсӣ дар соҳаҳои муҳими иҷтимоӣ ва фарҳангӣ» [68,33-34].

Боиси қайд аст, ки дар педагогикаи тоҷик ба вазифаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳқиқоти алоҳида пешниҳод нашудааст. Ин маънои онро надорад, ки умуман таҳсилоти иловагӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст, ки мо дар ин бора дар боло зикр намудем. Азҷумла, дар гузашта таҳсилоти иловагиро ҳамчун машғулиятҳои беруназсинфӣ мавриди баррасӣ қарор медоданд. Олими тоҷик Иброҳим Обидов ҳамчун яке аз муҳаққиқони намоён дар соҳаи таърихи маориф ва педагогикаи Тоҷикистон солҳои 1960–1970 таълифот дар бораи равандҳои ташаккул ва рушди маорифи халқ ва педагогикаи назариявии Тоҷикистон мебошад. Дар он Обидов таърихи маорифи халқ дар Тоҷикистон дар давраи Шӯравӣ (аз солҳои 1917 то 1967) таҳлил намуда, таҳаввулот, шаклҳои ташкилӣ ва методҳои он таҳқиқ карда шудаанд. Ин

воситаҳо барои фаҳмиши муқаддимоти илмию таърихӣ маориф, аз ҷумла вазифаҳои омӯзишу тарбия дар муассисаҳои гуногун, заминаи назариявӣ фароҳам овардаанд. Таърихи рушди маориф ва афкори педагогӣ, ки дар осори Обидов инъикос ёфтааст, нишон медиҳанд, ки масъалаҳои тарбия ва ташаккули арзишҳои иҷтимоӣ дар доираи фаъолияти таълимӣ ва беруназмактабӣ ҳамеша мавриди таваҷҷӯҳ буданд.

Ҳамин тавр, корҳои илмӣ М. Орипов ба тадқиқи ҷанбаҳои таърихи педагогика ва маорифи мардумии Тоҷикистон бахшида шудаанд. Агарчӣ асосан дар осори Орипов бештар масъалаҳои таърихи маориф ва афкори тарбиявӣ таҳлил шудаанд, онҳо барои фаҳмиши рушди тамоми сатҳҳои маориф, аз ҷумла шаклҳои тарбияи беруназмактабӣ ва фаъолияти иловагӣ дар доираи таълим заминаи муҳим мубаддал мегарданд. Мақолаҳои Орипов, ки бар маълумотҳои таърихӣ, тафсилот ва ҷанбаҳои педагогӣ асос ёфтаанд, ба таҳқиқи таҷрибаи тарбия дар шароити таълимии гуногун мусоидат мекунанд.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқоти И.Обидов ва Орипов ба ҷанбаҳои таърихи маориф ва педагогикаи Тоҷикистон ба рушди илмӣ масъалаҳои илмӣ маорифи беруназмактабӣ ва тарбияҳои иловагӣ таъсири назаррас гузоштаанд. Осори онҳо ҳамчун манбаи муҳим барои фаҳмиши хусусиятҳои таълимӣ-тарбиявӣ ва таҳаввули он дар заминаи таърихи кишвар хизмат менамоянд.

Чӣ тавре дар боло қайд намудем, рисолаи махсус ба таҳсилоти иловагӣ аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик Мирзоев Мирзоаҳмад Саидович дар мавзӯи «Таҳсилоти иловагии кӯдакон ҳамчун воситаи ташаккули асосҳои фарҳанги этникӣ (дар асоси маводи Ҷумҳурии Тоҷикистон).» баррасӣ шудааст, ки фаъолияти тарбиявӣю таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагии кӯдакони Ҷумҳурии Тоҷикистонро объекти таҳқиқот қарор дода, раванди ташаккули фарҳанги этникии хонандагон дар шароити фаъолияти тарбиявии муассисаҳои таҳсилоти иловагии кӯдаконро баррасӣ намудааст.

Мирзоев М.С. кӯшиш ба харҷ додааст, ки низоми таҳсилоти иловагии кӯдаконро аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намояд, то он ҳамчун воситаи ташаккули пояҳои фарҳанги этникӣ дар кӯдакон хизмат карда, идомадории фаъолияти тарбиявиро таъмин намояд ва кори таълимӣ-тарбиявии мактабро дар самти тарбияи хонандагон дар рӯҳияи ваҳдати миллии ҷомеа пурра ва ғанӣ гардонад. Ҳамзамон, Мирзоев фаъолияти тарбиявӣ таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагии кӯдакони Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун объекти тадқиқот интихоб намуда, раванди ташаккули фарҳанги этникии хонандагонро дар шароити фаъолияти тарбиявии ин муассисаҳо мавриди омӯзиш қарор додааст. Дар ин рисолаи худ муаллиф тавонистааст, ки роҳҳои самараноки ташаккули фарҳанги этникии тарбиятгирандагонро тавассути таҳсилоти иловагӣ аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ асоснок намояд: «Вазифаи асосии таҳсилоти иловагӣ рушди маънавӣ ва ҷисмонии кӯдакон, наврасон ва ҷавонон мебошад.

Яке аз самтҳои муҳим истифодаи вақти озод ва фароғати хонандагон барои ташаккули шавқу завқ ва ниёзҳои эҷодии онҳо ба шумор меравад. Нишондиҳандаҳои умумигардонидаи иҷрои вазифаҳои таҳсилоти иловагӣ метавонанд чунин бошанд: сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии кӯдак ба шароити муассисаи берунмактабӣ, мутобиқати ҳадафҳои объективӣ ва субъективии фаъолияти таълимӣ бо кӯдакон, худтасдиқкунӣ дар муҳити педагогӣ, муттаҳидсозии хонандагон дар як гурӯҳи ҳамфикрон, сатҳи рушди худидоракунӣ ва худфаъолиятии кӯдакон дар фаъолияти эҷодии дастаҷамъӣ ва ташаккули унсурҳои эҷодӣ дар даста» [165,8]. Дар маҷмӯъ, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки таҳсилоти иловагӣ дорои маҷмӯи гуногунҷабҳаи вазифаҳост, ки ҳамаи онҳо ба як ҳадафи умумӣ — рушди шахсияти кӯдак ва фароҳам овардани шароити худмуайянкунӣ, худифодакунӣ ва иҷтимоишавӣ равона шудаанд.

Муаллиф, бо дарназардошти гуногун будани равишҳо ба муайянсозии вазифаҳои таҳсилоти иловагӣ, пешниҳод мекунад, ки ба

вазифаҳои зикршуда инчунин вазифаҳои худрушд, худтакмилдихӣ, худмуайянкунӣ ва худифодакунӣ илова карда шаванд.

Худрушд, худтакмилдихӣ ва худифодакунӣ бо эҳтиёҷи инсон ба худкомилсозӣ, рушди шахсӣ ва афзоиши имкониятҳо иртиботи зич доранд. Дар маънои васеъ, онҳо падидаҳои наздикро тавсиф мекунанд: истифодаи комили қобилиятҳои воқеӣ, тамоюли шахс ба ифода ва рушд додани имкониятҳои худ, талош барои он шудан, ки шахсият ба ҳадди аълои имкони худ расад. Дар ин раванд, худрушд ҳамчун омили асосии худмуайянкунии шахсият амал мекунад. Олим В.В.Рубсов қайд мекунад, ки «Худмуайянкунӣ бошад, бештар ба ҷустуҷӯи «ман»-и шахс дар шароити ҳалли зиддиятҳои дохилӣ, мушкилоти ҳаётӣ ва муноқишаҳо иртибот дорад. Ин раванд ҳамчунин ба шахс имконият медиҳад, ки озодии ботинии худро ба даст оварад ва таҷассум кунад. Аз худмуайянкунӣ раванди худифодакунӣ оғоз меёбад, ки ҳамчун яке аз ниёзҳои олии шахсият арзёбӣ шуда, на танҳо ба истифодаи неру ва қобилиятҳо, балки ба рушди пайваста, баланд бардоштани сифати фаъолияти шахс ва така ба арзишҳои олии инсонӣ равона мегардад» [173,8].

Фарқи асосии мафҳумҳои «худифодакунӣ.» ва «худтакмилдихӣ.» дар он аст, ки аввалӣ бештар ба ифодаи берунаи шахсият (фаъолият ва амал) марбут буда, дувумӣ ҷанбаи ботинии шахсро инъикос мекунад. Ба ибораи дигар, худтакмилдихӣ омодагӣ ва шароити заруриро барои худифодакунӣ муҳайё месозад. Ҳамин тавр, агар худтакмилдихӣ — ин актуализатсияи потенциали ботинӣ бошад, пас худифодакунӣ — ин татбиқи воқеии шахсият дар амал мебошад.

Муҳаққиқ К.Раҳимӣ ташаккули салоҳиятҳои эҷодкории хонандагонро дар муассисаи таҳсилоти иловагиро таҳқиқ намуда, ба хусусиятҳои асосии таҳсилоти иловагии хонандагон чунин самтҳоро нисбат додааст:

1. «Самтгирии фаъолияти муассисаи таълимӣ ба худрушд, худмуайянкунӣ ва худифодакунии кӯдак;

2. Мавҷудияти фаъолияти махсуси педагогӣ, ки ба худифодакунии хонанда равона гардидааст;

3. Вариативият дар таҳсилот, ки имкони интихоби омӯзгор, мазмун ва шаклҳои таҳсилро фароҳам меорад;

4. Салоҳияти омӯзгорон дар масъалаҳои рушди инфиродӣ, субъектӣ, худмуайянкунӣ ва худифодакунӣ;

5. Фароҳам овардани муҳити эҷодӣ дар дохили муассисаи таълимӣ» [167,85].

Дар низоми таҳсилоти иловагӣ як қисми ин шароитҳо аз ибтидо мавҷуд буда, ин ҳолат ҳалли масъалаи худифодакунӣ ва рушди шахсияти кӯдакро хеле осон мегардонад. Аз ин рӯ, рушди инфиродӣ, худмуайянкунӣ ва худифодакунӣ ҳамчун авлавиятҳои асосии таҳсилоти иловагӣ ба ҳисоб мераванд ва тамоми низом ба сӯи татбиқи онҳо равона шудааст.

Таҳсилоти иловагӣ ҳамчунин имкони воқеии рушди қобилиятҳои кӯдак, интихоби роҳи инфиродии таҳсил, ташаккули «ситуацияи муваффақият» барои ҳар як хонанда ва татбиқи амалии ғояҳои таҳсилоти интихобӣ ва озодро таъмин менамояд. Он хонандагонро ба фаъолиятҳои эҷодӣ ҷалб намуда, дар ин раванд арзишҳои ахлоқӣ, маънавӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии онҳоро ташаккул медиҳад.

Яке аз бартариҳои таҳсилоти иловагӣ дар он аст, ки он нисбат ба таҳсилоти асосӣ камтар танзимшаванда, чандиртар ва барои амалӣ намудани ғояҳои таҳсилоти вариативӣ мусоид мебошад. Он муҳити рушдбанда, муносибатҳои субъект-субъектӣ байни омӯзгор ва хонанда, имкони интихоби озод ва муваффақияти шахсӣ барои ҳар як кӯдакро фароҳам меорад.

Ба андешаи А.Г. Асмолов «таҳсилоти иловагӣ дорои шароити махсус мебошад, ки ба хушрошӣ ва худифодакунӣ мусоидат мекунанд.2 Ба чунин шароитҳо метавон муносибати субъектӣ миёни омӯзгор ва кӯдак, таҳсилоти вариативӣ, фароҳам овардани ҳолати муваффақият

барои ҳар як шахс ва муҳити серқабатаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва психолого-педагогӣро дохил намуд.» [10,156]

Муносибати субъект–субъектӣ дар он ифода меёбад, ки ҳам омӯзгор ва ҳам хонанда ҳадафҳои фаъолияти ҳамкоронаро дарк намуда, мазмун, усул ва воситаҳои онро муайян мекунанд ва натиҷаҳоро ба таври мувофиқ арзёбӣ менамоянд. Дар чунин ҳолат хонанда баробари омӯзгор дар ҳалли масъалаҳои таълимӣ ширкат меварзад ва қарор қабул мекунад, ки кадом вазифаҳоро чӣ гуна иҷро намояд. Ҳамин тавр, ҳамкориҳои онҳо табиӣ эҷодӣ ва тағйирдиҳанда буда, новобаста аз он ки ба ҷаҳони ашё, падидаҳои атроф ё идоракунии ҳолати ботинии шахс равона шудааст, ба ташаккули субъектнокии кӯдак таъсири мустақим мерасонад.

Вариативияти таҳсилот дар он зоҳир мегардад, ки хонанда ҳуқуқи интихоб дорад: мазмун, ҷанр, шакли таҳсил, траекторияи таълимӣ ва ҳатто омӯзгореро, ки мехоҳад бо ӯ машғул шавад, интихоб кунад. Омӯзгор низ дар таҳсилоти иловагӣ имкони интихоби шаклҳо, мазмун, усул ва технологияҳоро дорост, зеро фаъолияти ӯ бо стандартҳои қатъӣ ва барномаҳои намунавӣ маҳдуд намешавад.

Меъёри бисёрсатҳагии фаъолияти муассиса имкон медиҳад, ки пайванди муттасили таҳсилот таъмин гардад: аз марҳилаи шаклгирии шавқу завқи кӯдак ба фаъолияти интихобкардааш то сатҳи тадқиқотӣ, эҷодӣ ва касбомӯзии равона.

Дар натиҷа, таҳсилоти иловагӣ бар асосҳои дигар сохта мешавад ва аз таҳсилоти умумӣ ва касбӣ бо хусусияти бештар озод, эҷодӣ ва шахсиятмарказӣ фарқ мекунад.

Таҳсилоти иловагӣ ҳамчун як навъи махсуси таҳсилот баромад мекунад, ки тарбия, омӯзиш ва рушдро дар як раванд муттаҳид менамояд. Ҳадафи асосии он қонеъ соختани манфиатҳои маърифатӣ, рушд додани қобилиятҳои эҷодӣ ва ташаккули потенциали кӯдак мебошад, ки дар ниҳоят ба худмуайянкунӣ, худифодакунӣ ва иҷтимоишавии шахсият мусоидат менамояд. Асоси ин равандро

интихоби озоди намудҳои фаъолияти таълимӣ аз ҷониби ҳуди кӯдак таъшил медиҳад.

Ҳадафи таъсилоти иловагии кӯдакон аз фароҳам овардани шароити таъшиливу педагогӣ иборат аст, ки барои худмуайянкунии касбӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ, инчунин худифодакунӣ ва рушди кӯдак имконият фароҳам оварад. Дар ин маврид муҳаққиқ М.Назарзода қайд менамояд, ки «Таъсилоти иловагӣ ҳамчун омили рушди инсонӣ маҳсуб ёфта, хусусиятҳои асосии таъсилоти иловагии кӯдакон дар ҷанбаҳои зерин зоҳир мегарданд:

- самтгирии омӯзгорон ва муассиса ба манфиатҳо ва ниёзҳои кӯдакон ва падару модарони онҳо;
- дастгирии иҷтимоию педагогии кӯдак ҳамчун мазмун ва технологияи асосии фаъолияти муассисаи таъсилоти иловагӣ;
- анормативӣ будан, серсатҳӣ ва гуногуншаклии ҳуди низоми таъсилоти иловагии кӯдакон;
- самтгирӣ ба худмуайянкунӣ, худрушд ва худифодакунӣ на танҳо барои кӯдак, балки барои омӯзгор низ;
- фароҳам овардани муҳити эҷодӣ дар дохили муассисаи таъсилоти иловагӣ» [138,27].

Ҳамин тавр, таъсилоти иловагӣ муҳити густурдаеро ба вучуд меорад, ки дар он ҳам кӯдак ва ҳам педагог имкони рушди шахсият, татбиқи қобилиятҳои эҷодӣ ва муайянсозии мавқеи худ дар ҷомеа пайдо мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки таъсилоти иловагӣ ҳамчун як унсури муҳими низоми маорифи муосир, имкониятҳои васеи ташаккули шахсиятро фароҳам меорад. Мазмуни асосии он дар қонеъ сохтани ниёзҳои маърифатӣ ва эҷодии кӯдак, рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) , худмуайянкунӣ ва худифодакунӣ ифода меёбад.

Хусусиятҳои серсатҳӣ, гуногуншаклӣ ва анормативии он шароити мусоидро барои интихоби озоди шаклу намудҳои таълим ва муҳити эҷодӣ муҳайё месозанд. Бо ин васила, таъсилоти иловагӣ на танҳо

иловагии барномаи асосии таълим аст, балки чузъи калидии тарбияи шахсияти мутобиқ, соҳибистеъдод ва ташаббускор ба шумор меравад, ки ба талаботи ҷомеаи муосир ҷавобгӯ мебошад.

1.2. Моҳият, сохтор ва муҳтавои салоҳиятҳои асосии (калидӣ)

хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ

Дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иҷтимоӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ нақши таҳсилоти иловагӣ дар низоми таълимӣ аҳамияти рӯзафзун касб менамояд. Хусусан, таҳсилоти иловагии дорои самти экологӣ ва инноватсионӣ имкон медиҳад, ки равандҳои таълиму тарбия аз шакли анъанавӣ ба шакли амалгаро ва тадқиқотӣ табдил ёбанд. Таҳсилоти иловагӣ на танҳо воситаи пурқунандаи ҳолигҳои барномаи таълимии асосӣ мебошад, балки муҳити қобили қабул барои рушди қобилиятҳо ва салоҳиятҳои шахсии хонандагон низ фароҳам меорад.

Дар доираи фаъолиятҳои иловагӣ, махсусан дар соҳаи таҳсилоти экологӣ, хонандагон имконият меёбанд, ки донишҳои худро дар бораи муҳити зист амиқтар гардонанд, малакаҳои таҳлили муҳит ва қабули қарорҳои масъулиятнокро ташаккул диҳанд. Чунин фаъолиятҳо, ба монанди маҳфилҳои илмӣ-экологӣ, лоиҳаҳои амалӣ, таҷрибаҳои саҳроӣ ва озмунҳои инноватсионӣ, ба рушди салоҳиятҳои муҳими коммуникатсионӣ, омӯзишӣ, эҷодӣ ва иҷтимоӣ мусоидат менамоянд. Ин навъи таҳсилот дар ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ, ҳисси посдории муҳити зист, ҳудогоҳии шахсӣ ва малакаҳои таҳқиқотӣ нақши калидӣ мебозад.

Ҳамзамон, таҳсилоти иловагӣ воситаи муҳими амалисозии равандҳои инноватсионӣ дар таълим ба шумор меравад ва «истифодаи усулҳои муосир, аз қабili омузиши лоиҳавӣ, технологияҳои рақамӣ, ва муҳити таълимии интерактивӣ имконият медиҳад, ки хонандагон дар ҳолатҳои воқеӣ донишҳои худро татбиқ намоянд ва тафаккури интиқодӣ ва созандаро рушд диҳан» [197, 36]. Аз ин рӯ, таҳсилоти иловагии

экологӣ ва инноватсионӣ бояд чузъи ҷудонашавандаи стратегияи рушди таълими муосир гардад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ), шахсияти иҷтимоӣ ва касбии хонандагон мусоидат мекунад.

Таҳсилоти иловагӣ ба фарқ аз таҳсилоти расмӣ муҳити озодтар ва бештар амалиро пешниҳод мекунад. «Дар чунин муҳит хонандагон имконият меёбанд, ки таҷрибаи мустақилона андӯзанд, бо дигарон ҳамкорӣ кунанд, мавқеи шахсии худро ифода намоянд ва қобилиятҳои хешро бисанҷанд» [187, с.74].

Фаъолият дар марказҳои эҷодӣ, маҳфилҳои илмӣ, курсҳои варзишӣ ва дигар бахшҳои таҳсилоти иловагӣ метавонанд ба ташаккули ҳамаҷонибаи шахсият ва рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) замина гузоранд. Аммо барои расидан ба ин ҳадаф, муҳити педагогии ин муассисаҳо бояд мақсаднок ташкил дода шавад.

Таҳсилоти иловагӣ дар кишварҳои пешрафта ва рӯ ба рушд ҳамчун воситаи муҳими тарбия ва рушди қобилиятҳо арзёбӣ мешавад. Ба гуфтаи муҳаққиқ К.Раҳимӣ «он на танҳо иловагӣ ба барномаҳои асосии мактаб аст, балки як омили мустақили тарбиявӣ ва иҷтимоӣ маҳсуб меёбад, ки ба шахсияти кӯдак имконияти густариши комил мебахшад» [166,79].

Дар доираи фаъолиятҳои иловагӣ, махсусан дар соҳаи таҳсилоти экологӣ, хонандагон имконият меёбанд, ки донишҳои худро дар бораи муҳити зист амиқтар гардонанд, малакаҳои таҳлили муҳит ва қабули қарорҳои масъулиятнокро ташаккул диҳанд. Чунин фаъолиятҳо, ба монанди маҳфилҳои илмӣ-экологӣ, лоиҳаҳои амалӣ, таҷрибаҳои саҳроӣ ва озмунҳои инноватсионӣ, ба рушди салоҳиятҳои муҳими коммуникатсионӣ, омӯзишӣ, эҷодӣ ва иҷтимоӣ мусоидат менамоянд. Ин навъи таҳсилот дар ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ, ҳисси посдорӣи муҳити зист, ҳудогоҳии шахсӣ ва малакаҳои таҳқиқотӣ нақши калидӣ мебозад.

Ҳамзамон, таҳсилоти иловагӣ воситаи муҳими амалисозии равандҳои инноватсионӣ дар таълим ба шумор меравад: «Истифодаи усулҳои муосир, аз қабili омузиши лоиҳавӣ, технологияҳои рақамӣ, ва муҳити таълимии интерактивӣ имконият медиҳад, ки хонандагон дар

ҳолатҳои воқеӣ донишҳои худро татбиқ намоянд ва тафаккури интиқодӣ ва созандаро рушд диҳанд.»[177,88] Аз ин рӯ, таҳсилоти иловагии экологӣ ва инноватсионӣ бояд чӯзӣ ҷудонашавандаи стратегияи рушди таълими муосир гардад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ), шахсияти иҷтимоӣ ва касбии хонандагон мусоидат мекунад.

Таҳсилоти иловагӣ яке аз унсурҳои муҳими низоми ягонаи маориф буда, ба рушди ҳамаҷонибаи шахсият ва ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон мусоидат мекунад. Агар таълими синфӣ асосан ба азхудкунии дониш, маҳорат ва малакаҳои фанӣ равад, пас таҳсилоти иловагӣ фазои имкониятҳои амалиро фароҳам меорад, ки дар он хонандагон таҷриба, эҷод, ҳамкорӣ ва худифодакунӣ меомӯзанд. Олими рус Г.Селевко қайд мекунад: «Дар шароити рушди ҷомеаи иттилоотӣ рақамӣ, ки талаботи бозори меҳнат ва сатҳи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа мунтазам тағйир меёбад, аз хонанда на танҳо дониши назариявӣ, балки қобилияти амалисозии он дар вазъиятҳои гуногун, қобилияти муошират, ташаббус, фикрронии интиқодӣ ва мутобикшавии иҷтимоӣ талаб карда мешавад. Маҳз ҳамин хусусиятҳо ҷавҳари салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ)-ро ташкил медиҳанд» [178,140].

Нақши асосии таҳсилоти иловагӣ дар ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар самтҳои зерин зоҳир мегардад:

1. Ташаккули салоҳияти коммуникативӣ.

Дар марказҳои эҷодӣ, клубҳои илмӣ, гурӯҳҳои театри, маҳфилҳои варзишӣ ва мусиқӣ хонандагон таҷрибаи муколама, ҳамкории гурӯҳӣ ва эҳтироми фикри дигаронро меомӯзанд. Ин раванд ба ташаккули фарҳанги гуфтор, ҳамдигарфаҳмӣ ва қобилияти ҳалли муноқишаҳо мусоидат мекунад.

2. Рушди салоҳияти иҷтимоӣ ва шахрвандӣ.

Таълими иловагӣ муҳити фаъолияти ҷамъиятӣ ва ихтиёро ташкил медиҳад, ки дар он хонандагон ба корҳои ҷамъиятӣ, ҳашарҳо, чорабиниҳои фарҳангӣ, зиддибиёбонисозӣ ва чорабиниҳои ватандӯстона

чалб мешаванд. Ин ба ташаккули эҳсоси масъулияти шахрвандӣ ва ватандӯстӣ мусоидат менамояд.

3. Рушди салоҳияти эҷодӣ-амалӣ.

Дар маҳфилҳои техникӣ, рассомӣ, дизайн, робототехника, кибернетика ва лоиҳаҳои илмӣ хонандагон ба амалкунии идеяҳо, ҳалли масъалаҳо ва эҷоди маҳсулоти нав рӯ меоранд. Ин гуна фаъолият истеъдоди эҷодӣ ва қобилияти тавлиди навовариро мустаҳкам мекунад.

4. Таҳкими салоҳияти худидоракунии ва худомӯзӣ.

Дар таҳсилоти иловагӣ, хонанда **субъекти фаъл** аст, на объекти идора. Ин ҳолат ба рушди худназорат, худбаҳодиҳӣ ва қобилияти ҳадафгузорӣ мусоидат мекунад. Тавре М. Абдуллоев таъкид мекунад, «таҳсилоти иловагӣ мактаби амалӣ намудани худ.» мебошад.

5. Тақвияти салоҳияти иттилоотӣ рақамӣ.

Барномаҳои замонавии таҳсилоти иловагӣ, аз ҷумла курсҳои компютерӣ, медиа-омӯзӣ, таҳлил ва кор бо манбаҳои иттилоотӣ, хонандаро ба фазои рақамӣ мутобиқ месозанд.

Таҳқиқоти байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки дар ҷаҳон миллионҳо кӯдак ва наврасон ба барномаҳои гуногуни таҳсилоти иловагӣ ҷалб шудаанд. Дар Аврупо ва Амрико, маҳфилҳои илмӣ-техникӣ, варзишӣ ва эҷодӣ аз ҷузъҳои асосии низомии таълим ба ҳисоб мераванд. Дар кишварҳои Осиё, махсусан Ҷопон ва Кореяи Ҷанубӣ, низомии таълимии иловагӣ ҳамчун василаи баланд бардоштани рақобатпазирии ҷавонон дар бозори ҷаҳонӣ фаъолият мекунад.

Созмони ЮНЕСКО борҳо дар ҳуҷҷатҳои барномавии худ аҳамияти таҳсилоти иловагиро таъкид намуда, онро ҳамчун воситаи рушди таҳсилоти умумибашарӣ арзёбӣ кардааст. Ба андешаи коршиносон, маҳз дар доираи барномаҳои иловагӣ кӯдак имконият пайдо мекунад, ки истеъдод ва қобилияти шахсии худро озмоиш ва рушд диҳад. Аз ин нигоҳ, шаклҳо ва самтҳои гуногуни таҳсилоти иловагӣ чунин гурӯҳбандӣ кардаанд:

- «эҷодӣ ва техникӣ – мусиқӣ, театр, рассомӣ, робототехника ва ихтироъкорӣ;
- илмӣ-тадқиқотӣ – олимпиадаҳо, клубҳои илмӣ, таҷрибаҳои лабораторӣ;
- варзишӣ ва сайёҳӣ – намудҳои гуногуни варзиш, экспедитсияҳо ва саёҳатҳои омӯзишӣ;
- экологӣ ва иҷтимоӣ – барномаҳои ҳифзи муҳити зист, лоиҳаҳои волонтерӣ, корҳои ҷамъиятӣ» [207,116].

Ин гуногунрангӣ ба он мусоидат мекунад, ки ҳар як кӯдак ё наврас мувофиқи майл ва қобилияти инфиродии худ роҳи инкишофи шахсӣ ва касбиро интихоб кунад.

Таҳсилоти иловагӣ дар ҷаҳон бештар аз ҳама ҳамчун чараёни иҷтимоисозӣ баррасӣ мешавад. Дар доираи маҳфилҳо ва барномаҳо кӯдакон малакаҳои муошират, ҳамкорӣ ва роҳбариро меомӯзанд. Онҳо на танҳо дониш, балки арзишҳои фарҳангӣ ва умумибашарӣ низ касб мекунанд.

Масалан, дар кишварҳои Аврупоӣ барномаҳои иловагӣ ба ҳамгироии кӯдакон аз оилаҳои муҳочир ва камбизоат кумак намуда, онҳоро ба муҳити фарҳангии кишвар ворид месозанд. Дар ҳамин замина, таҳсилоти иловагӣ вазифаи адаптатсионӣ ва фарҳангсозиро иҷро мекунад.

Ҳамин тавр, таҳсилоти иловагӣ дар миқёси ҷаҳон аҳамияти бузург дорад. Он ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи низоми таълим дар ҳама кишварҳо баррасӣ шуда, ба рушди ҳаматарафаи шахсият, ташаккули арзишҳои ахлоқӣ ва фарҳангӣ, ҳамчунин оmodасозии ҷавонон ба ҳаёти мустақил ва фаъолияти касбӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати доимӣ дар бозори меҳнат, нақши таҳсилоти иловагӣ боз ҳам афзун мегардад. Онро метавон ҳамчун калиди муваффақият ва рушд барои насли ҷавон арзёбӣ кард.

Таҳсилоти иловагӣ дар низоми муосири таълим яке аз самтҳои муҳими рушди шахсият ва ташаккули ҷаҳонбинии кӯдак ба ҳисоб

меравад. Арзишҳои асосии он дар таъмини имконияти худшиносӣ, инкишофи қобилиятҳои эҷодӣ ва мутобиқгардонии кӯдак ба шароити ҳаёти иҷтимоӣ таҷассум меёбанд. Дар ҳамин замина, таҳсилоти иловагӣ вазифаҳои калидӣ – таълимӣ, тарбиявӣ, инкишофӣ ва иҷтимоиро иҷро менамояд.

Арзишҳои асосии таҳсилоти иловагӣ аз он иборатанд, ки он:

- имконияти густариши шахсияти кӯдакро фароҳам меорад;
- шароити худшиносӣ ва инкишофи инфиродиро таъмин мекунад;
- ба рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва касбӣ мусоидат менамояд;
- кӯдакро ба зиндагии мустақил ва ғайриқобилиятҳои иҷтимоӣ омода месозад.

Ба гуфтаи муҳаққиқон, чунин раванд таҳсилоти иловагиро ба «навъи махсусан арзишманди таҳсилот» [176] табдил медиҳад, ки наметавон онро танҳо иловаи барномаҳои асосӣ шумурд. Таҳсилоти иловагӣ, тибқи таҳлили олими рус В.Ю.Лешер «муҳите мебошад, ки дар он таҷриба аз ҳудуди барномаи дарсӣ берун рафта, ба майдони ташаккули шахсияти ғайриқобилиятҳои табдил меёбад. Он дар асоси озодӣ, интихоби ихтиёридошта ва таваҷҷуҳи шахсии хонанда амал мекунад, ки ин шароити муҳим барои инкишофи салоҳиятҳои шахсӣ ва эҷодӣ ба шумор меравад» [114,с.16].

Функсияҳои таҳсилоти иловагӣ дар илм ва амалияи педагогӣ ба якҷанд самт тақсим мешаванд, ки барои рушди ҳамаҷонибаи шахсият аҳамияти калидӣ доранд ва ҳар кадоми онҳо аҳамияти махсус доранд.

Аз ҷумла метавон чунин самтҳоро номбар кард:

• **Функсияи таълимӣ (омӯзишӣ).** Ин самт кӯдаконро бо донишҳо, маҳорат ва малакаҳои зарурӣ дар соҳаҳои гуногун таъмин намуда, доираи ҷаҳонбинии онҳоро васеъ месозад ва ба рушди завқу майлҳои пазирии илмӣ мусоидат мекунад. Таҳсилоти иловагӣ ба тақмили ғайриқобилиятҳои маърифатӣ шароит фароҳам меорад.

• **Функсияи тарбиявӣ.** Ин вазифа ба ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, мавқеи шаҳрвандӣ, эҳтиром ба фарҳанг, урфу одат ва суннатҳои миллӣ

нигаронида шудааст. Маҳз тавассути фаъолиятҳои иловагӣ арзишҳои маънавӣ ва муносибати инсондӯстона дар кӯдак ташаккул меёбад.

- **Функцияи инкишофӣ.** Низоми таҳсилоти иловагӣ имконият медиҳад, ки қобилиятҳо, истеъдодҳо ва тавоноҳои эҷодии кӯдак рушд ёбанд. Дар ин раванд шароит барои ифодаи шахсият ва рушди зеҳнӣ фароҳам оварда мешавад.

- **Функцияи иҷтимоӣ.** Ба кӯдакон дар мутобиқ шудан ба муҳити иҷтимоӣ кумак намуда, малакаҳои муошират, ҳамкорӣ ва масъулиятшиносиро ташаккул медиҳад. Ин самт барои тайёр кардани шахс ба зиндагии мустақил ва фаъолияти шахрвандӣ аҳамияти калон дорад.

- **Функцияи рекреативӣ.** Таҳсилоти иловагӣ ба фароғати солим ва ташкили самараноки вақти холи мусоидат намуда, ба саломатӣ ва рафъи ҳастагии равонӣ ва ҷисмонӣ таъсири мусбат мерасонад.

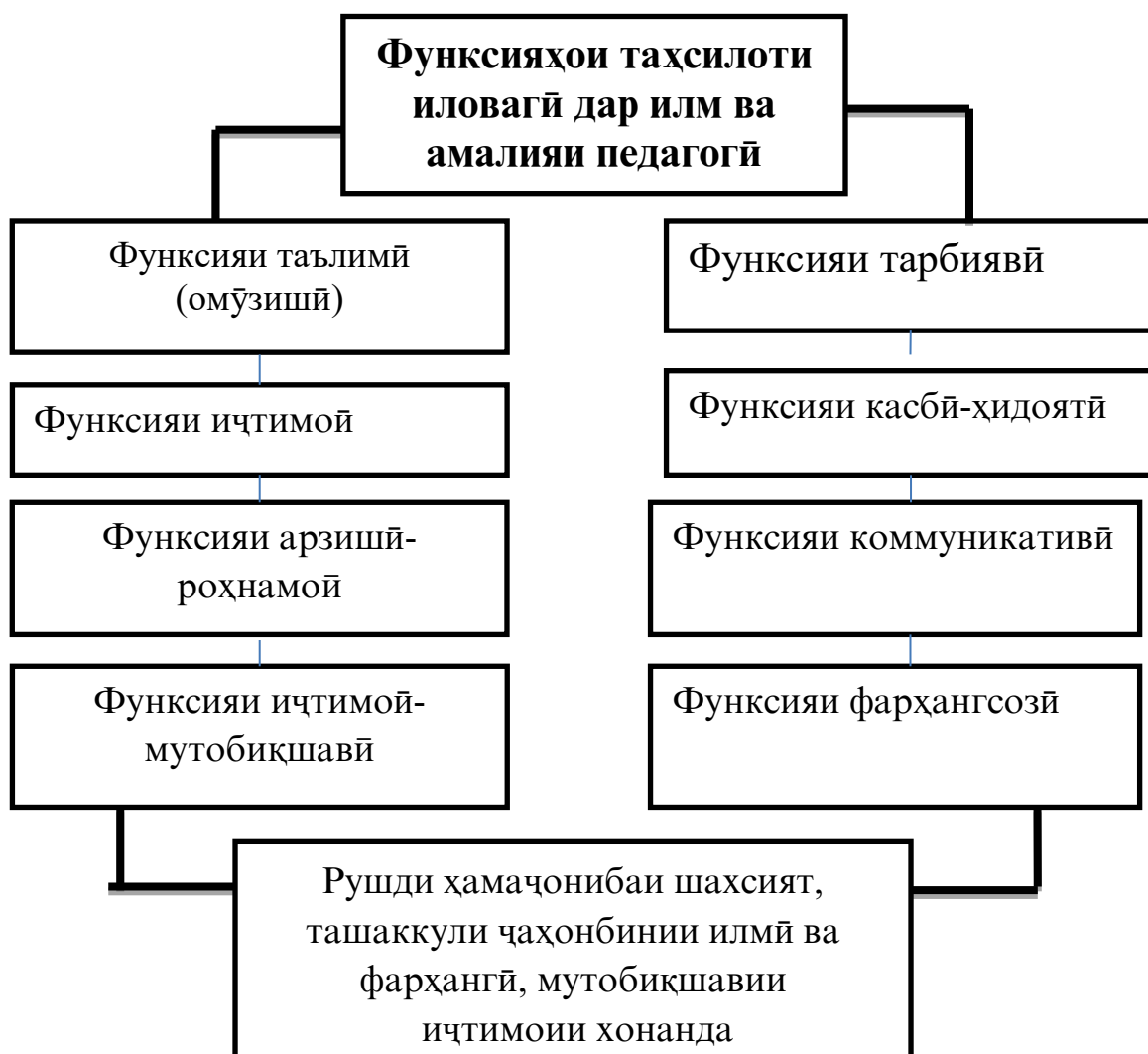
- **Функцияи касбӣ-ҳидоятӣ.** Барномаҳои иловагӣ тасаввуроти кӯдакро дар бораи касбу ҳунари гуногун васеъ намуда, ба интихоби самти дурусти оянда ва муайянсозии касби дилхоҳ мусоидат мекунанд.».

- **Функцияи арзишӣ-роҳнамоӣ.** Дар раванди фаъолияти иловагӣ кӯдакон бо арзишҳои умумибашарӣ, аз қабили некӣ, адолат, масъулият ва меҳнатдӯстӣ шинос мешаванд ва онҳоро ҳамчун меъёри зиндагӣ қабул мекунанд.

- **Функцияи коммуникативӣ.** Ин ҷанба кӯдаконро ба муоширати самаранок, ҳамкорӣ дар гурӯҳ, ҳалли муноқишаҳо ва ташаккули муносибатҳои солим миёни ҳамсолон омода месозад.

- **Функцияи иҷтимоӣ-мутобиқшавӣ.** Ба кӯдакон имконият медиҳад, ки ба ҳаёти ҷомеа мутобиқ шаванд, мушкilotи рӯзгорро ҳал намоянд ва ба ҳайси узви фаъол дар муҳити иҷтимоӣ амал кунанд.

- **Функцияи фарҳангсозӣ.** Дар доираи маҳфилҳо ва барномаҳои гуногун кӯдакон бо намудҳои гуногуни фарҳанг, санъат ва осори миллии шинос мешаванд, ҷаҳонбинии онҳо васеъ мегардад ва эҳсоси зебоипарастӣ рушд меёбад.

Ҳамин тавр, маҷмӯи функцияҳои зикршуда собит месозад, ки таҳсилоти иловагӣ дар ҳаёти кӯдак аҳамияти махсус дорад. Он ба рушди ҳамаҷонибаи шахсият, ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ ва фарҳангӣ, инчунин ба мутобиқшавии иҷтимоии кӯдак мусоидат менамояд. Дар шароити имрӯза зарурати ҳамгироии таҳсилоти иловагӣ бо таҳсилоти умумӣ муҳим шумурда мешавад ва «ин раванд имкон медиҳад, ки имкониятҳои таълимӣ барои кӯдак бештар ва мукамал гарданд, дар айни замон низоми маориф ба талаботи ҷомеаи муосир мутобиқ гардад.» [137,18]

Масъалаи рушди таҳсилоти иловагӣ дар санадҳои меъёрий ҳуқуқӣ дарҷ шудааст. Аз ҷумла, «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030»[180] мавқеи хоса дорад. Дар ин

санади барномавӣ зарурати такмил, навсозӣ ва мутобиқгардони тамоми низоми таълим бо талаботи ҷаҳони муосир таъкид мешавад. Хусусан, ба масъалаи рушди қобилиятҳои зехнӣ, ташаккули майлҳои эҷодӣ, хувият ва худшиносии иҷтимоӣ-касбии кӯдакону ҷавонон таваҷҷуҳи вижа зоҳир мегардад.

Тибқи меъёрҳои мазкур, таҳсилоти иловагӣ танҳо ҳамчун унсуре иловагӣ ба барномаҳои асосӣ баррасӣ намешавад, балки он ба сифати самти стратегии сиёсати давлатӣ арзёбӣ мегардад. Ҳадафи асосӣ аз ин раванд ташаккули шахсияти ҳамачониба, рушди қобилиятҳои иҷтимоӣ, мутобиқсозии ҷавонон ба бозори меҳнат ва фароҳам овардани шароити худмуайянсозии касбӣ мебошад.

Дар ҳамин замина, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ» [102] ҳамчун санади ҳукуқии махсус қабул шудааст, ки «Дар он мақсад, вазифаҳо ва принципҳои таҳсилоти иловагӣ дақиқ муайян гардида, ташкили фаъолияти муассисаҳои таълимии давлатӣ ва ғайридавлатӣ дар ин самт танзим карда мешавад» [102,2]. Қонун на танҳо меъёрҳои ҳуқуқиро муайян менамояд, балки самтҳои афзалиятноки ин низомро низ мушаххас месозад:

- дастрасии баробар барои ҳамаи кӯдакон ва ҷавонон;
- фароҳам овардани имкониятҳои рушд ва худинкишоф дар асоси манфиат ва қобилияти инфиродӣ;
- таъмини ҳамгироии барномаҳои иловагӣ бо низоми таҳсилоти умумӣ;
- рушди захираҳои инсонӣ барои иқтисоди миллӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ [102,4-6].

Ҳам Стратегия ва ҳам Қонун нишон медиҳанд, ки рушди таҳсилоти иловагӣ ҳамчун афзалияти давлатӣ шинохта шудааст. Он ҷавобгӯи ҳадафҳои миллӣ ва ҳамзамон мувофиқ ба тавсияҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф мебошад. Таҳсилоти иловагӣ дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ ҳамчун воситаи таъсирбахш барои ташаккули арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ, таҳкими ҳамбастагии иҷтимоӣ ва баланд бардоштани

рақобатпазирии ҷавонон дар шароити ҷаҳонишавӣ арзёбӣ мегардад [3,60-62] .

Шаклҳо ва намудҳои таҳсилоти иловагӣ. Низоми муосири таҳсилоти иловагӣ дорои имкониятҳои васеъ ва гуногунҷанба мебошад, ки ба шарофати он кӯдакон метавонанд бо дарназардошти завқ, қобилият ва имкониятҳои инфиродии худ ба фаъолиятҳои сершумор ҷалб шаванд. Муҳаққиқон А.А. Попов, И.Д. Проскуровская масъалаи мазкурро мавриди таҳқиқ қарор дода, аз ҷумла, чунин овардаанд: «Ин низом гуногунрангии фаъолиятҳоро дар бар мегирад, ки ҳам ҷанбаҳои эҷодӣ ва ҳам ҷанбаҳои амалиро фаро мегиранд:

- эҷодиёти ҳунарий ва техникӣ – ташкили маҳфилҳои мусиқӣ, театр, рассомӣ, ҳунариҳои мардумӣ, моделсозии техникӣ ва ихтироъкорӣ. Ин самт на танҳо зебоипарастӣ ва ҳисси эстетикӣ кӯдакро ташаккул медиҳад, балки малакаҳои амалӣ ва тафаккури техникӣ низ инкишоф мебахшад;

- фаъолияти сайёҳӣ ва кишваршиносӣ – омузиши таърих, ҷуғрофия ва фарҳанги маҳал, сафарҳои омӯзишӣ ва экспедитсияҳо. Чунин фаъолият ба ташаккули ҳисси ватандӯстӣ ва эҳтиром ба арзишҳои миллӣ мусоидат мекунад;

- корҳои экологӣ-биологӣ – таҷрибаҳои лабораторӣ, парвариши растаниҳо ва ҳайвонот, лоиҳаҳои ҳифзи муҳити зист. Ин самт кӯдаконро ба фарҳанги экологӣ ва масъулияти иҷтимоӣ ҷалб мекунад;

- варзиш ва тадқиқоти илмӣ – машғулиятҳои варзишӣ, мусобикаҳо, озмунҳои ҷанмӣ ва олимпиадаҳои илмӣ, ки ҳам саломатӣ ва ҳам қобилияти зеҳнии кӯдаконро рушд медиҳанд» [152, 153-157].

Гуногунрангии зикршуда имконият фароҳам меорад, ки ҳар як хонанда мувофиқи хусусиятҳои инфиродӣ, қобилиятҳо ва завқи худ роҳи рушдро интихоб намояд. Ин ҳолат на танҳо ба ташаккули шахсияти комил ва ҳамаҷониба мусоидат мекунад, балки барои худмуайянсозии касбӣ ва иҷтимоӣ низ замина мегузорад.

Ба андешаи муҳаққиқон, маҳз гуногунрангии шаклҳо ва намудҳои таҳсилоти иловагӣ имконият медиҳад, ки ин низом ба «зонаи рушди наздик.»-и кӯдак табдил ёбад. Яъне, маҳфилҳо ва барномаҳои беруназсинфӣ на танҳо эҳтиёҷоти маънавӣ ва фарҳангии кӯдакро қонеъ месозанд, балки ўро барои фаъолияти минбаъдаи иҷтимоӣ ва касбӣ омода менамоянд [5,78–80].

Албатта таҳсилоти иловагӣ принципҳои асосии ташкили худро дорад. Ҳангоми ташкили барномаҳои таҳсилоти иловагӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ зарур аст, ки ба як қатор принципҳои калидӣ таъяс карда шавад. Олими рус А.М.Хуторский чунин принципҳоро, ки моҳияти педагогикаи муосирро инъикос намуда, ба рушди ҳамаҷонибаи кӯдак равона шудаанд, пешниҳод менамояд:

1. Интиҳоби озодонаи кӯдак дар навъ ва самти фаъолият. Ҳар кӯдак бояд имконияти интиҳоб дошта бошад, то ки бо таваҷҷуҳ ба завқ ва хоҳишҳои худ ба фаъолияти муайян машғул гардад. Ин имкон фароҳам меорад, ки иштироки ў дорои ҳаваси дохилӣ ва ангеҳаи баланд бошад.

2. Тамоюл (руоварӣ) ба манфиатҳо ва қобилиятҳои шахсӣ. Таҳсилоти иловагӣ бояд ба эҳтиёҷоти инфиродӣ мутобиқ карда шавад. Бо дарназардошти қобилиятҳо ва завқи шахсии ҳар кӯдак, педагог метавонад самти дурусти рушдро муайян созад ва шароити инфиродӣ фароҳам оварад.

3. Имконияти худмуайянсозӣ ва инкишофи инфиродӣ. Ҳадафи асосии таҳсилоти иловагӣ фароҳам овардани шароите мебошад, ки кӯдак битавонад мақсадҳои шахсии худро муайян намояд, роҳҳои рушдро интиҳоб кунад ва барои худ мавқеи иҷтимоӣ ва касбӣ пайдо созад. Дар ин раванд, имконияти тақмили шахсӣ ва рушди мустақили аҳамияти калидӣ дорад.

4. Ваҳдати омӯзиш, тарбия ва рушд. Омӯзиш бояд бо тарбия ва рушди шахсӣ ҳамоҳанг бошад. Барномаҳои иловагӣ на танҳо ба тақмили дониш, балки ба ташаккули ҷаҳонбинӣ, ахлоқ ва арзишҳои маънавӣ низ

нигаронида шудаанд. Ин вахдат шароити фароҳам меорад, ки кӯдак ҳамчун шахсияти мукамал ташаккул ёбад.

5. Асоси амалӣ ва фаъолияти равандҳои таълимӣ. Таҳсилоти иловагӣ бояд бештар ба фаъолиятҳои амалӣ таъяс кунад: корҳои эҷодӣ, тадқиқотӣ, таҷрибавӣ ва гурӯҳӣ. Маҳз тавассути амалия малакаҳо устувор мегарданд ва таҷрибаи ҳаёти ба вуҷуд меояд, ки барои мутобиқшавӣ ба ҷомеа ва зиндагии мустақил муҳим аст [194,142-148].

Принсипҳои мазкур ба ғояҳои асосии педагогикаи гуманистӣ мутобиқат доранд. Онҳо арзиши шахсро ҳамчун мавҷуди нодир ва соҳибҳуқуқ эътироф намуда, ҳуқуқи кӯдакро ба интиҳоби озод, худшиносӣ, рушди инфиродӣ ва иштироки фаъол дар ҷомеа таъмин месозанд. Ба ҳамин тартиб, таҳсилоти иловагӣ ба воситаи риояи ин принсипҳо на танҳо самти таълимӣ, балки рисолати иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ касб менамояд.

Ҳамин тавр, таҳсилоти иловагӣ дар низоми таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо як замимаи барномаҳои асосӣ, балки ҷузъи ҷудонашавандаи рушди шахсият ва иҷтимоисозии кӯдак маҳсуб меёбад. Он бо равона шудан ба қонеъ сохтани эҳтиёҷоти тағйирёбандаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва таълимии насли наврас, нақши назаррасро дар ташаккули ҷаҳонбинии муосир ва омодагии кӯдак ба ҳаёти мустақил иҷро мекунад.

Тақмили пайвастаи ин низом, мутобиқсозии барномаҳои он ба талаботи ҷаҳони муосир ва шароити иҷтимоӣ-иқтисодии дохилӣ, ҳамчунин, ҳамгироии муассисаҳои гуногуни таълимӣ ва фарҳангӣ, яке аз омилҳои калидии ташаккули шахсияти созанда, ватандӯст ва иҷтимоан фаъол хоҳад буд. Бо дарназардошти он, ки Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати босуръати илмӣю техникӣ қарор дорад, таҳсилоти иловагӣ метавонад воситаи муҳим барои баланд бардоштани рушди шахсияти хонанда, қобилиятҳои устувор ва салоҳиятҳои амалии ӯ ҳисобида шавад.

Ҳамин тариқ, таҳсилоти иловагӣ бояд ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ баррасӣ гардад, ки на танҳо ба такмили қобилиятҳои зеҳнӣ ва эҷодии кӯдак, балки ба ташаккули арзишҳои маънавӣ, масъулияти шаҳрвандӣ ва омодагӣ ба зиндагии ғайол дар ҷомеаи демократӣ низ мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, агар таълими анъанавӣ бештар ба дониш така кунад, пас таҳсилоти иловагӣ дастгоҳи таҷрибавии рушди шахсият мебошад, ки он донишҳои назариявиро ба қобилиятҳои устувор ва салоҳиятҳои амалӣ мубаддал месозад.

Аз ин рӯ, таҳким ва густариши шабакаи марказҳои таҳсилоти иловагӣ, такмили барномаҳои онҳо ва ҷалби омӯзгорони дорои таҷриба ва тафаккури эҷодӣ, яке аз самтҳои стратегӣ дар рушди маорифи Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Дар доираи ин таҳқиқот, шароити педагогӣ ҳамчун маҷмӯи омилҳо, муҳит ва воситаҳои дарк мегардад, ки ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар раванди таълим ва тарбияи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мусоидат мекунанд. Ин фаҳмиш ба вазифаҳои асосии муассисаҳои таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра мувофиқ мебошад, зеро ҳамин гуна муассисаҳо имрӯз ба сифати платформаҳои муҳим барои инкишофи шахсият, ташаккули малакаҳои ҳаёти ва васеъ намудани имкониятҳои маърифатӣ ва иҷтимоии хонандагон хизмат мекунанд.

Рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар муҳити таҳсилоти иловагӣ амалӣ шудани маҷмӯи муайяни шароити педагогиро талаб менамояд. Дар шароити Тоҷикистон, ки рушди соҳаи маориф ба ҳамгироии навҳои гуногуни таълим равона шудааст, ҳампайвандӣ ва ҳамкории муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ аҳамияти махсус касб мекунад. Механизми асосии ин ҳамгироӣ барномаҳои таълимии иловагӣ мебошанд, ки имконияти тавсеаи таҷрибаи амалиро барои хонандагон фароҳам меоранд ва ҳамчун унсурҳои муттаҳидсозии равандҳои таълимӣ амал мекунанд. Омузиши чунин барномаҳо

мушкилоти дидактикиро, ки ба ташаккули салоҳиятҳои коммуникативӣ, арзишӣ-маърифатӣ, созандагӣ ва лоиҳасозии наврасон иртибот доранд, дар маркази таҳлил қарор медиҳад. Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон бо раванди таълими ғайрихаттӣ ва интихоби озодонаи фаъолият аз ҷониби хонандагон фарқ мекунанд. Бо дарназардошти ҳамин хусусият, вазъиятҳои таълимии салоҳиятшигориона ҳамчун унсуре муҳими раванди педагогӣ ҷорӣ мегарданд.

Онҳо метавонанд шакли вазъиятҳои маърифатӣ барои такмили тафаккур, арзишӣ-ориентационӣ барои ташаккули муносибатҳои ахлоқиву иҷтимоӣ, вазъиятҳои табдилдиҳанда барои амалӣ намудани тағйирот дар муҳит, ё вазъиятҳои лоиҳавӣ барои ташкили фаъолияти mustaqil дошта бошанд. Татбиқи чунин ҳолатҳо ба таъмин шудани мақсаднокӣ ва натиҷабархшии раванди таълим мусоидат карда, ҳамзамон стихийияти онро коҳиш медиҳад ва наврасонро ба фаъолияти созандаву мустақил ҷалб менамояд.

Дар натиҷаи таҳияи боби аввал, мавқеи назариявӣ ва методологии тадқиқот муайян гардид, ки муҳимтарин ҷанбаҳои он ба таври зайл ҷамъбаст мешаванд. Таҳсилоти муосири Тоҷикистон ба васеъ гардидани имкониятҳои таълимии хонандагон берун аз низоми расмии мактаб таъма менамояд, то фазои иловагии фаъолияти эҷодӣ ва шахсиятсозӣ фароҳам оварад. Хусусиятҳои иҷтимоӣ-психологӣ рушди наврасон низ дар ин раванд нақши калидӣ доранд, зеро синни наврасӣ марҳалаест, ки дар он муносибат бо дигарон тағйир ёфта, эҳсоси худшиносӣ худбаҳодиҳӣ тақвият меёбад, ниёзи наврас ба таҷрибаомӯзӣ ва худифзода боло меравад ва тавачҷуҳ ба арзишҳои фарҳангӣ, илмӣ ва эҷодӣ бештар мегардад. Аз ин лиҳоз, мо салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасро ҳамчун малакаи мотивационӣ-амалӣ дарк мекунем, ки ба ӯ имкон медиҳад дар вазъиятҳои таълимӣ ва иҷтимоӣ, ки ба салоҳиятшигори раवона шудаанд, фаъолияти худидоракунанда, арзишманд, маърифатӣ ва эҷодиро дар асоси дониш, таҷриба ва арзишҳои шахсӣ ба анҷом расонад. Рушди чунин салоҳиятҳо аз татбиқи маҷмӯи шароити педагогӣ вобаста аст, ки

ба ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ, инчунин ба татбиқи вазъиятҳои салоҳиятшиносорона дар муҳити таҳсилоти иловагӣ така мекунад. Ин вазъиятҳо наврастонаро ба фаъолияти ҷустуҷӯӣ, арзишӣ, эҷодӣ ва иҷтимоӣ ҷалб намуда, имкониятҳои амалӣ ва фикриро васеъ мегардонанд.

1.3. Хусусиятҳои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагонии синфҳои 10-11 дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ

Равиши салоҳиятнокӣ дар омӯзиш ба мутобиқшавии самараноки хонандагон дар ҷомеа, ҳаллу фасли мушкилоти асосии зиндагии имрӯза ва муайянсозии дурусти самти касбии онҳо мусоидат менамояд.

Дар Стратегияи давлатии муосирсозии маориф таъкид мегардад: «Дар асоси мазмуни навшудаи таҳсилот «салоҳиятҳои асосии (калидӣ).» қарор доранд. Ин салоҳиятҳо дар ҷараёни омӯзиш ташаккул меёбанд, аммо на танҳо дар мактаб, балки зери таъсири оила, ҷамсолон, муҳити иҷтимоӣ, фаъолият ва дигар омилҳо низ инкишоф меёбанд. Дар чунин шароит нақши махсуси муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ боз ҳам бештар мегардад» [180,45].

Дар ин замина муҳим аст таъкид намуд, ки таҳсилоти иловагии кӯдакон на танҳо унсур ё қисми сохтори низомии умумии маориф мебошад, балки ҳамчун манбаи мустақили таълиму тарбия амал мекунад ва ба фароҳам овардани шароити мусоид барои ташаккул ва рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) навраст равона шудааст, то ӯ тавонад дар шароити ҷомеаи иттилоотии муосир имкониятҳои шахсии худро ба таври комил амалӣ созад [189, 121].

Таҳсилоти иловагӣ ба рушди шахсияти хонанда мусоидат мекунад. Ин раванд мутобиқ ба тасаввури инсон дар низомии маорифи муосир аст, ки дар Консепсияи милли маълумот таъкид мешавад: «Ҷомеаи рушдбанда ба шахсони соҳибмаърифат, дорои ахлоқи нек, соҳибқадом, қобили қабули қарорҳои мустақил дар ҳолатҳои гуногуни интиҳоб ва

тавоно ба эҳтимолсанҷии пайомадҳои онҳо ниёз дорад. Ҳамчунин аз онҳо интизор меравад, ки қобили ҳамкорӣ бошанд, дорои лаёқати мутобиқшавӣ, ғаъол ва созанда бошанд, ҳисси баланди масъулият барои сарнавишти кишвар дошта бошанд» [198,45].

Аз ин рӯ, арзиши олитарини маориф инсон мебошад — инсоне, ки қобилияти нерӯи эҷодии худро дар ҳамбастагӣ бо ҷомеа ва табиат ба амал мебарорад. Ҳар як хонанда ҳуқуқи бебозгашт дорад, ки ба таври мустақил тарзи иштироқи худро дар ҳаёти мактабӣ ва пасомузишии худ интихоб ва ташаккул диҳад.

Таъкид бояд кард, ки расидан ба ҳадафи мазкур танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки мо дар назар гирем: салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас на танҳо дар мактаб ташаккул меёбанд. Самти нави рушди шахсияти наврасро низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон таъмин менамояд. Маҳз таҳсилоти иловагӣ дар ҳудуди ин раванд ҳисси худшиносӣ, эҳсоси арзишмандии шахсият ва имкони ҳуди инсонро барои худзоҳирсозӣ ташаккул медиҳад: «Дар чунин муҳит ҳар як иштирокчии раванди таълим имконият меёбад, ки қобилиятҳои эҷодии худро инкишоф диҳад, завқу майлҳои шахсии худро қонеъ гардонад ва донишро бо суръат ва ҳаҷме, ки ба хусусиятҳои инфиродии ӯ мувофиқ аст, азхуд намояд» [133,38].

Ҳақиқатан, мактаб таҳсилоти умумиро медиҳад, ки дорои аҳамияти ҷиддии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аст. Аммо рушди бисёрҷабҳаи шахсият, бозшавии қобилиятҳо ва ташаккули самти барвақтии касбӣ бештар дар заминаи таҳсилоти иловагӣ сурат мегирад. Агар таҳсилоти умумии мактабӣ барои ҳамаи хонандагон дар ҳаҷме қариб яксон амалӣ гардад ва он аз меъёрҳои давлатӣ вобаста бошад, пас таҳсилоти иловагӣ бо хусусияти ғайристандартии худ ба таври инфиродӣ ва мутобиқ ба завқ, қобилият ва интиҳоби ҳар як хонанда амалӣ мешавад. Маҳз гуногунрангӣ, ихтиёрият ва чандирии шаклҳои он имкони рушди озоду табиӣи шахсиятро фароҳам меорад.

Дар робита ба ин, рушди салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) аз тамоми фазаи таълимӣ-фарҳангие вобаста аст, ки хонанда дар он зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Аз рӯи чунин мантиқ, таҳсилоти иловагии кӯдакон на танҳо як унсур, балки қузъи сохтори низоми мавҷудаи маориф мебошад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар соҳаҳои гуногуни худшиносии иҷтимоӣ ва касбии кӯдак мусоидат мекунад. Дар бисёр ҳолатҳо, ин манбаъ метавонад ҳатто арзишмандтар ва муассиртар аз таҳсилоти мактабӣ бошад.

Ин раванд дар Стандартҳои нави давлатии таҳсилоти умумӣ низ таъкид шудааст: «Татбиқи амалҳои универсалии таълимӣ ҳамчун як «созишгоҳи саривақтӣ.» байни равиши «донишгарой.» ва равиши салоҳиятноки дар таҳияи мундариҷаи таълим хизмат мекунад. Ба таври равшан мушоҳида мешавад, ки салоҳиятҳо маҳсули қисми тағйирёбандаи таҳсилотанд, на қисми собит ва ҳатмӣ, зеро онҳо дорои хусусияти инфиродӣ мебошанд, ба шароити муайяни замон ва муҳит нигаронида шудаанд ва дараҷаи ташаккули онҳо бо усулҳои анъанавии санҷиши дониши стандартӣ чен карда намешавад» [159,78].

Ба ибораи дигар, теъдоди салоҳиятҳо ба теъдоди ҳуди шахсиятҳо баробар аст. Ҳар як инсон дорои маҷмӯаи хосаи салоҳиятҳои худ мебошад, ки ба зинаи таҷриба, муҳит, рушд ва интиҳобҳои шахсӣ вобаста аст.

Барои муайян намудани хусусиятҳои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар давраи наврасӣ, зарур аст, ки мо моҳияти мафҳуми «салоҳият.»-ро дар доираи ин тадқиқоти диссертатсионӣ равшан созем. Дар ин ҷо, мафҳуми «салоҳият.»-ро метавон чунин шарҳ дод: «Салоҳият ҳамчун хусусияти маҷмӯии шахсият фаҳмида мешавад, ки қобилияти ўро дар ҳалли мушкилот ва масъалаҳои хосе, ки дар шароити воқеии зиндагӣ ба миён меоянд, бо истифода аз донишҳо, таҷрибаи таълимӣ ва рӯзгор, низоми арзишҳо ва майлҳои инфиродӣ муайян мекунад» [178,140]. Чунин таъриф, ки аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик пешниҳод шудааст, ба назари

мо, пурмахсул ва ҳамачониба буда, моҳияти ин мафҳумро равшан инъикос менамояд.

Бо дарназардошти он, ки бархе муҳаққиқон байни истилоҳҳои «салоҳият» ва «салоҳиятноки» фарқияти қатъӣ намегузоранд, дар ин тадқиқот онҳо ҳамчун мафҳумҳои ҳаммаъно баррасӣ мегарданд.

Дар раванди таълим, ки ба равиши салоҳиятноки такя мекунад, салоҳият натиҷаи бевоситаи омӯзиш шуморида мешавад. Он шакли омодагии наврасро таҷассум менамояд, ки ӯ воқеан тавони мустақилона амалӣ намудани фаъолият, истифодаи усулҳо ва воситаҳои заруриро дар раванди ҳаллу ҷасли масъалаҳо дорад. Дар ин замина, салоҳият — ин ягонагии дониш, малака ва маҳорати амалист, ки ба наврас имконият медиҳад, то ҳадафҳои муайяно дар равандҳои табдил ва тақмили муҳити атрофи худ гузорад ва ба онҳо ноил гардад.

Маълум аст, ки «нишонаҳои асосии салоҳият, ки дар заминаи тағйироти доимии ҷаҳон, фарҳанг ва, мутаносибан, низоми маориф ба вуҷуд меоянд ва талаботро ба таҳсилоти мактабии муосир муайян месозанд.»[168] ва онҳоро чунин метавон шарҳ дод:

1. Салоҳият хосияти тағйирёбанда дорад — он вобаста ба тағйироти муҳити иҷтимоӣ, шароити зиндагӣ ва талабот ба соҳиби салоҳият тақмил меёбад;

2. Салоҳият дар асоси якҷояшавии малакаҳои универсалӣ ва донишҳои фанӣ дар соҳаҳои муайян таъсир карда мешавад;

3. Салоҳият дар қобилияти интиҳоб бо дарназардошти худбаҳодиҳии дуруст дар вазъи мушаххас зӯҳур меёбад;

4. Салоҳият ба оянда нигаронида шудааст — он дар қобилияти ташкил ва идора намудани раванди худомӯзӣ ва рушд, бо такя ба имкониятҳои инфиродӣ ва талаботи ҷомеаи оянда инъикос меёбад;

5. Салоҳият дар анғезаи таҳсил ва худкомилсозии доимӣ зӯҳур мекунад, яъне ҳавасмандӣ ба рушди пайвастаи шахсӣ ва касбӣ.

Ҳамин тариқ, салоҳият ҳамеша дар амал зоҳир мегардад ва қобилияти шахсро барои самаранок амал кардан дар шароити мураккаб,

қабули қарор ва анҷоми интиҳоби дуруст тавсиф мекунад. Салоҳиятро дар ҳолате, ки он амалан зоҳир нашудааст, «дидан.» имкон нест. Дар ин раванд контекст — яъне шароити мушаххасе, ки салоҳият дар он таҷассум меёбад, нақши ҳалқунанда дорад. Табиати салоҳият чунин аст, ки он танҳо дар ҳолати мавҷуд будани алоқамандии шахсӣ ба фаъолият, яъне дар робита бо низоми арзишҳои шахс, пурра зухур меёбад. Дар амал, арзиши шахсии фаъолият метавонад ба дастоварди натиҷаи мушаххас (маҳсул) ё ба тарзи рафтор вобаста бошад. Пеш аз ҳама, салоҳият дар ҳалли масъалаҳо ва мушкилот таҷассум меёбад.

Аз рӯи мантиқи тадқиқоти мо зарур аст, ки моҳияти «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)»-и наврасонро муайян намоем. Ин раванд интиҳоби озод, ташаккули шахсият, худмуайянкунӣ, мустақилият ва масъулиятро дар қабули қарор, инчунин омодагӣ ба ҳамкорӣ дар фаъолияти гурӯҳӣ дар бар мегирад. Ҳамин маҷмуи қобилиятҳо, ки ба наврас имкони мутобиқшавӣ дар ҷаҳони босуръат тағйирёбандаро медиҳад, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) номида мешаванд ва онҳо бояд дар раванди таълим ва тарбия ташаккул ёбанд.

Дар адабиёти психолого-педагогӣ то ҳол як фаҳмиши ягонаи мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» вучуд надорад.

Мавқеъҳои гуногун нисбат ба муайян кардани салоҳиятҳои асосии (калидӣ) пешниҳод шудаанд. Яке аз онҳо ба ҳадафҳо ва вазифаҳои бунёдии маориф, ки дар ҳуҷҷатҳои ЮНЕСКО ифода шудаанд, така мекунад: «Омӯхтан барои доништан (яъне қобилияти худомӯзӣ); омӯхтан барои кор кардан (омодагӣ ба меҳнат ва касб); омӯхтан барои зиндагӣ кардан (таҷрибаи ҳаётӣ ва худшиносӣ); омӯхтан барои ҳамзистӣ (қобилияти ҳамкорӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ)» [169].

А.В. Хуторской таъкид мекунад, ки худ истилоҳи «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» нишон медиҳад, ки онҳо нақши «калид.», яъне замина барои дигар салоҳиятҳои мушаххас ва фанӣ доранд. «Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хусусияти фароқасбӣ дошта, барои ҳама гуна шаклҳои фаъолият аҳаммияти зарурӣ доранд. Бинобар ин, онҳо ба низоми умумӣ

ва ба мазмуни умумӣ ва сатҳи байнфаннии таҳсилот шомил мегарданд» [193,10].

И.А.Зимняя салоҳиятҳои калидиро ҳамчун дониш дар амал, маҷмӯи малака ва маҳоратҳо барои иҷрои фаъолият мефаҳмад. Ба андешаи ӯ, «онҳо сохторҳои интегратсионии амалия мебошанд, ки дар вазъи мушаххас зухур намуда, барои ба даст овардани натиҷаи воқеӣ равонаанд. Азбаски салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба самти касбияти ояндаи шахс пайванд доранд, онҳо дорои аҳамияти иҷтимоӣ-касбӣ мебошанд» [170,5].

Дар таҳқиқоти мазкур мо мавқеи Н.А.Рототоева ва Г.К.Селевкоро қабул менамоем, ки мувофиқи он салоҳиятҳои асосии (калидӣ) қобилияти ҳалли масъалаҳо ва вазифаҳои ҳосе мебошанд, ки дар вазъиятҳои воқеии зиндагӣ ба миён меоянд: «Ин раванд ба истифодаи иттилоот, муошират, усулҳои рафтори иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва арзишҳои шахрвандӣ таъяс мекунад» [172;178].

Ҳамин тариқ, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ҳамчун натиҷаи нави таълимӣ, ки ба ҳалли воқеии амалии масъалаҳо равона шудааст, дар назар гирифта мешаванд. Сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нишондиҳандаи натиҷаи амалии раванди таълимии ҳар як шахс мебошад. Он қобилияти амал намудани шахсро дар асоси донишҳои бадастомада, инчунин дараҷаи иштироки ӯ дар фаъолияти амалиро ифода мекунад.

Дар шароити имрӯз классификатсияи ягонаи салоҳиятҳо вучуд надорад, ҳамчунин меъёрҳои дақиқи интиҳоби маҳз он салоҳиятҳои калидӣ, ки барои муваффақияти зиндагии инсон заруранд, пурра коркард нашудаанд. Миқдор ва намудҳои салоҳиятҳое, ки шахс бояд соҳиб бошад, аз дархости иҷтимоӣ, талаботи бозори меҳнат, сатҳи рақобатпазирӣ, инчунин вазъи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа вобаста аст.

Кадам сифатҳо барои ҳар як инсон, новобаста аз соҳаи фаъолияти касбӣ, муҳим мебошанд? Ҷ. Равен муаллифи китоби «Салоҳият дар

чомеаи муосир.», бар асоси таҳқиқоти анҷомдода ба ин савол чунин ҷавоб медиҳад:

- «қобилияти фаъолият (independently), бе назорати доимии роҳбар;
- қобилияти бар дӯш гирифтани масъулият аз рӯйи ибтикори шахсӣ;
- омодагӣ ба нишон додани ибтикор, бе интизори иҷозати дигарон;
- қобилияти дидани мушкилот ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли онҳо;
- малакаи таҳлили вазъиятҳои нав ва истифодаи донишҳои мавҷуда барои ин таҳлил;
- қобилияти ҳамзистӣ ва муоширати созанда бо дигарон;
- қобилияти аз худ кардани донишҳои нав аз рӯйи талаботи шахсӣ (бо таъҷиб ба таҷриба ва иртибот бо муҳит);
- малакаи қабули қарорҳо дар асоси андешаи солим, ҳатто дар ҳолати набудани маълумоти пурра ва имкони коркарди амиқи иттилоот» [162, 54].

Мазмуни мушаххаси мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» дар кишварҳои аврупоӣ бештар аз талаботи бозори меҳнат бармеояд. Масалан, дар семинарҳои лоиҳаи «Таҳсилоти миёна дар Аврупо.» таъкид мегардид, ки Шӯрои Аврупо салоҳиятҳоро на гурӯҳбандӣ, балки номгузорӣ мекунад — яъне муайян менамояд, ки кадом салоҳиятҳо бояд дар насли ҷавон мавҷуд бошанд. Аз ҷумла:

- «қобилияти зиндагӣ дар чомеаи бисёрфарҳангӣ (фаҳмиши фарқиятҳо, эҳтироми якдигар, қобилияти ҳамзистӣ бо намояндагони фарҳанг, забон ва динҳои гуногун);
- салоҳиятҳои иҷтимоӣ ва шахрвандӣ (қобилияти бар дӯш гирифтани масъулият, иштирок дар қабули қарорҳои муштарак, ҳаллу фасли озоиштаи муноқишаҳо, иштирок дар таҳкими институтҳои демократӣ ва ғайра)» [203, 58].

Зикр кардан зарур аст, ки барои ин таҳқиқот зерин гурӯҳи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти хос доранд, зеро онҳо ба хусусиятҳои равонӣ-инкишофии давраи наврасӣ мутобиқ буда, ба ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас таъсир мегузоранд. Аз

нуқтаи назари олимони М.Лутфуллозода ва Ғ.Бобизода чунин хусусиятҳо ба таркиби салоҳиятҳо дохил мешаванд:

- «қобилияти ғаъолият бе назорати доимӣ;
- омодагӣ ба дарк ва ҳалли мушкилот;
- малакаи таҳлили вазъиятҳои нав ва истифодаи донишҳои мавҷуда дар ин раванд;
- тафаккури интиқодӣ;
- қобилияти ҳалли масъалаҳо;
- амалкарди мустақилона ва дорои огоҳии шахсӣ (рефлексия);
- қобилияти бар дӯш гирифтани масъулият» [118, 32].

Ин хусусиятҳо асоси муайян намудани мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас.» мегарданд.

Бар асоси таҳлили мундариҷаи таснифоти гуногуни салоҳиятҳои асосии (калидӣ), ки дар адабиёти психолого-педагогӣ, фарҳангӣ ва энциклопедӣ мавҷуданд, метавон хулоса кард, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дорои хусусияти интегралӣ мебошанд. Дастгирии мавқеи муаллифоне чун В.А. Калей, О.Е. Лебедев, А.П. Тряпитсна, С.Е. Шишов ва дигарон, мо дар таҳқиқоти худ ба маҳз таснифи мактаби петербургӣ така менамоем. Зеро салоҳиятҳои иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ на танҳо ба тамоми гурӯҳҳои мавҷудаи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дохил мешаванд, балки дар онҳо нақши меъёрсоз ва маъноофар доранд.

Онҳо ҳамчун хусусияти ҳамгироии шахсияти наврас амал меkunанд ва самти асосии рушди иҷтимоӣ, маърифатӣ ва муоширати ўро муайян месозанд.

Ҳамин тариқ, аз миёни хусусиятҳои муҳимтарини салоҳиятҳои асосии (калидӣ) метавон чунин нуқтаҳоро ҷудо намуд:

- Салоҳияти калидӣ сатҳи баланди ташкили равонии шахсро талаб мекунад, яъне он ҳамзамон дорои ҷанбаҳои зеҳнӣ, эҳсосӣ ва дигар сифатҳои инфиродӣ мебошад.

- Салоҳият ҳамеша дар амал зоҳир мешавад — дар фаъолияти иттилоотӣ, муоширативӣ ва арзишӣ-равоншиносӣ. Салоҳиятро дар ҳолате, ки он дар рафтор таҷассум наёфтааст, муайян кардан номумкин аст.

- Салоҳияти калидӣ дорои табиати ҳамгирой мебошад, зеро он маҷмӯи донишу малакаҳои ҳамнавъ ва ё наздикро дар бар мегирад, ки ба соҳаҳои васеи фарҳанг ва амалия (масалан, иттилоотӣ, ҳуқуқӣ ва ғайра) иртибот доранд.

- Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дорои хусусияти бисёрсамтӣ мебошанд. Салоҳият дар ҳолате калидӣ шуморида мешавад, ки соҳибияти он ба инсон имкон диҳад, ки дар ҳаёти ҳаррӯза, дар соҳаи касбӣ ва дар муносибатҳои иҷтимоӣ мушкилотро дар шаклҳои гуногун ҳал намояд. Онҳо барои расидан ба ҳадафҳо ва иҷрои вазифаҳои мураккаб дар вазъиятҳои гуногун заруранд.

- Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дорои хусусияти фарогирандаи ҳамаи фанҳо ва байнифанӣ мебошанд. Яъне онҳо на танҳо дар фаъолияти таълимии мактаб, балки дар кор, дар муҳити оилавӣ, дар фаъолияти шаҳрвандӣ ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ истифода мешаванд.

- Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) бисёрченакаанд. Онҳо равандҳои гуногуни зеҳнӣ ва равониро муттаҳид меkunанд, аз ҷумла: тафаккури абстрактӣ, худрефлексия, худбаҳодиҳӣ, муайян намудани мавқеи шахсӣ ва тафаккури интиқодӣ [114,78].

Мувофиқи амсилаи Ҷ. Равен, намудҳои алоҳидаи салоҳият метавонанд дар вазъиятҳои гуногун ҳамчун ҷузъҳои салоҳияти муайян амал кунанд ва баръакс [164]. Ин ҷузъҳои салоҳият ба се гурӯҳ чудо карда мешаванд: когнитивӣ (қобилияти муайян намудани монесаҳо дар роҳи расидан ба ҳадаф), аффективӣ (қобилияти эҳсос кардани қаноатмандӣ ва маънӣ аз фаъолият) ва иродӣ (устуворӣ, қатъият ва ирода). Ҳамин тавр, салоҳият сохтори бисёркомпонентӣ дорад; ҷузъҳои он нисбатан мустақиланд, аммо ҳуди салоҳиятҳо хусусияти ҷамъшаванда ва ивазшаванда доранд.

Барои салоҳиятноки бештар робитаҳои сабабӣ–натичавӣ хос мебошанд, яъне яке аз омилҳо нақши асосиро мебозад. Тибқи назари Ҷ. Равен, чунин омили роҳнамо арзишҳо мебошанд, зеро онҳо ангезаҳо ва қобилиятҳои шахсро ғайр аз месозанд ва ба тағйирёбии онҳо таъсир мерасонанд [62].

Бо дарназардошти он, ки «эҳтиёҷ ба муайян кардани арзишҳои инфиродӣ, афзалиятҳо ва маъноӣ зиндагӣ барои ҳар як инсон хос аст ва яке аз муҳимтарин ниёзҳои шахсиятро ташкил медиҳад.» [125,94], дар давраи наврасӣ ин эҳтиёҷ бештар ва равшантар эҳсос мешавад. Аз ҳамин сабаб, гузариш аз «кӯдак ба наврас.» ҳамеша бо талоши фаҳмидани худ, муайян намудани эҳсосот, рӯҳия, ақида ва муносибатҳо ҳамроҳ мешавад.

Зиндагии наврас бояд пур аз муносибатҳои пурмазмун, шавқу ҳавасҳо ва таҷрибаҳои шахсӣ бошад. Маҳз дар ин давра доираи устувори манфиатҳо ба тадриҷ ташаккул меёбад, ки минбаъд ба асоси равонии шаклгирии арзишҳо табдил мегардад. Интересҳои наврасон аз мавзӯҳои инфиродӣ ва амалӣ ба масъалаҳои умумӣ ва ҷаҳонӣ мегузарад: ба масоили ҷаҳонбинӣ, дин, ахлоқ, зебоиносии таваҷҷуҳ меафзояд. Дар айни замон, таваҷҷуҳ ба таҷрибаҳои равонии дигарон ва ба ҳолатҳои дохилии худ низ қавитар мегардад [122].

Кӯдаки синни мактабӣ бештар ба рушди ҳассосияти эҳсосӣ–арзишӣ, инкишофи руҳонӣ–ахлоқӣ ва тарбияи шахрвандӣ омода аст. Л. С. Виготский таъкид менамояд: «Тағйирёбии талабот ва ангезаҳо, аз нав арзёбии арзишҳо — лаҳзаи асосии гузариш аз як марҳилаи синну сол ба марҳилаи дигар мебошад» [127, 23]. Аз ин рӯ, наврасони имрӯза дар раванди ташаккули низоми арзишҳои шахсии худ бисёр вақт бо бухрони равонӣ–ахлоқӣ рӯбарӯ мешаванд.

Муассисаҳои таълимии умумӣ вазифадоранд, ки:

- шахрванд ва ватандӯстро тарбия кунанд;
- қобилиятҳо ва истеъдодҳои насли ҷавонро рушд диҳанд;
- хонандагонро барои зиндагӣ дар ҷомеаи рақобатпазир ва дорони технологияи пешрафта омода созанд.

Ин раванди тарбия бояд дар ҳамкориҳои доимӣ бо оила, дигар субъектҳои тарбиявӣ ва муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ бо таълим ба арзишҳои миллӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ анҷом дода шавад. Дар алоқамандӣ бояд қайд кард, ки «... Концепсия фармоиши иҷтимоиро нисбат ба маорифи муосир муайян мекунад, ки риояи он имкони иштироки самараноки системаҳои таълимиро дар ҳалли масъалаҳои муҳими рушди миллӣ таъмин менамояд» [83,187].

Ба назари мо, рушди арзишҳои ҳамаҷунун илм, эҷодкорӣ ва санъат бештар дар раванди таълим ва тарбияи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ амалӣ мегардад. Ин ба хусусиятҳои ҳамаҷунун таҳсилоти иловагӣ вобаста аст, зеро он дорои як қатор хусусиятҳои фарқкунанда мебошад: ва «таҳсилоти иловагӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад, зеро он ба эҳтиёҷоти инфиродии кӯдакон, ки пайваста тағйир меёбанд, ҷавобгӯ буда, интихоби фаъолияти таълимӣ ва эҷодиро озодона таъмин мекунад» [59]. Он ба хонандагон имкони дар амал санҷидани нақшҳои иҷтимоии нав, иштирок дар муоширати ғайрирасмӣ, рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйироти иҷтимоӣ, инчунин шиносӣ бо арзишҳои фарҳангиро медиҳад.

Натиҷаи таҳсилоти иловагӣ на танҳо аз ҳудудҳои кардани дониш ва малака дар соҳаи интихобшуда аст, балки рушди қобилиятҳои эҷодӣ, ташаккули малакаҳои амалии мустақилона ва баланд шудани сатҳи салоҳиятҳои калидӣ мебошад.

• Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дорои самтҳои гуногуни фаъолият мебошанд, аз ҷумла:

- илмӣ-техникӣ,
- бадеӣ-эстетикӣ,
- экологӣ-биологӣ,
- илмҳои табиӣ,
- сайёҳӣ-кишваршиносӣ,
- фарҳангшиносӣ,
- иҷтимоӣ-педагогӣ,

- ватанпарастӣ-ҳарбӣ,
- ҷисмонӣ-варзишӣ ва ғайра.

Ин гуногунсамтӣ шароити мусоид фароҳам меорад, ки ҳар як наврас фаъолияти наздик ба завқу қобилияти шахсии худро интиҳоб кунад ва дар он рушд ёбад.

Тавре ки дар параграфи 1.1. қайд гардид, равиши салоҳиятноки дар маориф ҳамчун рушди қобилиятҳо ва арзёбии онҳо тавассути ҳалли масъалаҳо ва вазъиятҳои таълимӣ аз ҷониби субъект фаҳмида мешавад. Дар ин замина, мазмуни фаъолияти педагогии муассисаҳои муосири таҳсилоти иловагии кӯдакон метавонад ҳамчун мачмӯи вазифаҳо, ки тарбиягирандагон дар ҷараёни омӯзиш ҳал мекунанд, тасаввур гардад. Маҳз ҳалли чунин вазифаҳо ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мусоидат мекунад.

Барои муайян кардани хусусиятҳои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар давраи наврасӣ, мувофиқи мантиқи таҳқиқоти мо, зарур аст, ки хусусиятҳои равонӣ–инкишофии наврасони муосир таҳлил карда шаванд.

Аз нуқтаи назари равоншиносӣ, давраи наврасӣ давраи мушкил, зиддиятнок ва бисёрқабата мебошад. Бо вучуди ин, аҳамияти ин марҳила хеле бузург аст. Тавре ки И.С. Кон ва Д.И. Фельдштейн таъкид мекунанд «махз дар ин синну сол асосҳои рафтори шуурона гузошта мешаванд, самти умумии ташаккули ахлоқ ва арзишҳои иҷтимоӣ муайян мегардад» [105,84].

Хусусиятҳои давраи наврасӣ пеш аз ҳама бо тағйири ҷойгоҳи кӯдак дар ҷомеа ва гузариши ӯ ба низоми навтари муошират ва муносибатҳо муайян карда мешаванд. Дар ин синну сол наврас ба ҷаҳони калонсолон ворид мегардад, бо арзишҳо, меъёрҳо ва интизориҳои онҳо рӯ ба рӯ мешавад, ки ин бошад, ба мундариҷаи шуур ва муносибатҳои ӯ таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Мутобиқи мантиқи таҳқиқоти мо, зарур аст, ки ҳамон хусусиятҳои давраи наврасӣ муайян карда шаванд, ки ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) таъсири мустақим доранд.

Таҳқиқоти олимони классикӣ нишон медиҳад, ки дар давраи наврасӣ эҳтиёҷи қавӣ ба фаъолияти маърифатӣ ва зеҳнӣ ба миён меояд. Наврас меҳаҳад на танҳо маълумот гирад, балки онро дарк, санчиш ва ба арзёбӣ табдил диҳад.

Ҳамин тавр, хусусиятҳои мазкур муҳити мусоид фароҳам меоранд, ки дар он салоҳиятҳои асосии (калидӣ), аз ҷумла салоҳиятҳои иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва коммуникативӣ фаъолона ташаккул меёбанд.

Аввалан, Л.С. Виготский, ҳамчунин Ж. Пиаже, дар давраи наврасӣ ба рушди тафаккур аҳамияти махсус додааст [144]. Маҳз азбаркунии раванди ташаккули мафҳумҳо яке аз марказҳои асосии рушди фикрии наврас ба шумор меравад, ки ба зинаи олитарини фаъолияти зеҳнӣ ва ба зуҳури усулҳои нави рафтор меорад.

Нав — он чизест, ки наврас ба масъалаҳои зеҳнӣ ҳамчун вазифаҳое менигарад, ки пеш аз амал бояд фикран ҳал карда шаванд. Агар кӯдак фавран ба амал гузарад, наврас пеш аз ҳама:

- вазъиятро таҳлил мекунад,
- робитаҳои эҳтимолии омилҳоро муайян месозад,
- фарзияҳои гуногун месозад,
- сипас онҳоро меозмояд.

Ҳамин қобилияти амалиёт бо фарзияҳо дар ҳалли масъалаҳои зеҳнӣ яке аз муҳимтарин дастовардҳои ин синну сол мебошад. Тафаккури гипотетикӣ — ин воситаи асосии андешаи илмӣ аст.

Ҳосияти дигари ин зина дар он аст, ки объекти диққат ва таҳлили наврас на танҳо падидаҳои беруна, балки амалиёти зеҳнии ҳудаш мегардад. Аз ин рӯ, чунин тафаккурро тафаккури рефлексивӣ меноманд. Рефлексия тадричан ба дигар равандҳои рӯҳӣ низ мегузарад ва ба ташаккули худшиносии зеҳнӣ оварда мерасонад.

Ин хусусият барои таҳқиқоти мо махсусан муҳим аст, зеро самтгирӣ ба стратегияҳои нави ғайрисатрии (нелинейной) раванди омӯзиш дар маркази таваҷҷуҳ қарор мегирад. Ин вазифа маҷмӯи ҳадафҳои шахсӣ ва ҷаннии наврасро инъикос мекунад. Барои иҷрои он навра мустақилона ё бо кӯмаки омӯзгор интихоби захираҳо — вақтӣ, фазоӣ, иттилоотӣ, коммуникативӣ ва технологиро анҷом медиҳад [58].

Илова бар ин, аҳамияти калон дорад, ки тафаккури навра дорои хусусияти рефлексивӣ мебошад. Яъне навра на танҳо масъалаҳоро ҳал мекунад, балки раванди фикрронӣ ва амалҳои зеҳнии худро низ мавриди баҳогузорӣ ва назорат қарор медиҳад.

Маҳз ҳамин хусусият дар рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврагон истифода хоҳад шуд, зеро қобилияти фикрронӣ ва идора кардани раванди тафаккур асоси тафаккури интиқодӣ, худомӯзӣ, худназоратӣ, қабули қарорҳои мустақилона мебошад.

Баъдан, инкишофи ташаккули нутқ муҳим мебошад. Дар давраи наврагӣ инкишофи нутқ аз як ҷониб бо афзоиши захираи луғавӣ, аз ҷониби дигар - бо торафт амиқтар дарк ва қорбурди маънӯву хусусияти лингвистии забони модарӣ амалӣ мегардад. Наврас тадриҷан ба кашфи ин воқеият мерасад, ки забон ҳамчун низоми нишонаҳо на танҳо олами атрофро инъикос мекунад, балки мавқеи шахсӣ нисбат ба онро низ баён менамояд. Дар ин марҳила нутқ зери назорат ва идорашаванда мегардад: дар вазъиятҳое, ки барои навра аҳамияти шахсӣ доранд, ӯ кӯшиш мекунад зебо, дақиқ ва дурусталабона суҳбат кунад. Наврас дорои хассосияти махсус ба эҷодиёти суҳан мешавад. Ин ҷанбаҳо имкониятҳои муҳим барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) фароҳам меоранд.

Сеюмин, тибқи ақидаи Л.С. Виготский, дар ин синну сол таҳаюллот низ дигаргуниҳои назаррасро таҷриба мекунад. Дар зери таъсири афзоиши тафаккури абстрактӣ, таҳаюллот ба соҳаи ҳаёл ва таҷрибаҳои дохилӣ гузариш мекунад. Л.С. Виготский қайд кардааст, ки «Фантазияи навра ба соҳаи интимӣ, ки одатан аз дигарон пинҳон аст, мубаддал мешавад ва ба шакли комилан шахсии тафаккур табдил меёбад. Наврас

метавонад бо нишонаҳои математикӣ, бо маъно ва истилоҳоти забонӣ дар сатҳи абстрактӣ амалиёт гузаронад — яъне таҳаюллот ва тафаккур дар ин синну сол ба ҳам мепайванданд» [48,165]. Ин омил барои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) низ аҳамияти калидӣ дорад.

Чорум, диққат. Наврас метавонад диққати худро дар он фаъолиятҳое, ки барои ӯ дорои арзиш ва аҳамияти инфиродӣ мебошанд, ба таври устувор мутамарказ кунад. Дар ин давра диққат табдил ба равандҳои идорашаванда ва назоратшаванда мегардад.

Панҷум, хотира. Наврас қодир аст раванди ёдгириро идора намояд, аз усулҳои гуногуни ёдгирӣ истифода барад. Хотира дар ин синну сол аз шакли механикӣ ба маъноӣ мегузарад. Дар ҳамин асос хотираи маъноӣ шакл мегирад, ки дорои хусусияти миёнаравӣ ва мантикӣ мебошад ва тафаккур дар он нақши марказӣ мебозад.

Ба ин тарз, соҳаи маърифатии навраст тадриҷан дорои хусусияти идорашаванда мегардад. Дар ин давра тафаккури назариявӣ — гипотетикӣ-дедуктивӣ ва абстрактӣ рушд меёбад. Наврас ба андешаи фалсафӣ, ҳулосабарорӣ ва ҷустуҷӯи робитаҳои умумӣ байни воқеаҳо рӯ меорад. Ӯ мекушад моҳияти қонуниятҳо ва принципҳои пинҳонро дар паси воқеаҳои ҷузъӣ дарёбад. Дар ин синну сол диққат ва хотирааш бештар мутамарказ мешаванд ӯ қодир аст таваҷҷуҳашро ба як фаъолият барои муддати тӯлонӣ равона созад. Ҳамзамон, тасаввуроти эҷодии ӯ бо тафаккури назариявӣ омехта шуда, заминаи мусоиде барои инкишофи қобилиятҳои эҷодӣ фароҳам меорад.

Яке аз омилҳои муҳими рушди салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар синни навраст ташаккули ҳадафмандонаи ангеаҳои омӯзиш мебошад. Ин раванд бо қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти асосии синну сол вобастагии зич дорад. Яке аз чунин эҳтиёҷот – эҳтиёҷи маърифатист. Вақте ки ин эҳтиёҷ қонеъ мегардад, дар навраст шавқи устувор ба дониш ва таҳсил пайдо мешавад, ки муносибати ӯро ба фанҳои таълимӣ мусбат мегардонад.

Наврасон аз имкони васеъ намудани донишу ҷаҳонбинии худ, фаҳмидани моҳияти падидаҳо ва дарёфти робитаҳои сабабию натиҷавӣ лаззат мебаранд. Муҳим аст таъкид кунем, ки онҳо аз фаъолияти таҳқиқотӣ эҳсоси қаноатмандии рӯҳӣ мегиранд — ба онҳо писанд аст, ки худ мустақилона чизи наvero кашф кунанд. Агар эҳтиёҷоти маърифатии онҳо нодида гирифта шаванд, ин метавонад ба дилгирӣ, бетафовутӣ ва ҳатто муносибати манфӣ нисбат ба «фанҳои дилгиркунанда» оварда расонад. Барои наврасон на танҳо мазмун, балки раванди омӯзиш низ аҳамияти яксон дорад.

Муҳаққиқон Ф.Ниёзов, А.Алиев, Б.Нусратов, Э.Ҷонмирзоев, Н.Қодиров, М.Иргашева, Қ.Зиёев чунин андеша доранд: «Дарсҳо ҷолиб мешаванд, вақте ки омӯзгор на танҳо аз рӯйи китоб, балки берун аз матни он маълумот медиҳад. Аммо агар омӯзгор танҳо китобро бихонад ё маҷбур созад, ки ҳамон матнро дар синф бихонем, дарс дилгиркунанда мегардад» [17,45].

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки шавқу завқи маърифатии хонандагони ҳамсинф метавонад фарқ кунад. Дар як гурӯҳ шавқҳо бештар муваққатӣ ва вобаста ба ҳолат мебошанд; гурӯҳи дуюм ба доираи васеи фанҳо таваҷҷӯҳ дорад; ва гурӯҳи сеюм бошад, дорои таваҷҷӯҳҳои устувор ва асосӣ мебошад, ки самти таҳсилу рушди шахсии онҳоро муайян месозанд.

Дар баробари шавқу завқи маърифатӣ, барои муносибати мусбати наврасон ба таълим, дарк кардани аҳамияти дониш нақши муҳим мебозад. Барои наврасон муҳим аст, ки фаҳманд: дониш танҳо воситаи гирифтани баҳо нест, балки унсури асосии рушди шахсият мебошад. Ин раванд бо болоравии сатҳи худшиносӣ ва худбаҳодиҳии наврасони муосир робитаи зич дорад.

Бисёр фанҳои таълимӣ ба наврасон писанд меоянд, зеро онҳо ба ниёзҳои шахсе ҷавобгӯянд, ки меҳодад ҳамачониба рушд кунад. Аз ин рӯ, омӯзгорон бояд дар наврасон ақидаи устувор ба вучуд оваранд, ки танҳо шахси босавод ва доно метавонад барои ҷомеа нафъовар бошад. Вақте

ки эътиқод ва шавқ ба дониш дар як самт муттаҳид мешаванд, онҳо дар наврас ҳолати мусбии рӯҳӣ ва ҳаваси фаёлона ба омӯзиш ба вучуд меоранд.

Аммо агар наврас арзиши ҳаётии донишро дарк накунад, дар ӯ метавонад муносибати манфӣ ва безътиной нисбат ба фанҳои таълимӣ пайдо шавад.

Дар фаёлияти таълимии наврас, мисли фаёлияти маърифатӣ, тағйироти ҷиддӣ ба амал меоянд. Барои наврасӣ, раванди омӯзиш ба фаёлияти асосӣ ва муҳимтарин табдил меёбад. Албатта, дар ин раванд душвориҳо ва зиддиятҳо мавҷуданд, аммо як қатор бартариҳо низ дида мешаванд. Бартариҳои асосии наврасон дар омодагии интихобӣ ва ҳассосияти баланд нисбат ба ҷанбаҳои гуногуни омӯзиш мебошад.

Хусусияти мусбати наврасон дар он аст, ки онҳо ба намудҳои гуногуни фаёлияти таълимӣ омодаанд, зеро ин ба онҳо эҳсоси калонсолӣ мебахшад. Онҳоро бештар шаклҳои мустақили ташкил ва гузаронидани дарс, маводи мураккаби таълимӣ ва имконияти ташкили фаёлияти маърифатӣ берун аз мактаб ҷалб мекунад — масалан, дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ. Ҳамин тариқ, ин раванд заминаи рушди компетенсияҳои калидӣ дар давраи наврасӣ мегардад.

Дар натиҷаи таҳлили осори олимони соҳаи психология муайян гардид, ки барои давраи наврасӣ хусусиятҳои зерин ҳосанд:

- тафаккури наврас рефлексивӣ мегардад;
- ин давра ҳассостарин марҳила барои рушди нутқ, ҳаёл, диққат ва хотира мебошад;
- дар фаёлияти таълимӣ низ тағйирот ба назар мерасанд, ки бо рушди фаёлиятҳои маърифатӣ алоқаманданд [28;30;47].

Яке аз захираҳои асосии рушди компетенсияҳои калидӣ дар ин синну сол - ташаккули ҳадафмандонаи ангезаи омӯзиш аст. Аз ин рӯ, таълим дар ҳаёти наврас нақши калидӣ мегирад: онҳо аз фаёлияти таҳқиқотӣ қаноатмандии эҳсосӣ пайдо мекунанд ва ҳамзамон дарк

менамоянд, ки дониш арзиши воқеӣ дорад ва барои ҳаёти минбаъда аҳамияти бузург дорад.

Кушиш менамоем, ки салоҳиятҳо ҳамчун объекти таҳлил ва мавриди санҷиши таҷрибавӣ-озмоишӣ қарор дода шаванд. Ин интиҳоб ба аҳамияти онҳо дар рушди ҳамаҷонибаи шахсияти хонандагон, мутобиқшавии иҷтимоии онҳо ва талаботи таҳсилоти муосир асос меёбад. Дар доираи таҳқиқоти мазкур ба таври махсус салоҳиятҳои иртиботӣ (коммуникативӣ) баррасӣ ва арзёбӣ мегарданд.

Салоҳиятҳои иртиботӣ (коммуникативӣ) маҷмӯи дониш, малака ва қобилиятҳои мебошанд, ки ба хонанда имкон медиҳанд дар муҳитҳои гуногуни иҷтимоӣ ва таълимӣ муоширати самаранок барқарор намояд. Ин салоҳиятҳо, пеш аз ҳама, маҳорати қабул, коркард ва интиқоли иттилоъро дар шаклҳои гуногун дар бар мегиранд, аз ҷумла:

- иртиботи шифохӣ (гуфтугӯ, мубоҳиса, баён кардани андеша);
- иртиботи хаттӣ (навиштани матн, паём, ҳисобот);
- иртиботи аёнӣ-графикӣ (нақша, чадвал, тасвир, презентатсия);
- иртиботи ғайризабонӣ (ишора, ҳолати бадан, ифодаи чехра);
- иртибот бо истифодаи воситаҳои рақамӣ ва технологияҳои

иттилоотию коммуникатсионӣ.

Ташаккули салоҳиятҳои иртиботӣ дар хонандагон имкон фароҳам меорад, ки онҳо дар ҷараёни муоширати хусусӣ, таълимӣ, ҷамъиятӣ ва касбӣ мавқеи фаъоли иҷтимоӣ ишғол намуда, андешаҳои худро озодона баён кунанд, ба нуктаи назари дигарон эҳтиром гузоранд ва дар фаъолияти гурӯҳӣ самаранок иштирок намоянд.

Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ рушди ин салоҳиятҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро муҳити озоди эҷодӣ, фаъолияти маҳфилҳо, лоиҳаҳо ва кори даставӣ имкониятҳои васеъ барои таҷрибаи воқеии муошират, худифода ва ҳамкорӣ фароҳам меорад. Аз ин лиҳоз, салоҳиятҳои иртиботӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии рушди шахсияти хонандагон дар таҳқиқоти мазкур ба таври мақсаднок таҳлил ва санҷида мешаванд.

Дар раванди баргузории таҳқиқот дар Маркази таҳсилоти иловагӣ, дар вилояти Хатлон (ш.Бохтар) чорабинии амалӣ вобаста ба ташаккули маҳорату малакаи хонандагон дар ташаккули салоҳиятҳои асосӣ, дар ин маврид салоҳияти иртиботӣ баргузор намудем ва онро пешниҳод мекунем. Ду хонанда дар гурӯҳ ихтилофдоранд. Яке мехоҳад вазифаро ба таври худ иҷро кунад, дигаре розӣ нест. Ба ҷои ҷанҷол кардан, онҳо бо ҳам суҳбат мекунанд. Ҳар ду фикри худро оромона мефаҳмонанд ва ба андешаи якдигар гӯш медиҳанд. Дар охир, онҳо роҳи беҳтарро интихоб мекунанд ё вазифаро байни худ тақсим мекунанд. Бо ҳамин, масъала бо роҳи гуфтугӯ ҳал мешавад:

1. Гӯш кардан ва фаҳмидан

Масалан: ҳангоми суҳбат бо ҳамсинф ё ҳамкор, шахс сухани ӯро то охир гӯш мекунад, савол медиҳад ва фикрашро дуруст мефаҳмад.

2. Баён кардани фикр равшан ва возеҳ

Масалан: хонанда фикри худро дар маҳфил бо ҷумлаҳои содда ва фаҳмо мефаҳмонад, то дигарон осон дарк кунанд.

3. Муоширати гурӯҳӣ

Масалан: ҳангоми кори гурӯҳӣ ҳар кас фикри худро мегӯяд, ба андешаи дигарон эҳтиром мегузорад ва ба хулосаи умумӣ мерасад.

4. Муоширати эҳтиромона

Масалан: ҳатто агар бо фикри дигар кас розӣ набошад ҳам, бо оҳанги ором ва боадабона ҷавоб медиҳад.

5. Ҳалли баҳс бо роҳи гуфтугӯ

Масалан: ду нафар ихтилофдоранд, вале ба ҷои ҷанҷол бо суҳбат масъалаашонро ҳал мекунанд.

Салоҳиятҳои ҳамкорӣ маҷмӯи маҳорат ва малакаҳое мебошанд, ки қобилияти хонандаро барои фаъолият бурдан дар шакли коллективӣ таъмин менамоянд ва «ин салоҳиятҳо ифодаи омодагии шахсро ба кор дар гурӯҳ ё даста, қабули масъулияти муштарак ва иштироки фаъолона дар ҳалли масъалаҳо ва вазифаҳои умумӣ инъикос мекунанд» [132,65].

Дар доираи салоҳиятҳои ҳамкорӣ маҳорати банақшагирии фаъолияти якҷоя, тақсимои оқилонаи вазифаҳо, мувофиқсозии амалҳо ва расидан ба натиҷаи умумӣ ташаккул меёбад. Хонанда дар чараёни чунин фаъолият меомӯзад, ки ғояҳои худро бо андешаҳои дигарон ҳамоҳанг намояд, ба фикри гурӯҳ эҳтиром гузорад ва дар татбиқи лоиҳаҳо, ташаббусҳо ва корҳои эҷодии даставӣ сахми шахсии худро гузорад.

Ташаккули салоҳиятҳои ҳамкорӣ инчунин рушди қобилияти музокира, ҳаллу фасли низоъҳо, қабули қарорҳои коллективӣ ва худназоратиро дар бар мегирад. Ин раванд ба баланд гардидани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии хонандагон мусоидат намуда, онҳоро ба иштирок дар фаъолияти ҷамъиятӣ ва касбӣ омода месозад.

Дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ салоҳиятҳои ҳамкорӣ тавассути иштироки хонандагон дар фаъолияти маҳфилӣ, озмунҳо, корҳои лоиҳавӣ ва чорабиниҳои даставӣ ба таври мақсаднок инкишоф меёбанд. Муҳити озоди таълимӣ ва эҷодии чунин муассисаҳо имконият фароҳам меорад, ки хонандагон таҷрибаи воқеии ҳамкориро аз худ намуда, қобилияти кор дар гурӯҳро ҳамчун яке аз салоҳиятҳои асосии (калидӣ) асри XXI ташаккул диҳанд.

Ҷадвали 1

Истифодаи усулҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ бо нишондиҳандаҳо ва натиҷаҳои ташаккули салоҳиятҳои ҳамкорӣ

Усулҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ	Нишондиҳандаи ташаккули салоҳияти ҳамкорӣ	Натиҷа
Усули лоиҳавӣ	– иштироки фаъол дар кори гурӯҳӣ; – қобилияти банақшагирии фаъолияти даставӣ; – тақсимои масъулият миёни аъзои гурӯҳ; – ҳамоҳангсозии амалҳо барои расидан ба ҳадафи умумӣ	– баланд шудани масъулияти муштарак; – ташаккули малакаҳои кори даставӣ; – беҳтар гардидани натиҷаи фаъолияти коллективӣ

Давоми ҷадвал		
Бозии таълимӣ (нақшофарӣ ва вазъиятӣ)	– қобилияти қабули нақшҳои гуногун дар гурӯҳ; – малакаи муоширати ҳамкорона; – қобилияти ҳаллу фасли мушкилот дар муҳити гурӯҳӣ	– рушди муносибатҳои ҳамкорона; – афзоиши мутобиқшавии ичтимоӣ; – паст гардидани ҳолатҳои низоъ
Тренингҳои гурӯҳӣ	– шунидани ғаёл ва эҳтироми андешаи дигарон; – сатҳи эътимоди мутақобил; – қобилияти ҳамдигарфаҳмӣ ва дастгирии гурӯҳӣ	– таҳкими фазои равонии мусоид; – болоравии сатҳи ҳамдигарфаҳмӣ; – самаранокии бештари кори гурӯҳӣ
Ғаёлияти эҷодии даставӣ (озмун, маҳфил)	– ташаббускорӣ дар гурӯҳ; – сахмгузории шахсӣ ба натиҷаи умумӣ; – қобилияти кор дар муҳити рақобатноки солим	– ташаккули мавқеи ғаёли ичтимоӣ; – рушди қобилияти ҳамкорӣ дар шароити воқеӣ
Мушоҳида ва таҳлили педагогӣ	– устувории рафтори ҳамкорона; – сатҳи мустақилияти гурӯҳӣ; – такроршавандагии амалҳои мусбат	– тасдиқи эътимоднокии натиҷаҳо; – устувор гардидани салоҳиятҳои ҳамкорӣ

Салоҳиятҳои тафаккури интиқодӣ ва ҳалли масъалаҳо - маҷмӯи қобилиятҳои зеҳнӣ ва маърифатие мебошанд, ки ғаёлияти ғаёли хонандаро дар чараёни дарк, таҳлил ва арзёбии воқеияти атроф таъмин менамоянд. Ин салоҳиятҳо дар худ қобилияти таҳлили ақидаҳо ва мавқеъҳои гуногун, муқоисаи онҳо, коркарди иттилоъ, тафсири маъноӣ ва баровардани хулосаҳои асоснокро дар бар мегиранд.

Таҷассумёбии тафаккури интиқодӣ дар ғаёлияти таълимӣ ба он мусоидат менамояд, ки хонанда иттилоъро на ба таври қабулкунандаи ғайриғаёл, балки ҳамчун субъекти ғаёл ва таҳлилгар дарк намояд. Ин ғаёлият чараёни андешаронӣ ва худназорати зеҳнро дар бар гирифта, ба рушди тафаккури мантиқӣ, мустақилият дар фикр ва масъулияти маърифатии хонандагон мусоидат мекунад.

Дар шароити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ташаккули ин салоҳиятҳо аҳамияти хос дорад, зеро муҳити эҷодӣ, ғаёлиятҳои

лоихавӣ, таҳлили вазъиятҳои воқеӣ ва масъалаҳои амалӣ барои рушди тафаккури интиқодӣ ва қобилияти ҳалли масъалаҳо заминаи мусоид фароҳам меоранд. Аз ин лиҳоз, салоҳиятҳои мазкур дар таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоишӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии ташаккули шахсияти соҳибтафаккур ва мутобиқ ба талаботи асри XXI мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор дода мешаванд.

Салоҳиятҳои эҷодкорӣ ва навоарӣ маҷмӯи қобилиятҳо ва малакаҳое мебошанд, ки фаъолияти эҷодии хонандаро дар раванди дарк ва дигаргунсозии воқеият таъмин менамоянд. Эҷодкорӣ ҳамчун ҷузъи муҳими фаъолияти маърифатӣ ба хонанда имкон медиҳад, ки аз доираи қолабҳои маъмули фикр баромада, усулҳои анъанавии фаъолиятро бо равишҳои нав ҳамгиро намояд. Дар ин раванд малакаҳои таҳияи ҳалли комилан нави вазъиятҳои проблемавӣ, тавлиди ғояҳои аслий, ташаккули тафаккури чандсамта ва қобилияти дигдан ва тафсири масъалаҳо аз дидгоҳҳои гуногун инкишоф меёбанд.

Салоҳиятҳои навоарӣ бо қобилияти татбиқи ғояҳои эҷодӣ дар амал, арзёбии имкониятҳои онҳо ва мутобиқ сохтани онҳо ба шароити мушаххас алоқаманд мебошанд. Ин чараён ба ташаккули тафаккури чандир, омодагӣ ба тағйирот ва қабули қарорҳои ғайристандартӣ мусоидат намуда, заминаи рушди шахсияти ташаббускор ва рақобатпазирро фароҳам меорад.

Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ташаккули салоҳиятҳои эҷодкорӣ ва навоарӣ аҳамияти хос пайдо мекунад, зеро муҳити озоди таълимӣ, фаъолияти маҳфилӣ, лоихаҳои эҷодӣ ва таҷрибаҳои амалӣ барои озодии худифода, ташаббускорӣ ва кашфиёт имкониятҳои васеъ фароҳам меоранд.

Салоҳиятҳои омӯхтан ва худомӯзӣ маҷмӯи қобилиятҳо, малакаҳо ва равишҳои шахсиятӣ мебошанд, ки омодагии хонандаро ба идоракунии мустақилонаи раванди маърифат таъмин менамоянд ва «ин салоҳиятҳо дар худ қобилияти муайян намудани ҳадафҳои инфиродии омӯзиш, банақшагирии қадамҳои таълимӣ, интиҳоби манбаъҳо ва

усулҳои мувофиқи азхудкунии дониш, инчунин ташкили фаъолияти омӯзишӣ ба таври мустақил ё дар ҳамкорӣ бо дигаронро дар бар мегиранд» [132,47].

Дар доираи ин салоҳиятҳо хонанда меомӯзад, ки иттилоъро ҷустуҷӯ, интиҳоб, коркард ва татбиқ намояд ва донишу малакаҳои бадастомадаро барои ҳалли масъалаҳо ва вазъиятҳои проблемавӣ истифода барад. Қобилияти интиқоли дониш ба ҳолатҳои нав, мутобиқсозии онҳо ба шароити тағйирёбанда ва истифодаи амалии натиҷаҳои омӯзиш яке аз нишондиҳандаҳои муҳими ташаккули худомӯзӣ маҳсуб меёбад.

Унсuri ҷудонашавандаи салоҳиятҳои омӯхтан ва худомӯзӣ инъикос (рефлексия) ва худтанзимкунӣ мебошанд. Ин равандҳо ба хонанда имкон медиҳанд, ки натиҷаҳои фаъолияти омӯзишии худро таҳлил намояд, камбудихоро муайян созад, роҳҳои такмилро интиҳоб намояд ва фаъолияти минбаъдаи худро самаранок ба нақша гирад. Ба ин тартиб, худомӯзӣ на танҳо чараёни азхудкунии дониш, балки шакли худинкишофи пайвастаи шахсиятро ташкил медиҳад.

Талабот ва ангезаи омӯзиш, чун асоси худомӯзӣ, дар сурати мавҷуд будани манфиатҳои маърифатӣ, ҳадафҳои равшан ва кӯшишҳои огоҳонаи шахс ташаккул меёбанд. Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ муҳити ихтиёрӣ ва шавқовар барои омӯзиш заминаи мусоид фароҳам оварда, ба рушди омодагӣ ба омӯзиши якумрӣ, мустақилият ва масъулияти шахс мусоидат мекунад.

Ҷадвали пайвасти усулҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ бо нишондиҳандаҳо ва натиҷаҳои ташаккули салоҳиятҳои омӯхтан ва худомӯзӣ

Ҷадвали зерин робитаи мантиқӣ ва амалии байни усулҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ, нишондиҳандаҳои ташаккули салоҳиятҳои омӯхтан ва худомӯзӣ ва натиҷаҳои бадастомадаро нишон дода, асоснокӣ ва эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро таъмин менамояд.

Усулҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ	Нишондиҳандаҳои ташаккули салоҳиятҳои омӯхтан ва ҳудумӯзӣ	Натиҷаҳои бадастомада
Нақшаи инфиродии омӯзиш	– муайян кардани ҳадафҳои шахсии омӯзиш; – банақшагирии қадамҳои омӯзишӣ; – интихоби усул ва манбаъҳои омӯзиш	- Инкишофи мустақилият дар омӯзиш; - Баланд бардоштани масъулияти шахсӣ; - Муайян кардани ҳадафҳои таълимӣ.
Усули лоиҳавӣ	- маълумотро мустақилона ё якҷоя ҷамъ кунед; – дар ҳолатҳои амалӣ татбиқ намудани дониш; - идоракунии раванди таълим.	– инкишоф додани қобилияти омӯхтан тавассути амал; – интиқоли дониш ба ҳолатҳои наф; таҳкими малакаҳои ҳудумӯзӣ.
Портфолиои таълимӣ	- ҷамъоварӣ ва таҳлили натиҷаҳои омӯзиш; – худбаҳодиҳӣ ва таҳлили пешрафт; - пайгирии рушди инфиродӣ.	– ташаккули рефлексия; – баланд бардоштани худшиносии маърифатӣ; – устувории натиҷаҳои таълим.
Худбаҳодиҳӣ ва худдорӣ намудан	– баҳодиҳии мустақилонаи натиҷаҳои таълим; ошкор намудани камбудихо; - тасҳеҳи супоришҳои оянда.	– рушди худтанзимкунӣ; – баланд бардоштани сифати таълим; - инкишоф додани малакаҳои омӯзиши якумрӣ.
Ҷаъолияти гурӯҳии омӯзишӣ	– омӯзиши якҷоя ва мубодилаи дониш; – истифодаи таҷрибаи дигарон; – ҳамоҳангии омӯзиши инфиродӣ ва гурӯҳӣ	- баланд бардоштани ҳавасмандии омӯзиш; - инкишоф додани қобилияти омӯзиши муштарак; - нигоҳ доштани таваҷҷуҳи маърифатӣ.
Мушоҳида ва таҳлили педагогӣ	– сатҳи мустақилият дар омӯзиш; – устувории ҳадафҳои омӯзишӣ; – ҷаъолиятмандии маърифатӣ	- тасдиқи эътимоднокии натиҷаҳо; – тасдиқи инкишофи ҳудумӯзӣ

Яке аз омилҳои муҳими ташаккули салоҳиятҳои асосии наврасон рушди нутқ ва густариши муҳити муошират мебошад. Муоширати наврасон тадриҷан ба як намуди мустақили ҷаъолият табдил меёбад. Он дигар танҳо ба омӯзиш маҳдуд намешавад, балки мӯҳтавоноктар, гуногунҷабҳа ва мураккабтар мегардад. Барои наврасон, муошират бо ҳамсолон арзиши бештар дорад нисбат ба муошират бо волидон ва наздикон.

Аз ин рӯ, дар раванди рушди муносибатҳои кӯдакон ва наврасон як падидаи ҷолиб - сафарбарсозӣ ба назар мерасад. Зери ин истилоҳ

фаҳмида мешавад, ки «наврасон, ки аллакай дидгоҳ ва муносибати шахсии худро нисбат ба ҷаҳон доранд, мавқеи худро байни олами кӯдакон ва ҷаҳони калонсолон муайян месозанд. Онҳо барои ифодаи манфиатҳои дохилӣ, эҳтиёҷи худ ба худнамоӣ, эҷодкорӣ ва баён кардани мавқеи шахсӣ, гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ё иттиҳодияҳои гуногун ташкил медиҳанд.»[145,51]

Падидаи мобилизатсия инчунин дар дигар ҷиҳати муҳими наврасон инъикос меёбад — ин ниёзи онҳо ба худтасдиқкунӣ ва ишғоли мавқеи сазовор дар гурӯҳ ё ҷомеа мебошад. Ин ниёз яке аз омилҳои асосӣ ва хоси давраи наврасӣ ба шумор меравад. Донишмандон ин хусусиятҳо ба волидон ва омӯзгорон кӯмак мекунад, ки муносибатҳои солимуристонро нигоҳ доранд ва аз мушкилоти эҳтимоли пешгирӣ кунанд. Агар ин ҷиҳатҳо ба эътибор гирифта нашаванд, дар наврасон метавонад рафтори мунҳариф, яъне қавӣ дар ахлоқ ва одоб ба вуҷуд ояд, ки баъзан ба қонуншиканӣ низ меорад.

Раванди худтасдиқкунӣ метавонад аз роҳҳои гуногун сурат гирад, аммо муҳимтаринаш — ин «нақшбозӣ», яъне бозӣ кардани нақшҳои иҷтимоӣ-психологист, ки наврас барои худ интихоб мекунад. Дар байни онҳо бештар чунин нақшҳо дида мешаванд: «Доно», «Қавӣ ва далер», «Фаъол», «Истеъдоднок», «Шефтаи фаъолият», «Дӯсти бозътимод ва ҳамсафари содиқ» ва дигарон.

Тибқи таҳқиқоти Д.И. Фелдштейн, дар солҳои охир дар низоми арзишҳои ҳаётии кӯдакон, наврасон ва ҷавонон тағйироти назаррас ба амал омадаанд. Ин тағйирот танҳо дар муқоиса бо миёнаи солҳои 90-ум не, балки бо оғози садаи ХХІ низ мушоҳида мешаванд. Аз соли 2007 ба ин сӯ, дар миёни ҷавонон арзишҳои зеҳнӣ, иродавӣ ва ҷисмонӣ қойгоҳи аввалро ишғол мекунанд.

Барои онҳо, саводноқӣ, дониш, устуворӣ, қатъият, ҳадафмандӣ, инчунин саломатии ҳуб ва намуди зоҳирии ҷолиб аҳамияти махсус пайдо кардаанд. Аммо бо вуҷуди ин, боиси нигаронист, ки арзишҳои ахлоқӣ ва эҳсосӣ — мисли меҳрубонӣ, таҳаммулпазирӣ ва қобилияти ҳамдардӣ —

дар поёни ин зинабандии арзишҳо қарор гирифтаанд. Ҳамин тавр, миёни наврасон тамоюли манфӣ нисбат ба арзишҳои фарҳангӣ ва иҷтимоӣ мушоҳида мешавад.

Тибқи натиҷаҳои таҳқиқоти раваншиносони муосир, дар наврасон маҳоратҳои асосии фаъолияти таълимӣ шакл гирифтаанд ё дар марҳилаи ташаккул қарор доранд. Ин ба онҳо имконият медиҳад, ки ниёзи синну солии худ ба худтасдиқкунӣ ва мустақилият-ро қонеъ созанд. Фаъолияти таълимии ташаккулёфта дар ҳолате зоҳир мегардад, ки хонандагон аз рӯи ангеzaҳои дохилии омӯзиш амал намуда, метавонанд ҳадафҳои таълимиро мустақилона муайян кунанд, усулҳои самарабахши ҳалли вазифаҳо-ро интихоб намоянд ва фаъолияти худро назорат ва арзёбӣ кунанд.

Хусусияти сифатии омузиши наврасон дар он аст, ки онҳо хоҳиш доранд фаҳманд ва донанд, ки ҳар падида аз чӣ иборат аст. Агар дар синфҳои ибтидоӣ асосан мақсад «омӯзонидани усули омӯзиш.» бошад, пас дар давраи наврасӣ таълим ба омӯхтани усулҳои худомӯзӣ табдил меёбад. Дар ин синну сол мафҳуми «омӯзиш.» мазмуни васеътар пайдо мекунад — он унсури меҳнати зехнии мустақилона-ро дар бар мегирад, ки ба қонеъ сохтани манфиатҳои шахсии маърифатӣ ва зехнӣ, берун аз доираи барномаи мактабӣ равона шудааст.

Барои қисме аз наврасон дарёфти дониш на танҳо амри зарурии таълимӣ, балки ниёзи шахсӣ ва омили муҳими рушд мегардад, зеро «...дар ин марҳила ангеzaҳои нави омӯзиш ташаккул меёбанд, ки бо таҳияи дурнамои ҳаётӣ, ҳадафҳои касбӣ, идеалҳо ва худшиносӣ алоқаманданд. Ҳамин тавр, раванди таълим барои бисёри наврасон маънии шахсӣ пайдо карда, тадричан ба худомӯзӣ ва худрушд табдил меёбад.»[179, 22]

Дар шароити муосир дар миёни наврасон на вақтгузаронӣ ва фароғат, балки ҷустуҷӯи маънии зиндагӣ ва худшиносӣ ба мақоми аввал мебарояд. Наврасони имрӯзӣ нисбат ба калонсолон бештар

андешакунанда ва интиқодӣ шудаанд, ки ин нишондиҳандаи пайдоиши сифатҳои нави иҷтимоии ин синну сол мебошад.

Тағйирот дар симои кӯдакони муосир на танҳо бо равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ки ҷомеаро дигаргун кардаанд, балки бо худтақомули эволюсионии инсон, ки дар сатҳи ҷисмонӣ ва равонӣ зоҳир мегардад, иртибот дорад. Ин тағйирот бо як қатор аломатҳои равонӣ ва зеҳнӣ ҳамроҳ мешаванд:

- рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва креативӣ,
- паст шудани дараҷаи экстравертӣ (гароиши аз ҳад зиёд ба муҳити беруна),
- афзоиши мустақилият, худбаҳодиҳӣ ва озодандешӣ.

Ҳамин тавр, имрӯз мо мебинем, ки дар байни кӯдакон афроди дорои тафаккури баланди таҳлилӣ, сифати роҳбарӣ, дастони моҳир («кӯдакони тиллодаст.»), истеъдоди бадеӣ ва тасаввуроти пурқувват, инчунин қобилиятҳои баланди ҷисмонӣ ва ҳаракатӣ пайдо шудаанд.

Ҳамин тавр, давраи наврасӣ — ин марҳилаи муҳим дар раванди инкишофи онтогенетикӣ байни кӯдакӣ ва калонсолӣ (тақрибан аз 11 то 15-солагӣ) мебошад.

Мавзӯи асосии ин марҳилаи рушд — ташаккули худшиносии нав, ки ханӯз ноустувор аст, ва кӯшиши фаҳмидани «ман»-и шахсӣ ва имкониятҳои худ мебошад. Дар ҳамин синну сол андешаи абстрактӣ ва назариявӣ, инчунин фаъолиятҳои таҳлилӣ ва синтетикӣ шакл мегиранд. Барои наврас эҳсоси мансубият ба гурӯҳи ҳамсолон аҳамияти калон пайдо мекунад, зеро арзишҳо ва меъёрҳои ин гурӯҳ асоси бахши ахлоқии ҷаҳонбинии шахсӣ мегарданд.

Давраи наврасӣ инчунин бо хусусиятҳои хос дар фаъолияти маърифатӣ ва омӯзишӣ фарқ мекунад. Дар ин синну сол хонандагон фаъол, ташаббускор ва ҷӯё мешаванд, хоҳиши шинохти бештар доранд. Дар онҳо сифатҳои иродавӣ — мисли устуворӣ, сабурӣ дар расидан ба ҳадаф, қобилияти мубориза бо мушкilot — ба таври возеҳ инкишоф меёбанд. Агар дар давраи ибтидоӣ кӯдак танҳо амалиётҳои оддии

иродавӣ иҷро карда тавонад, пас наврас аллакай қобилияти фаъолияти иродавиرو ҳамчун раванд пайдо мекунад: ӯ метавонад ҳадафҳои шахсӣ гузорад, нақша кашад ва онҳоро мустақилона амалӣ созад.

Бо така ба концепсияи муносибати салоҳиятноки дар соҳаи маориф ва бо дарназардошти хусусиятҳои равонӣ-педагогии наврасони муосир, метавон муайян кард, ки компетенсияҳои калидии наврасон аз чӣ иборатанд.

Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас — қобилиятест барои амал кардан бо ҳадаф ва ангезиш дар вазъиятҳое, ки асосашон ба дониш ва малакаҳо вобаста аст ва тавассути муоширати муассир, кадр кардани арзишҳои иҷтимоӣ ва ҷустуҷӯи маънии ҳаёт амалӣ мегардад. Онҳо инчунин бо ниёз ба худиффодагарӣ, майл ба роҳбарӣ, ҷустуҷӯи дастовардҳои баланд ва истифодаи дониш, таҷрибаи зиндагӣ, арзишҳои илм, ҳунар ва эҷодкорӣ алоқаманданд.

Дар анҷоми ин параграф метавон чунин натиҷагирӣ кард:

1. Қобилиятҳо бар асоси дониш, иттилоот, малакаҳои коммуникатсионӣ (аз ҷумла дар забони хориҷӣ) ва меъёрҳои иҷтимоӣ-ҳукукии рафтор дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ташаккул меёбанд.

2. Рушди компетенсияҳои калидӣ аз мақсадҳо ва арзишҳое вобаста аст, ки дар айни замон барои шахс аҳамияти бештар доранд. Дар ҷараёни калоншавӣ ҳамаи компетенсияҳо на, балки танҳо онҳое рушд меkunанд, ки бо арзишҳо ва ҷаҳонбинии шахсӣ алоқаманданд. Ҳар қадар ки инсон калонтар мегардад, ҳамон қадар арзишҳои зиндагӣ ва муносибати арзишӣ, на танҳо қобилиятҳо, нақши муҳимтар мегиранд. Аз ин рӯ, рушди илм, ҳунар ва эҷодкорӣ ба таври мустақим ба ташаккули компетенсияҳои калидии наврасон таъсир мерасонад.

3. Вазъияти иҷтимоии рушди наврас ба хусусиятҳои компетенсияҳои калидии ӯ таъсири мустақим мерасонад. Он ба тағйирот дар муносибат ва муошират (ҳам бо омӯзгорон ва ҳам бо ҳамсолон), инчунин ба инқилоби арзишҳо ва тағйири дидгоҳҳои иҷтимоӣ вобаста аст. Аз ин рӯ,

компетенсияҳои калидии ҳар як наврас хусусияти инфиродӣ доранд ва чунин сифатҳоро дар бар мегиранд:

- қобилияти ангезанда барои амал кардан дар вазъиятҳои ба компетенсия асосёфта тавассути муоширати пурмазмун;
- муносибати иҷтимоӣ, ки бо ҷустуҷӯи маънии зиндагӣ иртибот дорад;
- бознигарии арзишҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ;
- эҳтиёҷ ба худифодагарӣ, майл ба роҳбарӣ ва хоҳиши расидан ба натиҷаҳои баланд бо истифода аз дониш, таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои инсонӣ (илм, ҳунар, эҷодкорӣ).

4. Бо таққиқоти олимон ва фаҳмиши он аз мафҳуми «салоҳиятнокии хонанда.», муайян гардид, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон чунин хусусиятҳоро дар бар мегиранд:

- қобилияти ангезанда барои амал кардан дар вазъиятҳои воқеӣ ва мураккаб,
- муоширати пурмазмун бо атрофиён,
- майли иҷтимоӣ ба ҷустуҷӯи маънии зиндагӣ,
- бознигарии арзишҳои шахсӣ,
- ниёз ба худифодагарӣ ва роҳбарӣ,
- омодагӣ ба расидан ба сатҳи баланди дастовардҳо бо истифодаи дониш, таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои фарҳангӣ — илм, санъат ва эҷодкорӣ.

Хулосаи боби 1.

1. Дар марҳилаи муосири рушди ҷомеа, ки бо суръати баланди тағйироти илмӣ-техникӣ, иттилоотӣ ва иҷтимоӣ хос аст, талаботи нав ба натиҷаҳои таълим шакл мегиранд. Дар ин замина, концепсияи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба сифати яке аз самтҳои асосии навсозии таҳсилот баромад мекунад.

2. Муайян гардидааст, ки Зери мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» дар адабиёти педагогӣ одатан маҷмӯи дониш, малака, таҷриба

ва муносибатҳо фаҳмида мешавад, ки ба шахс имкон медиҳанд проблемаҳоро дар сатҳҳои гуногун – шахсӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ – мустақилона ва масъулона ҳал намояд. Хусусияти «калидӣ» будан дар он зоҳир мегардад, ки ин салоҳиятҳо ба ягон фанни алоҳида маҳдуд намешаванд, балки дорои хусусияти умумизаминавӣ буда, натиҷаи ҳамгироии таҷрибаи таълимӣ, тарбиявӣ ва иҷтимоӣ мебошанд.

3. Ҷустуҷӯи шароити муассир барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти хоса пайдо мекунад. Яке аз чунин шароитҳо таҳсилоти иловагӣ ба шумор меравад, ки маҳз имкониятҳои иловаӣ барои таҷрибаомӯзӣ, эҷодкорӣ ва худифодакунӣ фароҳам меорад.

4. Таҷрибаи байналмилалӣ собит месозад, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) на танҳо ченаки сифати таҳсилот, балки омили асосии рушди шахсият ва мутобиқшавӣ ба ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ ва рақобатпазир маҳсуб мешаванд. Барои низоми таҳсилоти Тоҷикистон низ татбиқи чунин равишҳо зарур аст, зеро онҳо ба талаботи стратегияи рушди кишвар мувофиқанд ва метавонанд ба баланд бардоштани сатҳи маърифат, фарҳанг ва рақобатпазирӣ ҷавобон дар арсаи байналмилалӣ мусоидат намоянд.

5. Таҳсилоти иловагӣ дар низоми миллии маориф на танҳо ҷузъи иловагӣ, балки унсури муҳими такмилдиҳандаи равандҳои таълимӣ ва воситаи тарбияи шахсият мебошад. Таҳсилоти иловагӣ дар низоми миллии маориф на танҳо ҷузъи иловагӣ, балки унсури муҳими такмилдиҳандаи равандҳои таълимӣ ва воситаи тарбияи шахсият мебошад. Таҳсилоти иловагӣ дорои маҷмӯи гуногунҷабҳаи вазифаҳост, ки ҳамаи онҳо ба як ҳадафи умумӣ — рушди шахсияти кӯдак ва фароҳам овардани шароити худмуайянкунӣ, худифодакунӣ ва иҷтимоишавӣ равона шудаанд.

Таҳсилоти иловагӣ вазифаҳои калидӣ – таълимӣ, тарбиявӣ, инкишофӣ ва иҷтимоиро иҷро менамояд.

Арзишҳои асосии таҳсилоти иловагӣ аз он иборатанд, ки он:

- имконияти густариши шахсияти кӯдакро фароҳам меорад;

- шароити худшиносӣ ва инкишофи инфиродиро таъмин мекунад;
- ба рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва касбӣ мусоидат менамояд;
- кӯдакро ба зиндагии мустақил ва ғаъолиятҳои иҷтимоӣ омода месозад.

6. Бо дарназардошти он, ки Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати босуръати илмию техникӣ қарор дорад, таҳсилоти иловагӣ метавонад воситаи муҳим барои баланд бардоштани рушди шахсияти хонанда, қобилиятҳои устувор ва салоҳиятҳои амалии ӯ ҳисобида шавад.

7. Рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар муҳити таҳсилоти иловагӣ амалӣ шудани маҷмӯи муайяни шароити педагогиро талаб менамояд. Дар шароити Тоҷикистон, ки рушди соҳаи маориф ба ҳамгироии навъҳои гуногуни таълим равона шудааст, ҳампайвандӣ ва ҳамкориҳои муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ аҳамияти махсус касб мекунад. Механизми асосии ин ҳамгироӣ барномаҳои таълимии иловагӣ мебошанд, ки имконияти тавсеаи таҷрибаи амалиро барои хонандагон фароҳам меоранд ва ҳамчун унсурҳои муттаҳидсозии равандҳои таълимӣ амал меkunанд.

8. Рушди салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) аз тамоми фазои таълимӣ-фарҳангие вобаста аст, ки хонанда дар он зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Аз рӯйи чунин мантиқ, таҳсилоти иловагии кӯдакон на танҳо як унсур, балки ҷузъи сохтори низоми мавҷудаи маориф мебошад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар соҳаҳои гуногуни худшиносии иҷтимоӣ ва касбии кӯдак мусоидат мекунад. Дар бисёр ҳолатҳо, ин манбаъ метавонад ҳатто арзишмандтар ва муассиртар аз таҳсилоти мактабӣ бошад.

9. Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дорои хусусияти бисёрсамтӣ мебошанд. Салоҳият дар ҳолате калидӣ шуморида мешавад, ки соҳибияти он ба инсон имкон диҳад, ки дар ҳаёти ҳаррӯза, дар соҳаи касбӣ ва дар муносибатҳои иҷтимоӣ мушкilotро дар шаклҳои гуногун ҳал намояд. Онҳо барои расидан ба ҳадафҳо ва иҷрои вазифаҳои мураккаб дар вазъиятҳои гуногун заруранд.

10. Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дорои хусусияти фарогирандаи ҳамаи фанҳо ва байнифаннӣ мебошанд. Яъне онҳо на танҳо дар фаъолияти таълимии мактаб, балки дар кор, дар муҳити оилавӣ, дар фаъолияти шаҳрвандӣ ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ истифода мешаванд.

11. Наврасон аз имкони васеъ намудани донишу ҷаҳонбинии худ, фаҳмидани моҳияти падидаҳо ва дарёфти робитаҳои сабабию натиҷавӣ лаззат мебаранд. Муҳим аст таъкид кунем, ки онҳо аз фаъолияти таҳқиқотӣ эҳсоси қаноатмандии рӯҳӣ мегиранд — ба онҳо писанд аст, ки худ мустақилона чизи навро кашф кунанд. Агар эҳтиёҷоти маърифатии онҳо нодида гирифта шаванд, ин метавонад ба дилгирӣ, бетафовутӣ ва ҳатто муносибати манфӣ нисбат ба «фанҳои дилгиркунанда» оварда расонад. Барои наврасон на танҳо мазмун, балки раванди омӯзиш низ аҳамияти яксон дорад.

БОБИ 2. ШАРОИТҲОИ ТАШКИЛӢ-ПЕДАГОГИИ РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ (КАЛИДӢ) ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 10-11 ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ИЛОВАГӢ

Ташаккули самараноки салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар низоми таҳсилоти муосири Тоҷикистон танҳо дар сурати мавҷуд будани маҷмӯи муайяни шароитҳои ташкилӣ, методӣ ва иҷтимоӣ дар муҳити таълим сурат мегирад. Ин шароитҳо асосҳои устувори татбиқи амсилаи салоҳиятҳои таҳсилотро фароҳам меоранд ва ба тавсеаи имкониятҳои шахсият дар раванди омодаسازی хонандагон ба зиндагӣ ва фаъолияти касбии онҳо мусоидат менамоянд.

2.1. Муҳити таълимии муассисаи таҳсилоти иловагӣ ҳамчун шароити мусоиди рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11

Муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ яке аз унсурҳои калидии амалӣ гардидани раванди таълиму тарбия буда, хусусиятҳои он ба самтгирӣ, мазмун, шакл ва натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ таъсири бевосита мерасонад. «Дар шароити рушди иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи муосир, таҳсилоти иловагӣ ба сифати муҳити кушодаи рушди шахсият, такмили қобилиятҳо, ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ва омодаسازی наврасон ба зиндагӣ дар ҷаҳони тағйирёбанда аҳамияти хос пайдо мекунад» [17, 22].

То солҳои 90-уми асри XX дар назарияи педагогикаи ватанӣ мафҳуми худмуайянкунии касбӣ асосан ҳамчун ҷузъи самтгирии касбӣ баррасӣ мешуд. Дар фаҳмиши муосир бошад, худмуайянкунии касбӣ доираи васеътарро дар бар мегирад ва масъалаҳои зайлро фаро мегирад:

- робитаи худмуайянкунии касбӣ бо худмуайянкунии умумии зиндагии шахсият;
- таъсири муҳити иҷтимоии атроф ба ташаккули мавқеи шахсӣ;
- марҳилаҳои ташаккули касбӣ;
- мавқеи фаъл ва фаъолиятмӯзи инсон дар ҷомеа.

Ин раванд дар корҳои Е.А. Климов, Н.С. Пряжников, А.Д. Сазонов, Л.Р. Яруллина ва дигарон муфассал инъикос ёфтааст.

Тазодҳо байни афзоиши талаботи ҷомеа ва давлат оид ба фароҳам овардани шароити муносиб барои инкишофи шахсияти худмуайянкунанда, аз як тараф, ва аз тарафи дигар — кам будани таҳқиқотҳои системавӣ дар бораи истифодаи муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҳамчун омили худмуайянкунии касбии хонандагон, боиси идомаи таҳқиқи мазкур гардид.

Мақсад ва вазифаҳои асосии таҳқиқот чунинанд:

- Омузиши вазъи муносири масъала дар асоси таҳлили адабиёти фалсафӣ, равоншиносӣ-педагогӣ, методикӣ ва махсус, инчунин таҷрибаи амалии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

- Муайян кардани таркиб ва омилҳои худмуайянкунии касбӣ бо роҳи тадқиқоти эмпирӣ, инчунин муайян намудани параметрҳои муҳити таълимӣ, ки ба ин раванд таъсир мерасонанд.

- Тарҳрезӣ ва татбиқи амсилаи худмуайянкунии касбӣ дар муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ.

- Санҷиши таҷрибавии самаранокии амсилаи таҳияшуда дар шароити фаъолияти воқеии муассисаи таҳсилоти иловагӣ.

Таҳияи маҷмӯи барномаҳои бисёрсатҳаву модуль, ки имконияти интихоби роҳҳои инфиродии таълим ва ташаккули худмуайянкунии касбии тарбиягирандагонро васеъ менамоянд. «Асосҳои назариявии таҳқиқот баррасӣ шуда, мафҳумҳои калидӣ муайян мегарданд, вазъи масъала таҳлил мешавад, таҳлили байнимантикаӣ адабиёт анҷом дода мешавад, ки ба объект ва предмети таҳқиқ алоқаманд мебошад.»[17,34] Ҳамчунин таҳлили назариявӣ методологии раванди худмуайянкунии касбии тарбиягирандагон дар муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат мегирад, ки имкон медиҳад ҷойгоҳи мафҳумҳои «муҳити таълимӣ» ва «худмуайянкунии касбӣ»-ро дар иртибот бо мафҳумҳои дигар муайян намоем.

Худмуайянкунӣ раванди мураккабу бисёрзинагии рушд буда, сохтори он намудҳои гуногуни худмуайянкуниро дарбар мегирад: шахсӣ, касбӣ, иҷтимоӣ ва ғ. Ҳадафи асосии худмуайянкунии касбӣ — ташаккули тадриҷии омодагии дохилии инсон барои мустақилона ва огоҳона тарҳрезӣ, танзим ва амалӣ намудани дурнамои рушди шахсӣ ва касбии худ мебошад.

Дар илм назарияҳои гуногуни марҳилабандии синнусолии худмуайянкунии касбӣ мавҷуданд. Дар ин таҳқиқот назарияи Эли Гинзберг ҳамчун асосӣ истифода мешавад. Ба андешаи ӯ, худмуайянкунии касбӣ ҳамчун раванди тӯлонӣ ва рушдбанда фаҳмида мешавад, ки аз як қатор «қарорҳои миёнарав» иборат аст ва маҷмӯи онҳо ба интихоби ниҳоии касб меоварад.

Идеяи худмуайянкунии касбӣ дар таҳияи концепсияҳо ва муайян сохтани натиҷаҳои интизории омӯзишу тарбия нақши меҳварӣ дорад (Л.С. Виготский, И.С. Кон, О.Э.Лебедева, А. Маслоу, Н.Ф.Радионова, Н.Ф., ва дигарон). Барои татбиқи амалӣ, муҳим аст, ки «моделҳои амалии худмуайянкунии касбӣ, ки шаклҳои гуногуни ҳамкорӣ ва ҳамшарикиро дарбар мегиранд, таҳия шаванд; инчунин таҷрибаи педагогӣ таҳлил гардида, барномаҳои таълимӣ дар ин самт омода карда шаванд.» [48;111;112;129;163]

Дар амал бояд ба назар гирифт, ки тарбиягирандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ аз ҷиҳати дараҷаи ангежа ва ҳавасмандӣ фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, зарурати ташкили сохтори мураккабтари ташкиливу педагогӣ ба миён меояд, ки ин метавонад дар шакли тақсимооти сатҳҳо, интегратсия, омӯзиши модуль ва инчунин афзоиши имкониятҳои интихоби роҳҳои таълимӣ барои тарбиягирандагон амалӣ гардад.

Муҳити таълимиро метавон ҳамчун маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва шароити махсуси педагогии дар муассиса ташкилшуда тавсиф кард.

Омӯзгор дар рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нақши меҳварӣ дорад. Сифати дониши касбӣ, малакаи истифодаи методҳои фаъол,

дониши психологӣ ва қобилияти кор бо хонандагони синну солашон гуногун ба ин раванд таъсири мустақим мерасонанд.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки қисми муайяни омӯзгорон то ҳол ба истифодаи устувори методҳои фаъол-интерактивӣ, аз ҷумла рушди тафаккури интиқодӣ, таҳлили матн, истифодаи лоиҳаҳо, моделсозӣ ва муҳокимаҳои гурӯҳӣ ниёз ба дастгирии бештар доранд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки марказҳои таҳсилоти иловагӣ ва муассисаҳои таҳсилоти педагогӣ низ нақши фаъолтар дошта, курсҳои амалӣ, семинарҳои тренингӣ ва барномаҳои ҳавасмандкунандаро густариш диҳанд. Ҳамчун курсҳои амалӣ - фокус ба малакаҳои дақиқ ва корбарӣ, семинарҳои тренингӣ - фокус ба малакаҳои ҳамкорӣ, шахсият ва лидерӣ, барномаҳои ҳавасмандкунанда - фокус ба фаъолият ва рағбат барои иштирок.

Шароитҳои моддӣ-техникӣ дар рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти назаррас доранд. Дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон дар солҳои охир тавассути дастгирии давлат, шарикони рушд, барномаҳои грантӣ ва лоиҳаҳои сармоягузорӣ шумораи синфхонаҳои мучахҳаз, лабораторияҳо, марказҳои эҷодӣ ва синфхонаҳои компютерӣ афзоиш ёфт. Бо вуҷуди ин, фарқият байни мактабҳои шаҳрӣ ва деҳотӣ дар сатҳи дастрасӣ ба технологияҳои рақамӣ то ҳол боқӣ мемонад.

Барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) зарур аст, ки муҳити таълимӣ дорои таҷҳизоти муосир, маводи омузишии электронӣ, имконоти омузиши гурӯҳӣ, майдонҳои таҷрибавӣ ва платформаҳои рақамӣ бошад. Чунин муҳит ба баланд бардоштани малакаҳои рақамӣ, тафаккури технологӣ ва қобилияти кор бо иттилоот мусоидат мекунад.

Яке аз ҷузъҳои муҳими ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бо марказҳои таҳсилоти иловагӣ мебошад. Таҳсилоти иловагӣ барои хонандагон фазои озоди эҷод, таҷриба, худшиносӣ ва рушди малакаҳои ҳаётиро фароҳам меорад. Дар шароити Тоҷикистон чунин муассисаҳо — марказҳои эҷодии кӯдакон, клубҳои техникӣ, студияҳои ҳунари, мактабҳои мусиқӣ ва варзишӣ — ба таври васеъ фаъолият мекунанд.

Ин ҳамкорӣ имкон медиҳад, ки хонандагон дар асоси таваҷҷуҳи шахсӣ ба фаъолиятҳои илмӣ, инноватсионӣ, варзишӣ, эҷодӣ ва иҷтимоӣ ҷалб шаванд. Ҳамин тавр, салоҳиятҳои чун малакаи ҳамкорӣ, масъулият, эҷодкорӣ ва тафаккури интиқодӣ дар муҳити воқеӣ ва амалии берун аз синф ташаккул меёбанд.

Равандҳои фардикунонидашудаи таълим, ки ба эҳтиёҷоти синну соли ва хусусиятҳои инфиродии хонандагон таъяс мекунанд, яке аз шароити муассири рушди салоҳиятҳо мебошанд. Дар Тоҷикистон дар ҷорҷӯби Стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ, ки аз соли 2020 тадричан татбиқ мешавад, принсипи фардикунонӣ, рушди тафаккури эҷодӣ ва фаъолияти амалии хонандагон мавқеи марказӣ гирифтааст.

Дастгирии психологӣ–педагогӣ, дохил шудан ба раванди таълим тавассути усулҳои ҳавасмандсозӣ, коҳиши фишори равонӣ, ташкили муҳити дӯстдоронаи мактаб ба рушди баробари ҳамаи гурӯҳҳои хонандагон шароити мусоид фароҳам меорад.

Шароити ташкилӣ–педагогӣ барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) маҷмӯи омилҳои мутақобилан вобаста мебошад: омодагии кадрӣ, муҳити инноватсионӣ, инфрасохтори мувофиқ, ҳамкориҳои муассисаҳои таълимӣ ва фардикунонии раванд. Ислоҳоти соҳаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки ин самт дар доираи барномаҳои давлатӣ, стратегияҳои рушди миллӣ ва ташаббусҳои байналмилалӣ тадричан тақмил ёбад.

Муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дорои сохтори чандқабата буда, он имкониятҳои гуногуни интиҳоб, озодии фаъолияти эҷодӣ, шаклҳои нави муошират, таҷрибаҳои амалӣ ва иҷтимоӣ фароҳам меорад ва «...ин муҳит аз муҳити мактаби умумӣ фарқ дорад, зеро дар он стандартҳои катъӣ, ҷорҷӯбаҳои формалӣ ва мазмуни сахтбор ҳукмфармо нестанд. Ҳамин нуқта ба рушди эҷодият, ташаббускорӣ ва худфаъолияти наврасон мусоидат мекунад» [133,30].

Муҳити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

1. «Кушодагӣ ва чандирӣ, ки ба ҳар наврас имконият медиҳад барномаи мувофиқ ба қобилият ва шавқу хоҳиши худро интихоб кунад.

2. Муносибатҳои ҳамкорӣ, ки дар онҳо муаллим на танҳо омӯзгор, балки роҳбалад ва шарикӣ таълимӣ мебошад.

3. Хусусияти амалӣ, ки тавассути устохонаҳо, студияҳо, маҳфилҳо, гурӯҳҳои эҷодӣ ва лоиҳаҳо амалӣ мешавад.

4. Муҳити беҳатар ва дастгиркунанда, ки эҳсоси эътимод, масъулият ва озодии амалро таъмин мекунад.

Муҳити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳти таъсири омилҳои сершумор қарор дорад, ки онҳоро ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Омилҳои дохилӣ. Омилҳои дохилӣ асоси муҳити рушди шахсияти наврасро ташкил медиҳанд. Ва ба он чунин ҷузъҳо шомиланд:

- «сатҳи таҳассус ва маҳоратҳои педагогии муаллимон;
- мазмун ва сифати барномаҳои таълимии иловагӣ;
- имкониятҳои моддӣ-техникӣ (устохонаҳо, озмоишгоҳҳо, студияҳо);
- усулҳо ва технологияҳои таълим (лоиҳаҳо, корҳои амалӣ, таълими интерактивӣ);

- анъана ва фарҳанги дохилии муассиса;
- имкониятҳои инфиродигардонии таълим» [138,27]

2. Омилҳои равонӣ-педагогӣ

Ин омилҳо бо ҳуди наврасон ва хусусиятҳои синну солии онҳо алоқаманданд:

- «ниёз ба ҳудифодакунӣ ва эҷодкорӣ;
- тамоюли ташаккули «Ман.»-и инфиродӣ;
- ниёз ба муошират ва ҳамкорӣ;
- фикрронӣ ва интиқодпазирии рушдёфта;
- омодагӣ ба таҷрибаомӯзӣ ва амал;
- ҳассосият ба дастгирии эҳсосӣ ва маънавӣ» [138,228]

3. Омилҳои беруна, ки ба он омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шомиланд:

- «сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф ва таҳсилоти иловагӣ;
- сатҳи рушди фарҳангӣ ва иқтисодии ҷомеа;
- талаботи бозори меҳнат ва ҷаҳони рақобатӣ;
- арзишҳо ва интизориҳои оила;
- таъсири иттилоотӣ ва рақамисозӣ;
- муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангии макони зист» [180,65]

Муҳити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ бояд ин хусусиятҳоро дастгирӣ намояд ва наврасонро ба худшиносӣ ва худмуайянкунӣ раҳнамоӣ созад.

Ин омилҳо муҳити дохили муассисаро шакл медиҳанд ва ба ҳадафҳои таълим таъсир мерасонанд.

Муҳити муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҳамчун муҳити салоҳиятофарин. Муҳити таҳсилоти иловагӣ на танҳо фазои таълим, балки муҳити ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мебошад. Дар ин муҳит:

- наврасон малакаҳои иртиботӣ, интиқодӣ, эҷодӣ, иҷтимоӣ ва амалиро такмил медиҳанд;
- қобилиятҳои зеҳнӣ ва амалӣ ҳамзамон фаъол мешаванд;
- имкониятҳои инфиродӣ ва истеъдодҳо рушд меёбанд;
- наврасон дар гурӯҳҳои эҷодӣ, лоиҳаҳо ва фаъолиятҳои амалӣ таҷрибаи воқеии иҷтимоӣ мегиранд.

Барои муассир будан, муҳити таълимӣ бояд:

- инклюзивӣ;
- инноватсионӣ;
- пешбаранда;
- ба талаботи асри XXI мутобиқ;
- шахсиятшинос бошад.

Муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ як системаи мураккаби педагогиву иҷтимоӣ мебошад, ки ба рушди салоҳиятҳои калидии наврасон таъсири мустақим мерасонад. Он аз омилҳои дохилӣ, беруна ва равонӣ-педагогӣ шакл мегирад ва ҳамчун фазои имкониятҳо

барои худшиносӣ, эҷод, интиҳоб ва фаъолияти амалӣ хизмат мекунад. Муҳити солим, кушода, эҷодӣ ва ҳамкорӣ барои ташаккули шахсияти фаъол, мустақил ва қобили амал заминаи устувор фароҳам меорад.

Муассисаҳои таҳсилоти иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои фаровон барои рушди шахсияти кӯдак ва наврас мебошанд. Аммо на ҳамаи онҳо шароити мувофиқ барои ташаккули салоҳиятҳои калидиро пешниҳод мекунанд. Маҳдудияти захираҳои моддӣ-техникӣ, норасоии омӯзгорони махсусгардонидашуда ва набудани барномаҳои равонашуда монеа эҷод менамояд.

Бо вучуди ин, дар муассисаҳое, ки фаъолияти таълимӣ ба ташаккули малакаҳои ҳаёти равона шудааст, рушд ва рушди шахсии хонандагон ба таври равшан мушоҳида мешавад. Ташкили муҳити эҷодӣ, имкони ифодаи шахсӣ ва дастгирии омӯзгорон шароити мусоид фароҳам меоранд.

Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз муҳимтарин ҳалқаи низоми тарбияву рушди шахсият ба шумор рафта, имкониятҳои фарох барои ташаккули салоҳиятҳои калидӣ, қобилиятҳои эҷодӣ, малакаҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии муосир фароҳам меоранд. Муҳити таълимии ин муассисаҳо аз рӯи сохтор, фазо, муносибатҳои педагогӣ ва имкониятҳои моддию техникии худ дорои хусусиятҳои хос буда, ба рушди инфиродии хонандагон таъсири ҷиддӣ мерасонад. Таҳлили ин муҳит имкон медиҳад, ки омилҳои қавӣ ва заиф, имкониятҳо ва мушкилоти мавҷуда муайян карда шаванд ва самтҳои такмилдиҳӣ мушаххас гардад.

Муҳити таълимии таҳсилоти иловагӣ дорои сохтори чандқабата буда, унсурҳои зеринро фаро мегирад:

1. Фазои физикӣ–техникӣ:

- бино ва инфрасохтори муассиса;
- синфҳои эҷодӣ, лабораторияҳо, синфхонаҳои компютерӣ;
- таҷҳизоти омӯзишӣ, асбобҳои техникӣ, маводи визуалӣ;
- шароити бехатарӣ ва дастраси иҷтимоӣ.

2. Муносибатҳои педагогӣ ва коммуникативӣ:

- сабки муоширати омӯзгор ва хонанда;
- озодии фикр, ҳамкорӣ, дастгирии равонӣ;
- муҳити ҳавасмандкунанда ва эҷоди фазои мусоидаи омӯзиш.

3. Фазои иҷтимоӣ–фарҳангӣ:

- ҷалби волидайн ва созмонҳои ҷамъиятӣ;
- ҳамкорӣ бо мактабҳо, коллеҷҳо ва муассисаҳои фарҳангӣ;
- иштироки хонандагон дар чорабиҳои шаҳрӣ ва ҷумҳуриявӣ.

Ин муҳит на танҳо ҷойгоҳи омӯзиш, балки фазои ташаккули таҷрибаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва амалии наврасону ҷавонон мебошад.

Омилҳои таъсиргузор ба самаранокӣ муҳити таҳсилоти иловагӣ

Муҳити таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳти таъсири як қатор омилҳои қавӣ қарор дорад, ки метавон онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

Омилҳои ташкилӣ ва идоракунии дар он инъикос меёбанд, ки сиёсати муассиса, тарҳи барномаҳо, фаъолияти роҳбарият ва тартиби идоракунии равандҳои таълимӣ ба сатҳи ташаккули салоҳиятҳо таъсири бевосита мерасонанд. Дар бисёр марказҳои эҷодӣ ва муассисаҳои иловагӣ дар Тоҷикистон норасоии кадрҳои дорои ихтисоси бевосита ва ё махсус, аз ҷумла омӯзгорони фанҳои техникӣ, робототехника, барномасозӣ ё санъати муосир, то ҳол мушоҳида мешавад.

Аммо он муассисаҳое, ки идоракунии муосир, нақшаи таълимии навоварона ва барномаи рушди стратегӣ доранд, самаранокӣ бештар нишон медиҳанд.

Инчунин омилҳои моддӣ–техникӣ мавҷуд мавҷуданд. Дар солҳои охир вазъи инфрасохтори муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон тадриҷан беҳтар мегардад:

- барномаҳое мисли «Маориф–2030.», «Стратегияи рушди маориф.»,
- лоиҳаҳои байналмилалӣ (ЮНИСЕФ, Бонки Ҷаҳонӣ),
- ташаббусҳои маҳаллӣ барои таҷдиди синфхонаҳо ва марказҳои техникӣ.

Бо вучуди ин, нобаробарӣ миёни шаҳру ноҳияҳо дар дастрасӣ ба технологияҳои рақамӣ ва таҷҳизоти муосир боқӣ мемонад. Ин омил ба таври мустақим ба имконияти хонандагон дар рушди малакаҳои рақамӣ, тафаккури инноватсионӣ ва қобилияти таҷрибавӣ таъсир мерасонад.

Омилҳои педагогӣ ва касбии омӯзгорон низ маҷуд мебошанд. Омӯзгори таҳсилоти иловагӣ бояд малакаҳои методии муосир, қобилияти роҳбарии фаъолиятҳои амалӣ, дониши психологӣ ва педагогӣ, таҳаммулпазирӣ ва эҷодкории касбӣ дошта бошад.

Аз тадқиқотҳои мактабшиносӣ бармеояд, ки қисми зиёди омӯзгорони таҳсилоти иловагӣ барои истифодаи барномаҳои лоиҳавӣ, STEM–омӯзиш, усулҳои интерактивӣ ва арзёбии салоҳиятҳо ба дастгирии бештар ниёз доранд.

Барномаҳои такмили ихтисос, марказҳои тренингӣ ва курсҳои онлайн метавонанд ин холигиро пур кунанд.

Омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ ҷудо кардан мумкин аст, муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон дар муҳити иҷтимоии мушаххас амал мекунанд, ки дорои ин хусусиятҳо мебошанд:

- «нақши баланд доштани арзишҳои анъанавӣ дар тарбия;
- талаботи афзояндаи ҷомеа ба саводнокии рақамӣ;
- рушди босуръати муҳити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
- таъсири васеи шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҷаҳонбинии ҷавонон.»[180,23]

Ин муҳит ба интихоби самтҳои таҳсилот, шаклҳои фаъолияти таълимӣ ва мотивасияи хонандагон таъсири ҷиддӣ мерасонад. Муассисаҳое, ки тавонистаанд унсурҳои фарҳанги милли ва технологияҳои муосирро ба ҳам пайваст намоянд, натиҷаҳои беҳтар нишон медиҳанд.

Таҳсилоти иловагӣ имконият медиҳад, ки хонандагон тавассути фаъолиятҳои ихтиёрӣ, лоиҳаҳо, озмунҳо ва омузиши амалии касбҳои оянда, иқтидорҳои фардӣ худро озмоиш намоянд ва худшиносӣ пайдо кунанд.

Таҳлили муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ нишон медиҳад, ки ин муҳит як системаи мураккаб буда, аз омилҳои ташкилӣ, педагогӣ, моддӣ–техникӣ, иҷтимоӣ ва равонии хонандагон вобаста аст. Барои рафъи норасоӣҳо ва афзоиши самаранокӣ зарур аст, ки:

- инфрасохтор навсозӣ гардад,
- курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорон тақмил ёбанд,
- ҳамкорӣ бо мактабҳо ва ҷомеа густариш ёбад,
- муҳити ҳавасмандкунандаи эҷодӣ ба таври доимӣ ташаккул дода шавад.

Тақмили пайваستاи ин низом, мутобиқсозии барномаҳои он ба талаботи ҷаҳони муосир ва шароити иҷтимоӣ-иқтисодии дохилӣ, ҳамчунин, ҳамгироии муассисаҳои гуногуни таълимӣ ва фарҳангӣ, яке аз омилҳои калидии ташаккули шахсияти созанда, ватандӯст ва иҷтимоан фаъол хоҳад буд. Аз ин лиҳоз, «... бо дарназардошти он, ки Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати босуръати илмию техникӣ қарор дорад, таҳсилоти иловагӣ метавонад воситаи муҳим барои баланд бардоштани рақобатпазирии ҷавонон ва тарбияи мутахассисони соҳибкасб гардад.»[61,148] Таҳсилоти иловагӣ метавонад ба маркази асосии ташаккули салоҳиятҳои калидӣ табдил ёбад, агар муҳити таълимӣ ба талаботи замони муосир мутобиқ гардонда шавад.

2.2. Технологияҳои педагогӣ ва амсилаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагони синфҳои 10-11

Истифодаи технологияҳои педагогии муосир, аз қабili омузиши интерактивӣ, усули лоиҳа, корҳои гурӯҳӣ ва бозии нақшҳо дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, метавонад рушди салоҳиятҳои калидиро вусъат бахшад. Ин усулҳо имконият медиҳанд, ки хонандагон дар вазъиятҳои амалӣ дониш ва маҳоратҳои худро озмоиш кунанд. Масалан, иҷрои лоиҳаҳои муштарак ё ширкат дар чорабиниҳои ҷамъиятӣ имконият медиҳад, ки хонандагон малакаи иртибот, масъулият ва

эҷодкорино инкишоф диҳанд. Барои натиҷаҳои назаррас, омӯзгор бояд роҳнамо бошад, на танҳо манбаи иттилоъ.

Рушди низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон дар марҳилаи муосир ба он ниёз дорад, ки потенциали мусбати фаъолияти беруназсинфӣ, беруназмуассисавӣ, клубию маҳфилӣ, фарҳангию маърифатӣ, фароғативу бозӣ, эҷодию маърифатӣ ва амалияшиноспазир нигоҳ дошта ва тақвият дода шавад. Барои рушди устувори ин соҳа такмили заминаи меъёрӣ ва ҳуқуқии низоми таҳсилоти иловагӣ, таҷдиди мазмун ва барномаҳои таълимӣ, такмил додани таъминоти илмӣ-методӣ ва барномавӣ зарур мебошад.

Ҳамзамон, барои самаранокии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар ҳамаи зинаҳо бояд механизмҳои ташкилию методӣ мукамал гарданд, то ки фаъолияти беруназсинфӣ, беруназмуассисавӣ ва барномаҳои эҷодӣ дар муассисаҳои таълимии намудҳои гуногун бо мазмуни нав ғанӣ гарданд. Инчунин, рушди фаъолияти иҷтимоию педагогии муассисаҳои таълимӣ ва мустаҳкам гардидани ҳамкориҳои онҳо бо оила талаботи замон мебошад, зеро робитаи муассир байни оила ва муассисаи таълимӣ барои рушди ҳаматарафаи кӯдак нақши калидӣ мебозад.

Рушди кадрҳои соҳаи таҳсилоти иловагӣ низ ҷузъи муҳими ин раванд аст. Зарур аст, ки иқтидори касбии омӯзгорон ва роҳбарони ин муассисаҳо бо роҳи такмили ихтисос, рушди шахсӣ, фарҳангӣ ва методӣ тақвият дода шавад. Ҳамзамон, дастгирии роҳбарон ва омӯзгорон дар масъалаи истифодаи технологияҳои муосир, шаклҳои инноватсионии таълим ва васеъ намудани имкониятҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки сифати барномаҳо ва муҳити таълимӣ беҳтар гардад.

Яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ — мусоидат ба тавсеаи шабакаи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мебошад, то ки дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ, аз ҷумла ноҳияҳои дурдаст, барои кӯдакон ва наврасон шароити баробар барои рушди истеъдодҳо ва қобилиятҳо фароҳам оварда шавад.

Дар шароити кунунӣ таҳсилоти иловагии кӯдакон ҳам дар муассисаҳои махсуси барои ин соҳа таъсисёфта ва ҳам дар дигар навъҳои муассисаҳои таълимӣ — аз қабилӣ кӯдакистонҳо, мактабҳои миёна, литсейҳо, марказҳои касбомӯзӣ ва муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ — ба роҳ монда мешавад. Ин ҳолат ба рушди фазои ягонаи таълимӣ мусоидат карда, имконият медиҳад, ки кӯдак вобаста ба имкониятҳо, шавқу завқ ва ниёзҳои худ шаклҳои гуногуни фаъолияти омӯзишӣ ва эҷодиро интихоб намояд.

Дар тули чандин сол низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон дар Тоҷикистон пайваста рушд карда истодааст, ки ин раванд дар омӯзиш то ҳоҷе ҳамчун намунаи рушди инфрасохтор барои таҳсилоти иловагӣ арзёбӣ мешавад. Тибқи маълумотҳои оморӣ, тақрибан ҳамасола шумораи муассисаҳо ва теъдоди хонандагони фаро гирифташуда афзоиш меёбад, ки ин далели эҳтиёҷ ва талаботи ҳоҷеа ба таҳсилоти иловагӣ мебошад.

Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки тақрибан 32 фоизи кӯдакон ба таври мунтазам ба эҷодиёти бадеӣ ва техникӣ, омузиши муҳити зист, варзиш, фаъолияти сайёҳӣ, омузиши таъриху фарҳанги маҳаллӣ ва намудҳои дигари фаъолият машғуланд.

Бо дастгириҳои давлат ва Ҳукумати мамлакат ва иштироки бевоситаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 1 ноябри соли 2022 дар ноҳияи Панҷ бинои Маркази эҷодии кӯдакон ва наврасон мавриди истифода қарор дода шуд. Бинои бо сифати баланд ва ҷавобгӯ ба талаботи замони муосир сохта шуда, аз 2 ошёна иборат буда, дар масоҳати 216 метри мураббаъ қомат афрохтааст.

Моҳи феввали соли 2022 бошад дар шаҳри Гулистон бинои нави сеошёнаи маркази таҳсилоти иловагӣ бо иштироки бевоситаи Пешвои миллат сохта ба истифода дода шуд. Ҳамзамон 16 августи соли 2023 дар ноҳияи Ванҷ бинои нави 2 ошёнаи Маркази эҷодии кӯдакон ва наврасон сохта ба истифода дода шуд ва қайд гардид, ки «Рушди низоми

таҳсилоти иловагӣ асосан тавассути таъсиси муассисаҳои нави кӯдакон ва ворид намудани муассисаҳои беруназсинфӣ, ки қаблан ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳои давлатӣ ва дигар созмонҳо тааллуқ доштанд, ба низоми маориф амалӣ мегардад» [191].

Агар ин таҷриба ба шароити Тоҷикистон қиёс карда шавад, бояд гуфт, ки дар ҷумҳурӣ низ тамоюли афзоиши тавачҷуҳ ба таҳсилоти иловагӣ ба назар мерасад. Дар даҳсолаи охир шумораи марказҳои эҷодӣ, мактабҳои варзишӣ ва клубҳои фарҳангиву иҷтимоӣ зиёд гардида, тавачҷуҳи давлат ва ҷомеа ба рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва касбии наврасон афзоиш ёфтааст.

Яке аз вазифаҳои муҳим — тавсеаи шабакаи муассисаҳо, мустаҳкамсозии инфрасохтор, баланд бардоштани иқтидори кадрӣ ва таъмини баробарии дастрасӣ дар тамоми минтақаҳо мебошад. Самти оммавӣ ва маҳбубтарини таҳсилоти иловагӣ миёни кӯдакон ва волидайн самти бадеӣ-эстетикӣ мебошад. Дар шароити коста шудани муҳити идеологӣ, маҳз тавассути санъат ва фаъолияти эҷодии бадеӣ ирсоли таҷрибаи маънавии инсоният ба наслҳои нав сурат мегирад, ки барои барқарор намудани робитаҳои байни наслҳо нақши муҳим мебозад. Рушди ин самт ба туфайли беҳтар гардидани шароит барои ҷалби кӯдакон ба санъат дар муҳити муассисаҳои таълимӣ — литсейҳо, гимназияҳо, мактабҳои миёна, муассисаҳои дорои синфҳои бадеӣ ва мактабҳои тахассусӣ — боз ҳам афзоиш ёфт.

Имкониятҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, ки ба самти бадеӣ-эстетикӣ равона шудаанд, хеле фароханд. Аз ҷумла қайд кардан лозим аст, ки «Шумораи маҳфилҳои бадеӣ-эстетикӣ дар марказҳои таҳсилоти иловагӣ 415 ададро ташкил медиҳад, ки 16842 нафар таълимгирандари фаро гирифтааст. Ҳамзамон, дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ 2326 маҳфилҳои хунарию бадеӣ амал мекунанд, ки 41534 хонадагонро фаро гирифтааст.»[191, 22]

Марказу муассисаҳои эҷодию бадеӣ — аз ҷумла марказҳои хунароҳои мардумӣ, устохонаҳои эҷодӣ, студияҳо ва дигар ташкилотҳои

эҷодӣ — барои рушди истеъдоди кӯдакон ва муайян намудани тамоюли касбии онҳо шароити мувофиқ фароҳам меоранд.

Илова бар ин, баргузориҳои озмунҳо ва ҷорабинҳои оммавӣ имкон медиҳад, ки сатҳи фаъолияти эҷодӣ такмил ёбад ва ба ҳайати ҳакамон шахсони маъруфи фарҳанг ва санъат ҷалб карда шаванд.

Фаъолияти тарбиявии ҷисмонӣ ва варзиши оммавӣ дар низоми таҳсилоти иловагӣ барои такмили ҷисмонӣ, ташаккули тарзи ҳаёти солим ва тарбияи захираи варзишии кишвар равона шудааст. «Дар ин самт 165 маҳфилҳои варзишӣ, аз қабилӣ шохмоту шашка, тениси рӯи мизӣ, футбол баскетбол, теквандо ва монанди инҳо бо фарогирии 5254 нафар таълимгиранда фаъолият мекунанд. Тавассути варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ дар наврасон эҳсоси нӣз ба тарзи ҳаёти солим, худинтизом ва рушди ҳамаҷониба ташаккул меёбад.» [191, 23]

Ин самт айнаи замон низ ҳамчун пояи омодаسازیи пешакӣ барои касби экологии насли нав хизмат мекунад. Таҳкурсии ин самтро беш аз 131 маҳфил бо фарогирии 3768 таълимгиранда ташкил медиҳанд.

Шаклҳои афзалиятноки кор дар ин самт — фаъолияти маҳфилҳо, саёҳатҳои табиатшиносӣ, экспедитсияҳо, амалияи саҳроӣ ва таҷрибаҳои лабораторӣ мебошанд. Фаъолияти илмӣ кӯдакон асосан ба ҷалби онҳо ба лоиҳаҳои тадқиқотии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, озмунҳо, конфронсҳо, инчунин ба корҳои мустақилона дар соҳаи ҳифзи муҳити зист равона карда шудааст.

Яке аз самтҳои афзалиятнок дар низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон рушди туризм ва кишваршиносии кӯдакон мебошад. Ин самт имрӯз дар доираи Барномаи давлатии рушди ҳаракати туристӣ-кишваршиносии хонандагон таҳти унвони «Ватани ман» фаъолият мекунад, ки зиёда аз як миллион кӯдакро фаро мегирад. Фаъолияти туристӣ-кишваршиносии таълимиро 73 маҳфил анҷом медиҳанд, ки дар онҳо 2476 ҳазор кӯдак иштирок мекунанд.

Ҷойгоҳи назаррасро дар низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон муассисаҳои техникаи хонандагон ишғол мекунанд — истгоҳҳо ва

марказҳои техники, клубҳо ва хонаҳои техника. Тақрибан 6094 ҳазор навраш дар 187 маҳфилҳо ба таври мунтазам машғул мешаванд. Бо вучуди ин, тағйироти иҷтимоиву иқтисодии солҳои охир фаъолияти ин муассисаҳо, бахусус самтҳои техникии варзишӣ ва мудофиаиро, ба мисли авиомотоспорт, авиатсия ва киштисозӣ, ракетасозӣ ва дигар соҳаҳо, бо мушкил рӯ ба рӯ сохтааст. Дар ҳоле ки рушди эҷодиёти техникии наврасон барои потенциали иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ ва мудофиавии ҷомеа аҳамияти калон дорад, нигоҳдории чунин муассисаҳо торафт мушкил мегардад.

Аз сол то сол нақши иҷтимоӣ-педагогии клубҳо ва марказҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ меафзояд. Марказҳои гуногун тарбия ватандустиву ҳомиёни ватан ва дигар марказҳо наврасонро фаро мегиранд. Интиҳоби онҳо тасодуфӣ нест — онҳо ба таърихи артиш, хизмат дар соҳторҳои ҳарбӣ, касби афсарӣ ва фарҳанги низомӣ бо шавқи огоҳона рӯ меоранд.

Бисёре аз ин наврасон ҳаёти ояндаи худро берун аз хизмати ҳарбӣ, нерӯҳои баҳрӣ ё сарҳадӣ тасаввур карда наметавонанд. Бо вучуди ин, дар шароити имрӯза барои қонеъ гардондани талаботи ҷомеа кофӣ нест. Тадқиқот нишон медиҳад, ки талабот ба чунин муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, бахусус миёни писарон (аз ҷумла наврасони мушкилтарбия), аз теъдоди мавҷуда хеле бештар аст.

Дар оянда ин гуна клубҳо ва муассисаҳо метавонанд ба заминаи муҳими иҷтимоӣ педагогӣ барои маҳз омодаسازی кадрҳои касбии низомӣ ва ташаккули низоми муосири қувваҳои мусаллаҳ таъдил ёбанд.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки рушди ин самт дар минтақаҳо ба таври баробар сурат намегирад. Аз ҳама бештар иттиҳодияҳои бадеӣ-эстетикӣ рушд ёфтаанд, дар ҷойи дуюм — эҷодиёти техникии хонандагон ва баъдан — самтҳои варзишӣ ва тарбияи ҷисмонӣ.

Дар деҳот имкониятҳо маҳдудтаранд: шумораи иттиҳодияҳои бадеӣ-эстетикӣ, техникии хонандагон ва самтҳои варзишӣ кам мебошанд. Самтҳои экологӣ-биологӣ низ то ҳол дар дараҷаи поён қарор доранд. Ҳаракати туристӣ-кишваршиносӣ низ ба таври нобаробар рушд меёбад.

Дар доираи татбиқи ташаббуси панҷуми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои эълон кардани соли 2025 - «Соли байналмилалӣи ҳифзи пиряхҳо.» ва 21 март ҳамчун «Рӯзи ҷаҳонии пиряхҳо.» санаи 19 март соли ҷорӣ дар Маркази ҷумҳуриявӣи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ озмуни ҷумҳуриявӣи расмӣ бехтарин дар мавзӯҳои «Об – сарчашмаи асосии рушди ҳаёт дар замин.», «Пиряхҳо – манбаи оби ширин ва ҳифзи онҳо.», «Роҳҳои пешгирии тағйирёбии иқлим» баргузор гардид.

Ҷадвали 3

Ҷадвали ҷорабинҳои таҳсилоти иловагӣ дар самти ташаккули салоҳиятҳои экологӣ ва эҷодӣ

№	Самт / Ҷорабинӣ	Вазъияти воқеии амалисозӣ	Мақсад	Мақони баргузорӣ	Иштирокчиён	Самти ташаккули салоҳиятҳо	Натиҷа
1	Фаъолиятҳои иттиҳодиҳои бадеӣ-эстетикӣ, техникӣ, варзишӣ, экологӣ-биологӣ ва туристӣ-кишваршиносӣ дар деҳот	Шумораи маҳфилҳои маҳдуд, самтҳои экологӣ ва туристӣ дар сатҳи сусти рушд ёфта	Муайян намудани мушкилоти рушди таҳсилоти иловагӣ дар деҳот ва зарурати дастгирии давлатӣ	Минтақаҳои деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон	Хонандагон, омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо	Салоҳиятҳои эҷодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ худидоракунӣ	Баробар намудани имкониятҳои шахри деҳот
2	Озмуни ҷумҳуриявӣи расм бахшида ба «Соли байналмилалӣи ҳифзи пиряхҳо.»	Озмун бо иштироки фаъолонани хонандагон баргузор гардид	Ташаккули шуури экологӣ, маърифати ҳуқуқӣ ва масъулияти шаҳрвандӣ	19 март соли ҷорӣ, Маркази ҷумҳуриявӣи муассисаҳои ТИ	Хонандагон, омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо	Салоҳиятҳои эҷодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ, худидоракунӣ	Таҳияи барномаҳои махсуси ҷиҳати рушди ТИ

Дар раванди тадқиқот саволҳои калидӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, ки ба муайян намудани омилҳои интихоби самтҳои фаъолият аз ҷониби кӯдакон ва волидайн, арзёбии нақши таҳсилоти иловагӣ дар худмуайянкунии ихтиёрӣ, ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ ва раванди рушди иҷтимоӣ равона шудаанд.

Таҳқиқоти таҷрибавӣ нишон медиҳанд, ки интихоби шакл ва самти таҳсилоти иловагӣ аз омилҳои гуногун вобаста мебошад: шавқу завқ, хусусиятҳои шахсӣ, имкониятҳои оила, сатҳи огоҳии волидайн, муҳити иҷтимоӣ, дастрасии инфрасохтор ва сатҳи омодагии педагогӣ. Яке аз натиҷаҳои муҳим ин аст, ки наврасон бештар ба он самтҳои рӯ меоранд, ки дар онҳо имкони таҷрибаомӯзӣ, худифдой ва рушди мустақили қобилият мавҷуд аст.

Таҳлили иҷтимоӣ ва эҷодии кӯдакон нишон дод, ки таҳсилоти иловагӣ барои ташаккули тафаккури эҷодӣ, маҳоратҳои коммуникатсионӣ, ташаббус, масъулият ва худтанзимкунӣ нақши бунёдӣ мебозад. Иштироки наврасон дар фаъолиятҳои бадеӣ, техникӣ, варзишӣ, экологӣ ва туристӣ имконият фароҳам овард, ки онҳо на танҳо дониш ва малакаҳои нав омӯзанд, балки таҷрибаи ҷамъиятӣ, меҳнатӣ ва фарҳангӣ низ ба даст оранд.

Муносибати педагогҳо ва волидайн ба таҳсилоти иловагӣ низ асосан мусбат мебошад. Аксари онҳо бар ин назаранд, ки ин шакли таълим на танҳо василаи пурқунандаи таҳсилоти умумӣ, балки муҳити зарурӣ барои рушду комёбшавии кӯдак, ҳудогоҳӣ ва муайян кардани мавқеи иҷтимоиву касбӣ мебошад. Мураббӣён таъкид карданд, ки иштироки кӯдакон дар барномаҳои иловагӣ ба тақмили иҷтимоӣ, болоравии худбаҳодиҳӣ ва тавсеаи ҷаҳонбинӣ мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, тадқиқот як қатор мушкilotи амалиро низ ошкор намуд, аз ҷумла нобаробарии дастрасӣ дар минтақаҳо, маҳдуд будани имкониятҳои муассисаҳои деҳот, норасоии кадрҳои баландихтисос, нокифоя будани дастгирии моддӣ-техникӣ, набудани ҳамкориҳои комил байни оила ва муассисаҳои таълимӣ, инчунин зарурати тақмили мазмун,

шаклҳо ва технологияи барномаҳои иловагӣ. Дар натиҷа, метавон хулоса кард, ки таҳсилоти иловагӣ ҳамчун унсури муҳими рушди шахсият дар Тоҷикистон ва дигар кишварҳои пасошӯравӣ аз нерӯи ҷиддӣ бархурдор аст. Барои самаранокии бештари он тақмили инфрасохтор, баланд бардоштани сатҳи тайёрии касбии педагогҳо, тавсеаи шабакаи муассисаҳои иловагӣ ва густариши ҳамгироии оилаву муассиса муҳим аст.

Рушди салоҳиятҳои хонандагон дар муҳити таҳсилоти иловагӣ имрӯз яке аз самтҳои стратегияи сиёсати давлатии соҳаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. «Технологияҳои муосири таълим — интерактивӣ, лоиҳаомӯзӣ, методҳои амалӣ, таҳқиқотӣ, бозӣҳои нақшдор, кори гурӯҳӣ ва технологияҳои рақамӣ — ба муҳите табдил ёфтаанд, ки омӯзишро ба таҷрибаи зинда ва амалӣ мубаддал месозанд. Ба шарофати онҳо хонандагон на танҳо дониш андӯхта, балки малакаҳои ҳаётӣ, тафаккури эҷодӣ ва қобилияти кор дар муҳитҳои иҷтимоӣ-касбиро аз худ мекунанд» [166,87].

Дар Тоҷикистон, бахусус дар даҳсолаи охир, истифодаи технологияҳои педагогӣ ба як чараёни густурда табдил ёфтааст. Барномаҳои давлатии рақамикунонии соҳаи маориф, ҷорӣ намудани платформаҳои омӯзиши фосилавӣ, афзоиши таъминоти компютерӣ дар мактабҳо ва марказҳои эҷодӣ, инчунин ташкили курсҳо барои омӯзгорон имконият додаанд, ки дар раванди таълим шаклҳои наву самаранок истифода шаванд.

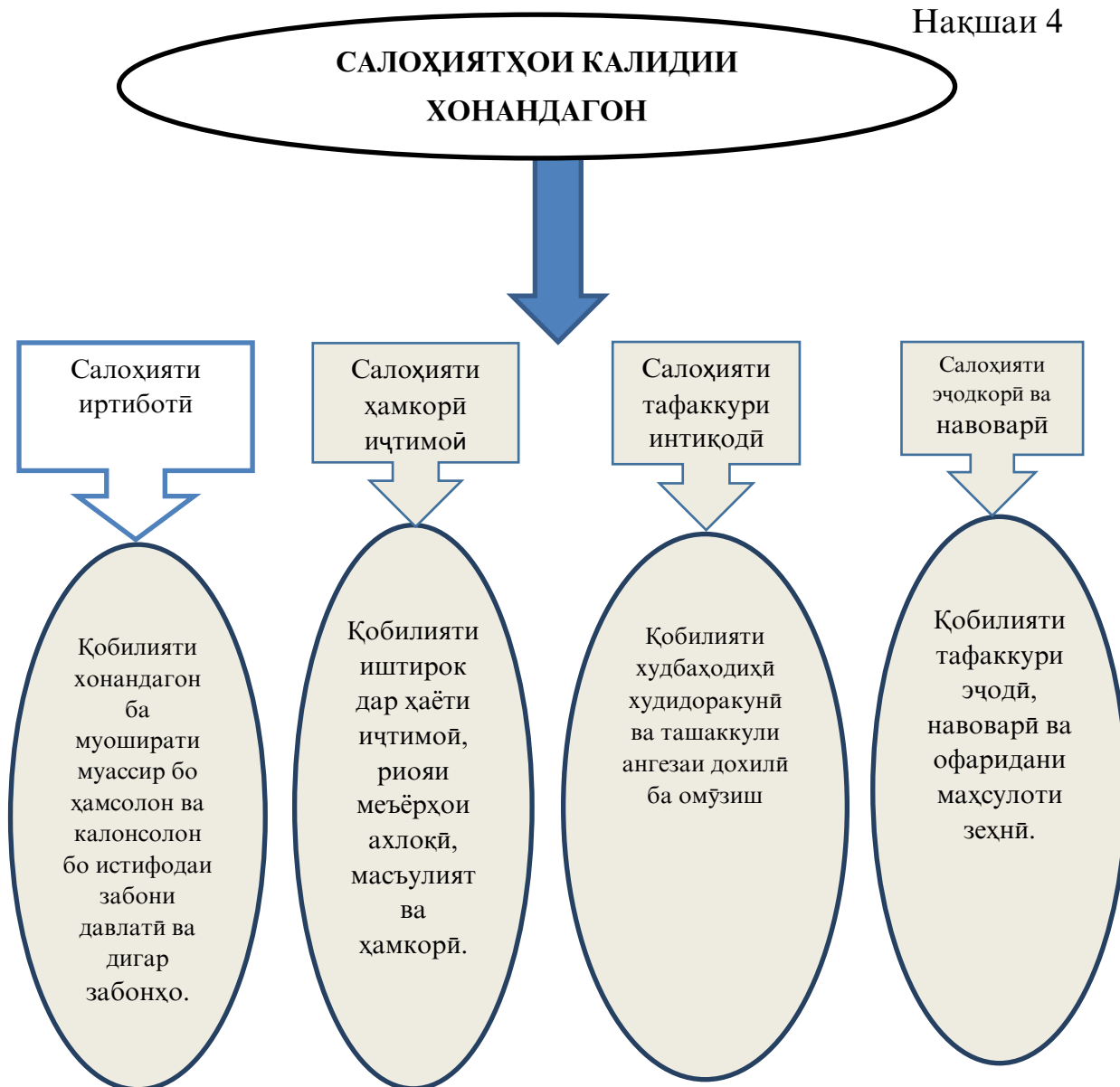
Ин раванд хонандагонро ба соҳаҳои муосири илму техника, аз ҷумла технологияҳои рақамӣ, муҳандисӣ, экология, энергетика, робототехника ва иттилоотшиносӣ ҷалб менамояд.

Муҳимияти ин технологияҳо дар он аст, ки онҳо аз мактаби анъанавии “донишгирӣ” гузашта, ба амсилаи “таҷрибаомӯзӣ – амал – худинкишоф” бояд таъям намоянд. Ин раванд ба ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) зерин мусоидат мекунад:

- салоҳияти коммуникатсионӣ;

- салоҳиятҳои иҷтимоӣ ва шахрвандӣ;
- салоҳиятҳои эҷодӣ;
- салоҳиятҳои рақамӣ ва технологӣ;
- салоҳиятҳои ҳудумӯзӣ ва худтанзимкунӣ;
- салоҳиятҳои муҳандисию техникӣ.

Нақшаи 4

Вобаста ба салоҳияти коммуникатсионӣ бо ташаббуси Маркази ҷумҳуриявӣ муассисаи таҳсилоти иловагӣ маҳфилҳои адабӣ ва театрии дар Қасри кӯдакон ва наврасони шаҳри Душанбе доир карда шуд, ки дар он 300 хонандагон иштирок намуданд, ки қисми зиёди онҳо хоҳиши иштирок дар чунин курсҳоро изҳор намуданд. Инчунин дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ «Фурӯғи субҳи доной китоб аст.» ҷорабиниҳо гузаронид.

Вобаста ба салоҳияти иттилоотӣ Маркази ҷумҳуриявии муассисаи таҳсилоти иловагӣ барои дарёфти ҷавонони дорои қобилияти ҷустуҷӯ, таҳлил ва истифодаи иттилоот бо воситаҳои технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ машғулиятҳои робототехника ва барномасозӣ дар марказҳои таҳсилоти иловагии техникии шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд доир намуд. Инчунин барои хонандагон истифодаи компютер ва интернет дар таҳияи лоиҳаҳои эҷодиро омузонид.

Маркази ҷумҳуриявии муассисаи таҳсилоти иловагӣ барои тарбияи ҷавонон барои иштироки ғайбӣ дар ҳаёти ҷомеа, риояи меъёрҳои ахлоқӣ, омузонидани масъулият ва қобилияти ҳамкорӣ ғайбӣ гурӯҳӣ дар маҳфилҳои экологӣ ва ватандӯстӣ доир намуд.

Барои таҳияи асарҳои рассомӣ ва ҳунари мардумӣ дар мактабҳои санъат бо муассисаҳои дахлдор ҳамкорӣ ба роҳ монда шуд. Муассисаи таҳсилоти иловагӣ ҳар сол вобаста ба ҷашнҳои миллии фестивалҳо ва намоишгоҳҳои эҷодии ҷумҳуриявӣ ташкил менамояд.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки Таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон торафт бештар ба муҳити рушди ҳамаҷонибаи кӯдакон табдил меёбад ва ба шаклҳои зерин тақсим мекунад:

- «лоиҳаҳои иҷтимоӣ (тозакунии маҳал, кумак ба гурӯҳҳои осебпазир, маъракаҳои экология);
- марказҳои эҷодии кӯдакон (рассомӣ, мусиқӣ, театр, хореография);
- барномаҳои варзишӣ ва тарзи ҳаёти солим (карате, футбол, гимнастика, шиноварӣ, гуштин);
- таҳсилоти техникию муҳандисӣ (робототехника, барномасозии ибтидоӣ, моделсозӣ);
- экология ва биология (стансияҳои ҷунонӣ, озмунҳои илмӣ);
- туризм ва кишваршиносӣ (саёҳатҳои дохилӣ, омузиши мероси фарҳангӣ).»[191,21]

Муҳим он аст, ки таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон дорои хусусиятҳои миллии буда, ба ниёзҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар мутобиқ шудааст:

1. Таваҷҷуҳ ба ҳунарҳои мардумӣ.

Марказҳои ҳунари миллии кӯдакон (атласу адрасбофӣ, заргаракӣ, дуредгарӣ, кулолгарӣ) ба як тамоюли устувор табдил ёфтаанд. Онҳо на танҳо касбомӯзӣ, балки интиқоли мероси гарони миллии мебошанд.

2. Рушди барномаҳои варзишӣ дар маҳалҳои камимкон.

Бо дастгирии давлат ва ташкилотҳои байналмилалӣ варзишгоҳҳо ва толорҳои варзишӣ дар ноҳияҳои дурдаст бештар бунёд мешаванд. Ин ба рушди салоҳиятҳои ҷисмонӣ ва иҷтимоии наврасон мусоидат мекунад.

3. Экологӣ кардани барномаҳо

Дар ҷумҳуриё, ки бо мушкилоти обӣ ва тағйирёбии иқлим рӯбарӯ аст, барномаҳои экологӣ аҳамияти хос пайдо кардаанд.

4. Рақамикунонии марҳилавӣ.

Бо вучуди камбуди инфрасохтор, марказҳои иловагӣ тадриҷан бо компютер, интернет ва таҷҳизоти омузиши рақамӣ таъмин мешаванд.

Тадқиқоти иҷтимоӣ-таҳлилӣ нишон медиҳад, ки мавҷудияти як қатор мушкилиҳо то ҳол ҷиддан эҳсос мешавад:

- нобаробарии дастрасӣ дар минтақаҳо;
- набудани кадрҳои тахассусии муосир дар деҳот;
- нокифоя будани инфрасохтори техникӣ;
- камбуди ҳуҷраҳои махсус барои эҷодкорӣ;
- набудани пайвастиҳои доимӣ бо мактабҳои умумӣ;
- камбуди дастгирии молиявӣ барои барномаҳои инноватсионӣ;
- маҳдудияти имкониятҳои рақамӣ.

Ин мушкилот зарурати ислоҳ, таҷдиди барномаҳо, ҷалби мутахассисон, афзудани сармоягузорӣ ва ҳамгироии муассисаҳои таълимӣ бо ҷомеаи тақозо мекунад.

Яке аз самтҳои муҳим — рушди иқтисодии касбии мутахассисон мебошад.

Имрӯз омузгорони соҳаи таҳсилоти иловагӣ бояд:

- усулҳои инноватсиониро омузанд;
- малакаҳои рақамиро аз худ кунанд;

- таҷрибаи байналмилалиро истифода баранд;
- қобилияти кор бо кӯдакон дар муҳитҳои гуногунро дошта бошанд;
- дар соҳаҳои техникӣ (IT, STEAM) дониши замонавӣ дошта бошанд.

Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз муҳимтарин ниҳоди низоми тарбияву рушди шахсият ба шумор рафта, имкониятҳои фарох барои ташаккули салоҳиятҳои калидӣ, қобилиятҳои эҷодӣ, малакаҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии муосир фароҳам меоранд. Муҳити таълимии ин муассисаҳо аз рӯи сохтор, фазо, муносибатҳои педагогӣ ва имкониятҳои моддию техникий худ дорои хусусиятҳои хос буда, ба рушди инфиродии хонандагон таъсири ҷиддӣ мерасонад. Таҳлили ин муҳит имкон медиҳад, ки омилҳои қавӣ ва заиф, имкониятҳо ва мушкилоти мавҷуда муайян карда шаванд ва самтҳои такмилдиҳӣ мушаххас гардад.

Муҳити таълимии таҳсилоти иловагӣ дорои сохтори чандқабата буда, унсурҳои зеринро фаро мегирад:

1. Фазои физикӣ–техникӣ:

- бино ва инфрасохтори муассиса;
- утокҳои эҷодӣ, лабораторияҳо, синфхонаҳои компютерӣ;
- таҷҳизоти омӯзишӣ, асбобҳои техникӣ, маводи визуалӣ;
- шароити бехатарӣ ва дастраси иҷтимоӣ.

2. Муносибатҳои педагогӣ ва коммуникативӣ:

- сабки муоширати омӯзгор ва хонанда;
- озодии фикр, ҳамкорӣ, дастгирии равонӣ;
- муҳити ҳавасмандкунанда ва эҷоди фазои мусоидаи омӯзиш.

3. Фазои иҷтимоӣ–фарҳангӣ:

- ҷалби волидайн ва созмонҳои ҷамъиятӣ;
- ҳамкорӣ бо мактабҳо, коллеҷҳо ва муассисаҳои фарҳангӣ;
- иштироки хонандагон дар чорабиниҳои шаҳрӣ ва ҷумҳуриявӣ.

Ин муҳит на танҳо ҷойгоҳи омӯзиш, балки фазои ташаккули таҷрибаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва амалии наврасону ҷавонон мебошад.

Омилҳои таъсиргузор ба самаранокии муҳити таҳсилоти иловагӣ дар онанд, ки муҳити таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таҳти таъсири як қатор омилҳои қавӣ қарор дорад, ки метавон онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

Омилҳои ташкилӣ ва идоракунии дар он инъикос мешаванд, ки сиёсати муассиса, тарҳи барномаҳо, фаъолияти роҳбарият ва тартиби идоракунии равандҳои таълимӣ ба сатҳи ташаккули салоҳиятҳо таъсири бевосита мерасонанд. Дар бисёр марказҳои эҷодӣ ва муассисаҳои иловагӣ дар Тоҷикистон норасоии кадрҳои дорои ихтисоси танг, аз ҷумла омӯзгорони фанҳои техникӣ, робототехника, барномасозӣ ё санъати муосир, то ҳол мушоҳида мешавад. Аммо он муассисаҳое, ки идоракунии муосир, нақшаи таълимии навоварона ва барномаи рушди стратегӣ доранд, самаранокии бештар нишон медиҳанд.

Дар солҳои охир вазъи инфрасохтори муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон тадриҷан беҳтар мегардад:

- барномаҳое мисли «Маориф–2030», «Стратегияи рушди маориф»,
- лоиҳаҳои байналмилалӣ (ЮНИСЕФ, Бонки Ҷаҳонӣ),
- ташаббусҳои маҳаллӣ барои таҷдиди синфхонаҳо ва марказҳои техникӣ.

Бо вучуди ин, нобаробарӣ миёни шахру ноҳияҳо дар дастрасӣ ба технологияҳои рақамӣ ва таҷҳизоти муосир боқӣ мемонад. Ин омил ба таври мустақим ба имконияти хонандагон дар рушди малакаҳои рақамӣ, тафаккури инноватсионӣ ва қобилияти таҷрибавӣ таъсир мерасонад.

Аз тадқиқотҳои мактабшиносӣ бармеояд, ки қисми зиёди омӯзгорони таҳсилоти иловагӣ барои истифодаи барномаҳои лоиҳавӣ, STEM–омӯзиш, усулҳои интерактивӣ ва арзёбии салоҳиятҳо ба дастгирии бештар ниёз доранд.

Барномаҳои такмили ихтисос, марказҳои тренингӣ ва курсҳои маҷозӣ (онлайн) метавонанд ин ҳолигиро пур кунанд.

Самаранокии муҳити таълимӣ аз сатҳи омодагии равонӣ, қобилиятҳои табиӣ, шавқу ҳавас ва хусусиятҳои синну солии хонандагон

вобаста мебошад. Таҳсилоти иловагӣ имконият медиҳад, ки хонандагон тавассути фаъолиятҳои ихтиёрӣ, лоиҳаҳо, озмунҳо ва омузиши амалии касбҳои оянда, иқтидорҳои фардии худро озмоиш намоянд ва худшиносӣ пайдо кунанд.

Таҳлили муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ нишон медиҳад, ки ин муҳит як системаи мураккаб буда, аз омилҳои ташкилӣ, педагогӣ, моддӣ–техникӣ, иҷтимоӣ ва равонии хонандагон вобаста аст. Барои рафъи норасоӣҳо ва афзоиши самаранокӣ зарур аст, ки:

- инфрасохтор навсозӣ гардад;
- курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорон такмил ёбанд;
- ҳамкорӣ бо мактабҳо ва ҷомеа густариш ёбад;
- муҳити ҳавасмандкунандаи эҷодӣ ба таври доимӣ ташаккул дода шавад.

Таҳсилоти иловагӣ метавонад ба маркази асосии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) табдил ёбад, агар муҳити таълимӣ ба талаботи замони муосир мутобиқ гардонида шавад.

Хулоса боби 2

1. Тазодҳо байни афзоиши талаботи ҷомеа ва давлат оид ба фароҳам овардани шароити муносиб барои инкишофи шахсияти худмуайянкунанда, аз як тараф, ва аз тарафи дигар — кам будани таҳқиқотҳои системавӣ дар бораи истифодаи муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҳамчун омили худмуайянкунии касбии хонандагон, боиси идомаи таҳқиқи мазкур гардид.
2. Дар амал бояд ба назар гирифт, ки тарбиягирандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ аз ҷиҳати дараҷаи ангежа ва ҳавасмандӣ фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, зарурати ташкили сохтори мураккабтари ташкиливу педагогӣ ба миён меояд, ки ин метавонад дар шакли тақсимои сатҳҳо, интегратсия, омузиши модуль ва инчунин афзоиши имкониятҳои интихоби роҳҳои таълимӣ барои тарбиягирандагон амалӣ гардад.

2. Шароитҳои моддӣ-техникӣ дар рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти назаррас доранд. Барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) зарур аст, ки муҳити таълимӣ дорои таҷҳизоти муосир, маводи омузишии электронӣ, имконоти омузиши гурӯҳӣ, майдонҳои таҷрибавӣ ва платформаҳои рақамӣ бошад. Чунин муҳит ба баланд бардоштани малакаҳои рақамӣ, тафаккури технологӣ ва қобилияти кор бо иттилоот мусоидат мекунад.

3. Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон дар муҳити иҷтимоии мушаххас амал мекунанд, ки дорои ин хусусиятҳо мебошанд:

- нақши баланд доштани арзишҳои анъанавӣ дар тарбия;
- талаботи афзояндаи ҷомеа ба саводнокии рақамӣ;
- рушди босуръати муҳити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
- таъсири васеи шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҷаҳонбинии хонандагон.

4. Яке аз вазифаҳои муҳим — тавсеаи шабакаи муассисаҳо, мустаҳкамсозии инфрасохтор, баланд бардоштани иқтидори кадрӣ ва таъмини баробарии дастрасӣ дар тамоми минтақаҳо мебошад.

5. Тадқиқоти таҷрибавӣ нишон медиҳад, ки интиҳоби шакл ва самти таҳсилоти иловагӣ аз омилҳои гуногун вобаста мебошад: шавқу завқ, хусусиятҳои шахсӣ, имкониятҳои оила, сатҳи огоҳии волидайн, муҳити иҷтимоӣ, дастрасии инфрасохтор ва сатҳи омодагии педагогӣ. Яке аз натиҷаҳои муҳим ин аст, ки наврасон бештар ба он самтҳое рӯ меоранд, ки дар онҳо имкони таҷрибаомӯзӣ, худифдоӣ ва рушди мустақили қобилият мавҷуд аст.

6. Маркази ҷумҳуриявии муассисаи таҳсилоти иловагӣ барои тарбияи ҷавонон барои иштироки фаъол дар ҳаёти ҷомеа, риояи меъёрҳои ахлоқӣ, омузонидани масъулият ва қобилияти ҳамкорӣ фаъолияти гурӯҳӣ дар маҳфилҳои экологӣ ва ватандӯстӣ доир менамояд. Барои таҳияи асарҳои рассомӣ ва ҳунари мардумӣ дар мактабҳои санъат бо муассисаҳои дахлдор ҳамкорӣ ба роҳ монда, ҳар сол вобаста ба ҷашнҳои миллӣ фестивалҳо ва намоишгоҳҳои эҷодии ҷумҳуриявӣ ташкил менамояд.

7. Муҳим он аст, ки таҳсилоти иловагӣ дар Тоҷикистон дорои хусусиятҳои миллӣ буда, ба ниёзҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар мутобиқ шудааст:

- Таваҷҷуҳ ба ҳунари мардумӣ. Марказҳои ҳунари миллии кӯдакон (атласу адрасбофӣ, заргараки, дуредгарӣ, кулолгарӣ) ба як тамоюли устувор табдил ёфтаанд. Онҳо на танҳо касбомӯзӣ, балки интиқоли мероси гарони миллӣ мебошанд.

- Рушди барномаҳои варзишӣ дар маҳалҳои камимкон. Бо дастгирии давлат ва ташкилотҳои байналмилалӣ варзишгоҳҳо ва толорҳои варзишӣ дар ноҳияҳои дурдаст бештар бунёд мешаванд. Ин ба рушди салоҳиятҳои ҷисмонӣ ва иҷтимоии наврасон мусоидат мекунад.

- Экологӣ кардани барномаҳо. Дар ҷумҳуриё, ки бо мушкилоти обӣ ва тағйирёбии иқлим рӯбарӯ аст, барномаҳои экологӣ аҳамияти хос пайдо кардаанд.

- Рақамикунонии марҳилавӣ.

8. Таҳлили муҳити таълимӣ муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ нишон медиҳад, ки ин муҳит як системаи мураккаб буда, аз омилҳои ташкилӣ, педагогӣ, моддӣ–техникӣ, иҷтимоӣ ва равонӣ хонандагон вобаста аст. Таҳсилоти иловагӣ метавонад ба маркази асосии ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) табдил ёбад, агар муҳити таълимӣ ба талаботи замони муосир мутобиқ гардонида шавад.

БОБИ 3. САНЧИШИ ОЗМОИШӢ-ТАҶРИБАВИИ АМСИЛАИ РУШДИ Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ

Таҳқиқи таҷрибавии раванди ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муайян намудани самаранокии барномаҳои таълимӣ, усулҳои педагогӣ ва муҳити ташкилии таълим нақши муҳим мебозад. Ин тадқиқот имконият медиҳад, ки равандҳои амалии рушд, мушкilot, омилҳои таъсиргузор ва натиҷаҳои воқеии татбиқи амсилаи салоҳияти таҳлил карда шаванд.

3.1. Ташкил ва гузаронидани корҳои таҷрибавӣ оид ба озмоиши амсилаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) хонандагон

Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар низоми маорифи Тоҷикистон ҳамчун муҳити ташаккулдиҳанда имконият медиҳад, ки салоҳиятҳои асосие, ки барои зиндагӣ ва фаъолияти ояндаи хонандагон заруранд, дар шакли амалӣ ва фардикунонидашуда ташаккул ёбанд. Барои ин мақсад таҳияи амсилаи махсус, ки унсурҳои педагогӣ, ташкилӣ, равонӣ ва иҷтимоиро ҳамгиро месозад, зарур мебошад. Амсилаи мазкур бояд хусусиятҳои миллии маориф, имкониятҳои инфрасохторӣ ва зарфияти кадрӣ муассисаҳои таҳсилоти иловагиро инъикос кунад. «Дар низоми маорифи муосир сатҳи ташаккули салоҳиятҳои хонандагон беш аз пеш ҳамчун яке аз натиҷаҳои муҳими раванди таълим арзёбӣ мешавад. Равиши салоҳиятноки дар омӯзиш ба мутобиқшавии самараноки хонандагон дар ҷомеа, ҳаллу фасли мушкilotи асосии зиндагии имрӯза ва муайянсозии дурусти самти касбии онҳо мусоидат менамояд» [175] - қайд кардааст муҳаққиқ М.Сафаров.

Дар дастури методи Умаров, У., Шарипов, Н. «Асосҳои муносибаи босалоҳият чунин ақида иброз шудааст: «Дар асоси мазмуни навшудаи таҳсилот салоҳиятҳои асосӣ қарор доранд. Ин салоҳиятҳо дар

чараёни омӯзиш ташаккул меёбанд, аммо на танҳо дар мактаб, балки зери таъсири оила, ҳамсолон, муҳити иҷтимоӣ, фаъолият ва дигар омилҳо низ инкишоф меёбанд. Дар чунин шароит нақши махсуси муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ боз ҳам бештар мегардад» [188, 48].

Дар ин замина муҳим аст таъкид намуд, ки таҳсилоти иловагии кӯдакон на танҳо унсур ё қисми сохтори низоми умумии маориф мебошад, балки ҳамчун манбаи мустақили таълиму тарбия амал мекунад. Он ба фароҳам овардани шароити мусоид барои ташаккул ва рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас равона шудааст, то ӯ тавонад дар шароити ҷомеаи иттилоотии муосир имкониятҳои шахсии худро ба таври комил амалӣ созад.

Таъкид бояд кард, ки расидан ба ҳадафи мазкур танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки мо дар назар гирем: салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас на танҳо дар мактаб ташаккул меёбанд. Самти нави рушди шахсияти наврасро низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон таъмин менамояд. Маҳз таҳсилоти иловагӣ дар ҳудуди ин раванд ҳисси худшиносӣ, эҳсоси арзишмандии шахсият ва имкони ҳуди инсонро барои худзоҳирсозӣ ташаккул медиҳад.

Ҳақиқатан, мактаб таҳсилоти умумиро медиҳад, ки дорои аҳамияти ҷиддии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аст. Аммо рушди бисёрҷабҳаи шахсият, бозшавии қобилиятҳо ва ташаккули самти барвақтии касбӣ бештар дар заминаи таҳсилоти иловагӣ сурат мегирад. Агар таҳсилоти умумии мактабӣ барои ҳамаи хонандагон дар ҳаҷме қариб яксон амалӣ гардад ва он аз меъёрҳои давлатӣ вобаста бошад, пас таҳсилоти иловагӣ бо хусусияти ғайристандартӣ худ ба таври инфиродӣ ва мутобиқ ба завқ, қобилият ва интихоби ҳар як хонанда амалӣ мешавад. Маҳз гуногунрангӣ, ихтиёрият ва чандирии шаклҳои он имкони рушди озоду табиӣи шахсиятро фароҳам меорад.

Дар робита ба ин, рушди салоҳиятҳои калидӣ аз тамоми фазои таълимӣ-фарҳангии вобаста аст, ки хонанда дар он зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Аз рӯйи чунин мантиқ, таҳсилоти иловагии кӯдакон на

танҳо як унсур, балки чузъи сохтори низоми мавҷудаи маориф мебошад, ки ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ дар соҳаҳои гуногуни худшиносии иҷтимоӣ ва касбии кӯдак мусоидат мекунад. Дар бисёр ҳолатҳо, ин манбаъ метавонад ҳатто арзишмандтар ва муассиртар аз таҳсилоти мактабӣ бошад.

Ба таври равшан мушоҳида мешавад, ки салоҳиятҳо маҳсули қисми тағйирёбандаи таҳсилотанд, на қисми собит ва ҳатмӣ, зеро онҳо дорои хусусияти инфиродӣ мебошанд, ба шароити муайяни замон ва муҳит нигаронида шудаанд ва дараҷаи ташаккули онҳо бо усулҳои анъанавии санҷиши дониши стандартӣ чен карда намешавад. Ба ибораи дигар, теъдоди салоҳиятҳо ба теъдоди ҳуди шахсиятҳо баробар аст. Ҳар як инсон дорои маҷмӯаи хосаи салоҳиятҳои худ мебошад, ки ба зинаи таҷриба, муҳит, рушд ва интиҳобҳои шахсӣ вобаста аст [159,67].

Барои муайян намудани хусусиятҳои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар давраи наврасӣ, зарур аст, ки мо моҳияти мафҳуми «салоҳият»-ро дар доираи ин тадқиқоти диссертатсионӣ равшан созем. Дар ин ҷо «зери мафҳуми «салоҳият» ҳамчун хусусияти маҷмӯии шахсият фаҳмида мешавад, ки қобилияти ўро дар ҳалли мушкилот ва масъалаҳои ҳосе, ки дар шароити воқеии зиндагӣ ба миён меоянд, бо истифода аз донишҳо, таҷрибаи таълимӣ ва рӯзгор, низоми арзишҳо ва майлҳои инфиродӣ муайян мекунад» [156, 325]. Чунин таъриф, ки аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик пешниҳод шудааст, ба назари мо, пурмаҳсул ва ҳамаҷониба буда, моҳияти ин мафҳумро равшан инъикос менамояд.

Бо дарназардошти он, ки бархе муҳаққиқон байни истилоҳҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ» фарқи қатъӣ намегузоранд, дар ин тадқиқот онҳо ҳамчун мафҳумҳои ҳаммаъно баррасӣ мегарданд.

Дар раванди таълим, ки ба равиши салоҳиятнокӣ таъяс мекунад, салоҳият натиҷаи бевоситаи омӯзиш шуморида мешавад. Он шакли омодагии наврасро таҷассум менамояд, ки ў воқеан тавони мустақилона амалӣ намудани фаъолият, истифодаи усулҳо ва воситаҳои заруриро дар раванди ҳалли масъалаҳо дорад. Дар ин замина, салоҳият — ин

ягонагии дониш, малака ва маҳорати амалист, ки ба наврас имконият медиҳад, то ҳадафҳои муайяно дар равандҳои табдил ва тақмили муҳити атрофи худ гузорад ва ба онҳо ноил гардад.

Ҳамин тариқ, салоҳият ҳамеша дар амал зоҳир мегардад ва қобилияти шахсро барои самаранок амал кардан дар шароити мураккаб, қабули қарор ва анҷоми интиҳоби дуруст тавсиф мекунад. Салоҳиятро дар ҳолате, ки он амалан зоҳир нашудааст, «дидан» имкон нест. Дар ин раванд контекст — яъне шароити мушаххасе, ки салоҳият дар он таҷассум меёбад, нақши ҳалкунанда дорад. Табиати салоҳият чунин аст, ки он танҳо дар ҳолати мавҷуд будани алоқамандии шахс ба фаъолият, яъне дар робита бо низоми арзишҳои шахс, пурра зухур меёбад. Дар амал, арзиши шахсии фаъолият метавонад ба дастоварди натиҷаи мушаххас (маҳсул) ё ба тарзи рафтор вобаста бошад. Пеш аз ҳама, салоҳият дар ҳалли масъалаҳо ва мушкилот таҷассум меёбад.

Аз рӯи мантиқи тадқиқоти мо зарур аст, ки моҳияти «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)»-и наврасонро муайян намоем. Ин раванд интиҳоби озод, ташаккули шахсият, худмуайянкунӣ, мустақилият ва масъулиятро дар қабули қарор, инчунин омодагӣ ба ҳамкорӣ дар фаъолияти гурӯҳӣ дар бар мегирад.

Ҳамин маҷмӯи қобилиятҳо, ки ба наврас имкони мутобиқшавӣ дар ҷаҳони босуръат тағйирёбандаро медиҳад, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) номида мешаванд ва онҳо бояд дар раванди таълим ва тарбия ташаккул ёбанд.

Ҳамин тариқ, салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ҳамчун натиҷаи нави таълимӣ, ки ба ҳалли воқеии амалии масъалаҳо равона шудааст, дар назар гирифта мешаванд. Сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нишондиҳандаи натиҷаи амалии раванди таълимии ҳар як шахс мебошад. Он қобилияти амал намудани шахсро дар асоси донишҳои бадастомада, инчунин дараҷаи иштироки ӯ дар фаъолияти амалиро ифода мекунад [120].

Дар шароити имрӯз классификатсияи ягонаи салоҳиятҳо вучуд надорад, ҳамчунин меъёрҳои дақиқи интиҳоби маҳз он салоҳиятҳои калидӣ, ки барои муваффақияти зиндагии инсон заруранд, пурра коркард нашудаанд. Миқдор ва намудҳои салоҳиятҳо, ки шахс бояд соҳиб бошад, аз дархости иҷтимоӣ, талаботи бозори меҳнат, сатҳи рақобатпазирӣ, инчунин вазъи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа вобаста аст.

- Салоҳиятҳои калидӣ дорои хусусияти бисёрсамтӣ мебошанд. Салоҳият дар ҳолате калидӣ шуморида мешавад, ки соҳибияти он ба инсон имкон диҳад, ки дар ҳаёти ҳаррӯза, дар соҳаи касбӣ ва дар муносибатҳои иҷтимоӣ мушкилотро дар шаклҳои гуногун ҳал намояд. Онҳо барои расидан ба ҳадафҳо ва иҷрои вазифаҳои мураккаб дар вазъиятҳои гуногун заруранд.

- Салоҳиятҳои калидӣ дорои хусусияти метафанӣ ва байниминтазирӣ (байнифанӣ) мебошанд. Яъне онҳо на танҳо дар фаъолияти таълимии мактаб, балки дар кор, дар муҳити оилавӣ, дар фаъолияти шаҳрвандӣ ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ истифода мешаванд.

- Салоҳиятҳои калидӣ бисёрҷенакаанд. Онҳо равандҳои гуногуни зехнӣ ва равонино муттаҳид мекунанд, аз ҷумла: тафаккури абстрактӣ, худрефлексия, худбаҳодиҳӣ, муайян намудани мавқеи шахсӣ ва тафаккури интиқодӣ [114].

Мувофиқи амсилаи Ҷ. Равен, намудҳои алоҳидаи салоҳият метавонанд дар вазъиятҳои гуногун ҳамчун ҷузъҳои салоҳияти муайян амал кунанд ва баръакс [164]. Ин ҷузъҳои салоҳият ба се гурӯҳ ҷудо карда мешаванд: когнитивӣ (қобилияти муайян намудани монеаҳо дар роҳи расидан ба ҳадаф), аффеktivӣ (қобилияти эҳсос кардани қаноатмандӣ ва маънӣ аз фаъолият) ва иродӣ (устуворӣ, қатъият ва ирода). Ҳамин тавр, салоҳият сохтори бисёркомпонентӣ дорад; ҷузъҳои он нисбатан мустақиланд, аммо ҳуди салоҳиятҳо хусусияти ҷамъшаванда ва ивазшаванда доранд.

Рушди маҳорат, малака ва дигар намудҳои салоҳият ба ҳадафҳои вобаста аст, ки дар айни замон барои шахс арзиши инфиродӣ ва ҳаётан

муҳим доранд [165]. Бо калон шудани синну сол, на ҳамаи салоҳиятҳо инкишоф меёбанд; бештар он салоҳиятҳо рушд меkunанд, ки ба низоми арзишҳои шахсӣ мувофиқат доранд. Ҳар қадар инсон болиғтар гардад, ҳамон қадар нақши арзишҳо дар ташаккули салоҳияти ӯ зиёдтар мегардад, на танҳо қобилиятҳои зеҳнӣ ё амалии ӯ.

Аз ин ҷо бармеояд, ки салоҳият метавонад рушд кунад ва дар рафтор зоҳир шавад фақат дар он вазъияте, ки фаъолият барои шахс аҳамияти шахсӣ ва арзишӣ дорад.

Агар салоҳиятҳо ҳамчун падидаҳои объективӣ ба сатҳи рушду тағйироти иҷтимоӣ ва рушди умумии ҷомеа вобаста бошанд, пас салоҳиятнокӣ ҳамчун зухуроти субъективӣ ба низоми арзишҳои шахс вобаста аст. Маҳз арзишҳо дар вазъиятҳои муайян қобилиятҳои шахсро фаъол месозанд ва сатҳи иҷрои фаъолиятро муайян меkunанд. Аз ин бармеояд, ки салоҳиятнокӣ метавонад бо сатҳҳои гуногуни зухур тавсиф карда шавад.

Барои салоҳиятнокӣ бештар робитаҳои сабабӣ–натиҷавӣ хос мебошанд, яъне яке аз омилҳо нақши асосиро мебозад. Тибқи назари Ҷ. Равен, чунин омили роҳнамо арзишҳо мебошанд, зеро онҳо ангежаҳо ва қобилиятҳои шахсро фаъол месозанд ва ба тағйирёбии онҳо таъсир мерасонанд [62]. Зиндагии наврас бояд пур аз муносибатҳои пурмазмун, шавқу ҳавасҳо ва таҷрибаҳои шахсӣ бошад ва «...маҳз дар ин давра доираи устувори манфиатҳо ба тадриҷ ташаккул меёбад, ки минбаъд ба асоси равонии шаклгирии арзишҳо табдил мегардад. Шавқи наврасон аз мавзӯҳои инфиродӣ ва амалӣ ба масъалаҳои умумӣ ва ҷаҳонӣ мегузарад: ба масоили ҷаҳонбинӣ, дин, ахлоқ, зебоиносии таваҷҷуҳ меафзояд. Дар айни замон, таваҷҷуҳ ба таҷрибаҳои равонии дигарон ва ба ҳолатҳои дохилии худ низ қавитар мегардад.»[122,52].

Кӯдаки синни мактабӣ бештар ба рушди ҳассосияти эҳсосӣ–арзишӣ, инкишофи руҳонӣ–ахлоқӣ ва тарбияи шаҳрвандӣ омода аст. Л.С. Виготский таъкид менамояд: «Тағйирёбии талабот ва ангежаҳо, аз нав арзёбии арзишҳо — лаҳзаи асосии гузариш аз як марҳилаи синну сол ба

марҳилаи дигар мебошад.» [49] Аз ин рӯ, наврасони имрӯза дар раванди ташаккули низоми арзишҳои шахсии худ бисёр вақт бо бухрони равонӣ–ахлоқӣ рӯ ба рӯ мешаванд.

Ба назари мо, рушди арзишҳои чун илм, эҷодкорӣ ва санъат бештар дар раванди таълим ва тарбияи муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ амалӣ мегардад. Ин ба хусусиятҳои ҳуди таҳсилоти иловагӣ вобаста аст, зеро он дорои қатор хусусиятҳои фарқкунанда мебошад:

Тавре ки дар параграфи 1.1. қайд гардид, равиши салоҳиятнокӣ дар маориф ҳамчун рушди қобилиятҳо ва арзёбии онҳо тавассути ҳалли масъалаҳо ва вазъиятҳои таълимӣ аз ҷониби субъект фаҳмида мешавад. Дар ин замина, мазмуни фаъолияти педагогии муассисаҳои муосири таҳсилоти иловагии кӯдакон метавонад ҳамчун маҷмӯи вазифаҳо, ки тарбиягирандагон дар ҷараёни омӯзиш ҳал мекунанд, тасаввур гардад. Маҳз ҳалли чунин вазифаҳо ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мусоидат мекунад.

Технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи рушди салоҳиятнокӣ бо истифодаи роҳи усулҳои фаъоли таълим дар шароити муосири рушди ҷомеа, дар низоми таҳсилот вазифадор аст, ки на танҳо донишҳои назариявӣ, балки салоҳиятҳои амалии хонандагонро ташаккул диҳад. Дар ин раванд истифодаи технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи самараноки рушди салоҳиятнокӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Технологияҳои таълимӣ ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки раванди таълимро ба талаботи шахсият нигаронида, фаъол, интерактивӣ ва натиҷаманд ба роҳ монад.

Пойгоҳи таҳқиқотро муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар вилояти Суғд (Марказҳои таҳсилоти иловагӣ – шаҳрҳои Бустон, Гулистон), вилояти Хатлон (Марказҳои таҳсилоти иловагӣ – шаҳрҳои Бохтар, Кушониён) дар шаҳри Душанбе (Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ – ноҳияҳои Сино, Фирдавсӣ) ташкил намуданд.

Тадқиқоти таҷрибавӣ дар марҳилаҳои таҳхисӣ, ташкилию ташаккулдиҳанда ва ҷамъбасти анҷом дода шуда, бо иштироки

омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат гирифт. Натиҷаҳои бадастомада барои асоснок намудани хулосаҳои илмӣ, таҳияи тавсияҳои амалӣ ва такмили амсилаи пешниҳодгардидаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) истифода шуданд.

Бо мақсади муайян кардани вазъи воқеии рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар раванди таълим ва тарбия, дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии ҷумҳурӣ марҳилаи муқарраркунандаи таҷриба гузаронида шуд. Ин марҳила ба ҳалли вазифаҳои зерин равона гардида буд:

- муайян ва асоснок намудани меъёрҳо ва нишондодҳои ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар муҳити таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ;

- муайян кардани сатҳи воқеии ин салоҳиятҳо дар наврасон ва таҳлили омилҳое, ки ба тараққи онҳо таъсир мерасонанд.

Марҳилаи муқарраркунандаи кор дар тӯли як давраи муайяни таҷрибавӣ анҷом дода шуд ва натиҷаҳои он барои муайян кардани ҳолати амалии масъала, сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ва зарурати озмоиши шарту муҳитҳои педагогие, ки дар параграфи 1.3 пешниҳод гардида буданд, замина фароҳам овард.

Дар чараёни **озмоиши муқарраркунанда** сатҳи ибтидоии ташаккули салоҳиятҳои хонандагон муайян карда шуд. Бо ин мақсад роҳу усулҳои фаъоли таълим, аз ҷумла муҳокимаи гурӯҳӣ, омузиши масъала, корҳои лоиҳавӣ, бозии нақшофарӣ ва истифодаи воситаҳои рақамӣ мавриди таҳлил қарор гирифтанд.

Усули 1. Пурсиши силсилавӣ бо таваққуф - дар мавриде истифода мешавад, ки ҷавоби мантиқан густурда ва мураккабу муфассал тақозо шавад. Ҷавоби хонанда дар лаҳзаи муайян бо ишораи муаллим боздошта мешавад ва идомаи ҷавоб аз хонандаи дигар талаб карда мешавад. Ҳамин тавр, ҷавоб тавассути якчанд хонанда мукамал карда мешавад.

Бартарии ин намуди пурсиш дар чист? Ҳеҷ кас намедонад, ки идомаи ҷавоби пурсиш дар кадом лаҳза, аз ки талаб карда мешавад ва аз ин хотир ҳама ба раванди ҷавоб диққат медиҳанд.

Усули 2. Блитс пурсиш. Ин пурсиш дар ҳолате гузаронида мешавад, ки ба саволҳои додашуда ҷавобҳои кӯтоҳу мушаххас тақозо карда мешавад (қаблан омода кардани рӯйхати саволҳо мувофиқи мақсад аст). Барои пурсиши дарси гузашта ва такрори маводи омӯхташуда истифода мешавад. Омӯзгор бо навбат 3-4 хонандаро аз рӯи саволи якум мепурсад ва барои ҷавоб аз ҳар кас на бештар аз 10 сония вақт дода мешавад ва ин тартиб барои пурсиши саволҳои дигар бо ҳамин тартиб риоя карда мешавад.

Бартарии ин намуди блитс-пурсиш дар чист? Дар муддати кӯтоҳ теъдоди зиёди хонандагон пурсида мешавад. Регламенти қатъӣ аз хонандагон ҷавоби мушаххас ва ҳамзамон аз муаллим саволи дақиқро тақозо мекунад ва ин малакаҳоро инкишоф медиҳад. Бо пурсиши «аз сода ба мураккаб» мувофиқ истифода мешавад ва он метавонад барои дунафара ва гурӯҳҳои хурд дода шавад.

Усули 3. Пурсиш аз рӯи варақаи назорат. Дар дарси аввал қабл аз оғози мавзӯ омӯзгор «варақаи назорат»-ро ба девор овезон мекунад. Дар он мафҳумҳои калидӣ, тавзеҳот, формулаҳо навишта шудааст, ки онро ҳар кас бояд донад. Аз рӯи тартиб «варақа.» аз ду қисм иборат аст, қисми якум – қисми ҳатмӣ бо талаботи муайян барои ҳар кас ва қисми дуюм барои хонандагони лаёқатманд ва дохилшавандагон ба макотиби олий.

Кадам тарафҳои қавии ин намуди пурсишро номбар кардан мумкин аст? Мақсади ин намуди таълим ба ҳама фаҳмост. Дар ин маврид раванди рушди дарсзҳудкуниро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар оғози дарс робитаи мантиқӣ бо маводу масъалаи пештар гузаронидашуда эҷод карда шуда, дар ниҳоят хулосабарорӣ карда мешавад.

Усули 4. «ҲА – НЕҲО». Ин пурсиш бо ҳамаи намудҳои пурсишхое, ки дар боло зикр намудем, мувофиқат мекунад. Истифодаи он осон ва сода аст.

Барои намуна ба хонандагон савол пешниҳод мегардад: «Гидролиз равандест, ки дар он:

намак бо таъсири барқи электрикӣ мешавад	ҳа	не
намак ба туршӣ бадал мешавад	ҳа	не
ранги индикатор дигар мешавад	ҳа	не
намак ба кристал бадал мешавад	ҳа	не
намак бо об мувофиқа мекунад	ҳа	не

Ин намуди пурсиш ба таври гуногун дар доираи пурсишҳои дар боло сабтшуда гузаронида мешавад. Инро дар шакли пурсиши фронталӣ низ гузаронидан мумкин аст. Вақте ки савол ба ҳама хонда мешавад, пасон пурсида мешавад, ки агар касе тарафдори «ҳа» бошад даст бардорад ва дар мавриди даст бардоштан боз пурсидан мумкин аст. «Барои чӣ?». Бо ҳамин тартиб ҳар як савол ҷавоб шуда, муфасссал тавзеҳи худро аз тарафи хонандагон меёбад.

Дар ин пурсиш кадом бартарият ҳаст? Ба раванди муҳокима ҳама ҷалб карда мешавад. Бо роҳи осон ва самараноку босуръат мустаҳкамкунӣ ва такрори дарси гузашта гузаронида мешавад.

Тарзи гузаронидан ва натиҷа:

- тест дар гурӯҳҳо гузаронида шуд;
- иштирокчиён варақаи дорои саволҳо ва ҷадвали ҷавобҳоро пур карданд;
- пас аз ҷамъбасти нуқтаҳо натиҷаҳо чунин баҳо дода шуданд:
 - 10 ҳол ва бештар - сатҳи баланд;
 - 6–9 ҳол - сатҳи миёна;
 - 0–5 ҳол - сатҳи паст.

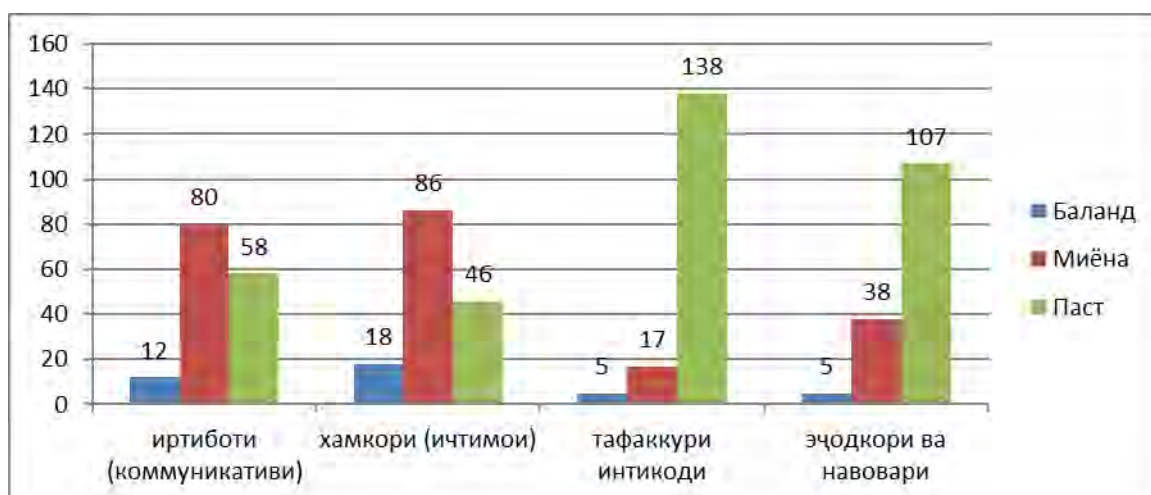
Нишон- диҳанда	Гурӯҳҳо	Баланд (пеш аз озмоиш)	Миёна (пеш аз озмоиш)	Паст (пеш аз озмоиш)	N
иртиботӣ (коммуникативӣ)	Озмоишӣ	14	76	60	150
	Назоратӣ	12	80	58	150
ҳамкорӣ (ичтимоӣ)	Озмоишӣ	16	90	44	150
	Назоратӣ	18	86	46	150
тафаккури интиқодӣ	Озмоишӣ	4	15	131	150
	Назоратӣ	5	17	138	150
эҷодкорӣ ва навоварӣ	Озмоишӣ	6	35	109	150
	Назоратӣ	5	38	107	150

Диаграммаи 1,2

Натиҷаҳои бадастомада аз рӯи маълумотҳои тест, пурсишнома ва суҳбат дар гурӯҳи озмоишӣ

Натиҷаҳои бадастомада аз рӯи маълумотҳои тест, пурсишнома ва суҳбат дар гурӯҳи назоратӣ

Ин натиҷаҳо имкон доданд, ки дараҷаи ташаккули сифатҳои роҳбарӣ низ дар ҳар иштирокчӣ муайян карда шавад, инчунин қобилияти худтаҳлил ва муносибат ба фаъолият баҳо дода шавад. Ҳамчунин маълум гардид, ки тамоюли қавии наврасон ба роҳбарӣ хусусияти хоси марҳилаи наврасиашон мебошад ва ин хулоса ба натиҷаҳои назариявӣ, ки дар зербоби 1.2 оварда шудааст, мутобиқат дорад.

Натиҷаҳо нишон доданд, ки дар аксари хонандагон сатҳи салоҳиятҳои коммуникативӣ, тафаккури интиқодӣ ва мустақилияти омӯзишӣ ба дараҷаи кофӣ ташаккул наёфтааст.

Истифодаи технологияҳои таълимии муосир, аз қабili платформаҳои таълимии электронӣ, тахтаи интерактивӣ, презентатсияҳои мултимедиявӣ ва захираҳои онлайн, заминаи мусоид фароҳам овард, то хонандагон дар раванди таълим фаъолона иштирок намоянд. Роҳу усулҳои фаъоли таълим ба рушди қобилияти таҳлил, муқоиса, хулосабарорӣ ва татбиқи дониш дар ҳолатҳои воқеӣ мусоидат мекунанд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҷрибаи муқарраркунанда нишон медиҳанд, ки татбиқи технологияҳои муосири таълимӣ дар маҷмӯъ бо усулҳои фаъоли таълим барои ташаккули салоҳиятҳои хонандагон зарур аст. Ин натиҷаҳо заминаи методологӣ барои гузаронидани таҷрибаи ташаккулёбандаро таъмин мекунанд.

Технологияҳои муосири таълимӣ ҳамчун воситаи рушди салоҳиятнокӣ дар таҳсилоти иловагӣ бо таъя ба истифодаи усулҳо ва шаклҳои фаъоли таълим татбиқ мегарданд. Аз ҷумла, технологияҳои таълими интерактивӣ, таълими ба лоиҳа нигаронидашуда, омӯзиши мушкилмехвар, усулҳои гурӯҳӣ, муҳокима, бозӣҳои нақшофарӣ ва машғулиятҳои амалӣ имконият медиҳанд, ки донишомӯзон на танҳо дониш аз худ намоянд, балки малакаҳои муошират, ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ ва худфаъолиятро низ инкишоф диҳанд. Самаранокии татбиқи ин технологияҳо дар чараёни озмоиши ташаккулдиҳанда бо

назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва шавқу ҳаваси иштирокчиён муайян карда мешавад.

Технологияҳои муосир ҳамчун воситаи рушди салоҳиятҳо. Мисол (моделҳои амалӣ) ҳангоми татбиқи лоиҳаи **STEM** бо истифодаи платформаҳои рақамӣ ва кори гурӯҳӣ, технологияҳои муосир вазифаи асосиро иҷро мекунанд:

- хонандагон мавқеи мустақилона дар раванди омӯзишро иҷро мекунанд (рушди қобилияти худомӯзӣ ва худназоратӣ);
- дар гурӯҳҳо кор мекунанд (таҳкими малакаҳои иртиботӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ);
- масъалаҳои амалӣ ва мушкилро ҳал мекунанд (тафаккури интиқодӣ, омодагӣ ба вазъиятҳои мураккаб);
- асбобҳои рақамӣ ва моделсозиро истифода мебаранд (компетенсияи ТИ);
- натиҷаро дар шакли лоиҳа, презентатсия ё модел пешниҳод мекунанд (ҷустуҷӯ ва масъулият барои натиҷа).

Ҳамин тавр, технологияҳои таълимии муосир на танҳо ба интиқоли донишҳо кумак мекунанд, балки воситаи ташаккули комплекси салоҳиятҳо мебошанд.

Дар таҳқиқоти баҳшида ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ қайд мешавад, ки «рушди сармояи инсонӣ омили калидии пешрафти ҷомеа буда, таҳсилоти иловагӣ дар ин раванд нақши муҳим мебозад» [138,30].

Тибқи санадҳои таҳлилӣ-стратегии UNESCO, таҳсилоти асри XXI бояд ба ташаккули тафаккури интиқодӣ, эҷодкорӣ ва қобилияти мутобиқшавӣ равона карда шавад, ки ин талабот дар таҳсилоти иловагӣ махсусан аҳамият пайдо мекунад [207].

Амсилаи таҳияшуда аз чор қисмати асосӣ иборат аст:

1. **Қисмати мақсадгузорӣ:** муайян кардани ҳадафҳои стратегӣ ва педагогӣ, ки асоси ташаккули салоҳиятҳои асосиро фароҳам меоранд.

2. **Қисмати мазмунӣ:** фарогирӣ ва гуногунрангии фаъолиятҳо (STEM, эҷодӣ, иҷтимоӣ, тадқиқотӣ).

3. **Қисмати методӣ ва технологияҳо:** татбиқи усулҳои фаъоли таълим ва технологияҳои муосир, ки хонандагонро ба фикрҳои мустақилона ва ҳалли эҷодии масъала водор мекунад.

4. **Қисмати арзёбӣ ва рефлексия:** ба хонандагон имкон медиҳад, ки фаъолияти худро таҳлил кунанд ва роҳҳои такмилро муайян намоянд.

Амсилаи ташаккули салоҳиятҳо бо истифодаи технологияҳои муосир

Ин ҳамбастагӣ ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) мусоидат мекунад ва технологияҳои муосир ҳамчун воситаи асосӣ дар ҳама қисматҳо нақши ҳалкунанда мебозанд.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳамаҷонибаи равандҳои марбут ба тарҳ ва татбиқи амсилаи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар таҳсилоти иловагӣ нишон медиҳад, ки гузариш ба модели муосир ва инноватсионӣ танҳо дар асоси равиши марҳилавӣ, ҳамгироии низомманд ва истифодаи оқилонаи технологияҳои рақамӣ имконпазир мебошад. Таҳсилоти иловагӣ дар шароити рақамигардонӣ тадриҷан аз нақши дуюмдараҷа берун рафта, ба фазои муҳими рушди қобилиятҳои инфиродӣ, худомӯзӣ, эҷодкорӣ ва мутобиқшавии шахсият ба талаботи ҷомеаи муосир табдил меёбад.

Истифодаи платформаҳои рақамӣ, муҳитҳои интерактивӣ, технологияҳои моделсозӣ ва унсурҳои зехни сунъӣ имконият фароҳам меорад, ки раванди таълим фардиқунонидашуда, чандир ва амалӣ гардад. Гузариш аз модели анъанавии таҳсилоти иловагӣ ба модели инноватсионӣ наметавонад якбора ва бе омодагии зарурӣ амалӣ гардад. Ин раванд табиатан марҳилавӣ буда, мутобиқсозии тадриҷии сохтор, мазмун ва шаклҳои фаъолияти таълимиро тақозо мекунад, ки дар таҳқиқоти муосири педагогӣ низ таъкид мегардад.

Дар чунин муҳит, омӯзгор бештар ҳамчун роҳнамо ва ташкилкунандаи фаъолияти маърифатӣ баромад карда, омӯзишгиранда ба субъекти фаъоли раванди таълим табдил меёбад. Ҳамзамон, таҷрибаи амалӣ ва тадбирҳои сатҳи давлатӣ, аз ҷумла таъсиси озмоишгоҳҳои инноватсионӣ ва дастгирии молиявии онҳо, нишон медиҳанд, ки дар кишвар заминаҳои воқеӣ барои рушди таҳсилоти иловагии муосир фароҳам оварда шудаанд.

Ҳамгироии таҳсилоти иловагӣ бо технологияҳои рақамӣ ба ташаккули шаклҳои нави омӯзиши фаъол ва мустақил мусоидат мекунад. Ба андешаи Н. Мавлонова «Муҳити рақамӣ имкон медиҳад, ки

таҳсилоти иловагӣ аз қолаби суннатӣ берун рафта, ба фазои кушодаи рушди шахсият табдил ёбад» [120, 61].

Таҳқиқоти Т. Андерсон ва Ч. Дрон низ нишон медиҳанд, ки «шабакаҳои иҷтимоӣ ва муҳитҳои рақамӣ доираи омӯзишро аз доираи синф васеъ намуда, имкониятҳои нави ҳамкориҳои иҷтимоиро ба вуҷуд меоранд» [204].

Дар гузоришҳои Бонки ҷаҳонӣ «истифодаи технологияҳои рақамӣ ҳамчун омили муҳими баланд бардоштани сифати таҳсил ва рушди устувор.» арзёбӣ мегардад» [206].

Бо вуҷуди ин, самаранокии устувори амсилаи пешниҳодшуда бевосита ба сатҳи омодагии касбӣ ва рақамии омӯзгорон, таъминоти инфрасохторӣ, дастрасӣ ба технологияҳо ва ҳамоҳангии фаъолияти ниҳодҳои дахлдор вобаста мебошад. Самаранокии модели инноватсионӣ танҳо дар ҳолате таъмин мегардад, ки миёни таҳсилоти асосӣ ва таҳсилоти иловагӣ робитаи низомманд ва ҳамгиро ба вуҷуд оварда шавад. Таҳқиқоти байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки маҳз чунин ҳамгирӣ ба рушди салоҳиятҳои иҷтимоӣ ва худомӯзии хонандагон мусоидат мекунад. Аз ин лиҳоз, таҳкими ҳамкориҳои институтсионалӣ, рушди педагогикаи рақамӣ, навсозии мундариҷаи таълим ва ҷалби бахши хусусӣ ҳамчун шартҳои калидии татбиқи босамари модели инноватсионӣ баромад мекунад. Истифодаи пурраи имкониятҳои технологияҳои рақамӣ дар ин раванд нақши тақонбахш дорад. Платформаҳои таълимӣ ва муҳитҳои рақамии ҳамкорӣ метавонанд шаклҳои нави омӯзиши фаъол ва мустақилро ташаккул диҳанд, ки ин дар гузоришҳои Бонки ҷаҳонӣ ҳамчун омили муҳими баланд бардоштани сифати таҳсил арзёбӣ шудааст.

Дар маҷмӯъ, метавон хулоса намуд, ки ҳамгироии таҳсилоти иловагӣ бо технологияҳои инноватсионӣ на танҳо ба баланд бардоштани сифати таълим мусоидат мекунад, балки заминаи ташаккули фарҳанги омӯзиши якумрӣ, рушди сармояи инсонӣ ва таҳкими устувориҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҷомеаро, фароҳам меорад.

Ин раванд таҳсилоти иловагиро ба яке аз унсурҳои стратегии рушди устувори соҳаи маориф табдил дода, ба талаботи асри XXI ҷавобгӯ мегардонад.

3.2. Таҳлил ва арзёбӣ натиҷаи корҳои таҷрибавӣ

Арзёбии натиҷаҳои таҷрибавӣ ба он равона шуд, ки динамикаи воқеии ташаккули салоҳиятҳои калидӣ дар хонандагон муайян гардад ва таъсири усулҳои амалӣ, муҳити педагогӣ ва моделҳои татбиқшуда ба ин раванд дар ҳаҷми илмӣ таҳлил карда шавад. Барои ин мақсад маҷмӯи воситаҳои тадқиқотӣ, аз ҷумла тестҳои таълимӣ, саволномаҳо, мушоҳидаи дарозмуддат, таҳлили лоиҳаҳо ва худбаҳодиҳии хонандагон истифода гардид.

Дар раванди иҷрои вазифаи аввали марҳилаи констатсионӣ ҳолати таҳлили сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мавриди омӯзиш қарор гирифт. Дар доираи равиши салоҳиятӣ, салоҳият ҳамчун натиҷаи таълим фаҳмида мешавад, ки аз як тараф, тавоноӣ ва омодагии воқеии наврасон ба амалисозии фаъолият ва ҳалли вазифаҳои амалӣ мебошад; аз тарафи дигар, маҷмӯи дониш, малака ва қобилиятҳои амалӣ аст, ки тавассути онҳо фард метавонад ба татбиқи фаъолиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва эҷодӣ ноил гардад.

Бо така ба ин принцип, дар доираи ин тадқиқот салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон ҳамчун қобилияти дорои ангежа ва ташаккулёфтаи амал кардан дар вазъиятҳои салоҳиятнигар, дар асоси муоширати пурмазмун, ҷаҳонбинии иҷтимоӣ ва арзишӣ, ҷустуҷӯи маъноӣ ҳаёт ва худмуайянкунӣ, ниёз ба эҷодкорӣ ва роҳбарӣ, истифодаи дониш, таҷриба ва арзишҳои фарҳангии илмӣ фаҳмида мешавад.

Таҳлили сатҳи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар наврасон дар раванди таълимии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ҷойгоҳи хосро ишғол мекунад ва ҳамчун ҷузъи муҳими фаъолияти муштараки омӯзгор ва хонанда амал менамояд. Ин раванд ба он мусоидат мекунад,

ки натиҷаи таълим дар маркази диққат қарор гирад ва имкони арзёбии объективии пешрафти шахсият фароҳам оварда шавад. Ташҳиси рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ), мисли ҳар гуна равандҳои инкишофӣ, зарурати мушаххас намудани меъёрҳо ва нишондодҳои самаранокиро ба миён меорад, зеро маҳз меъёрҳо ҳамчун «самтнамо ва роҳнамоёни рушди шахсият» хизмат мекунанд.

Бо дарназардошти воқеияти Тоҷикистон, ки дар бисёр ноҳияҳо таҳсилоти иловагӣ бештар ба рушди иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ватандӯстӣ ва эҷодкорӣ наврасон нигаронда шудааст, мушаххассозии меъёрҳо ва нишондодҳо аҳамияти хоса пайдо мекунад. Танҳо дар асоси чунин низоми равшан имкон дорад, ки сатҳи ҳақиқии рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) ба таври дақиқ чен карда шавад ва барои барномаҳои ислоҳӣ ва тавсеавӣ тавсияҳои амалӣ таҳия гарданд.

Татбиқи методикаҳо дар чараёни машғулиятҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ анҷом шуд. Санаи 23 майи соли ҷорӣ дар ноҳияи Файзобод даври минтақавии озмуни «Ихтироъкори наврас.» бо иштироки намояндагон аз шаҳру ноҳияҳои Ваҳдат, Ҳисор, Турсунзода, Шаҳринав, Файзобод, Рӯдакӣ бо иштироки 29 нафар хонанда ва дар ноҳияи Тоҷикобод барои ноҳияҳои минтақаи Рашт озмуни «Ихтироъкори наврас.» аз рӯи 7 номинатсия бо иштироки 18 нафар хонанда баргузор гардид. Умуман дар марҳилаи охирин 135 наврасон иштирок намуданд.

Қонун гардидани ниёзҳои асосии равонии наврасон омили муҳими рушди шахсӣ ва саломатии равонӣ ба ҳисоб меравад. Ин раванд ба ташаккули низоми арзишҳои дарунӣ — аз қабилӣ худтакмилдиҳӣ, меҳрубонӣ ва ҳамдардӣ, омодагӣ ба хизмат ба ҷомеа, ҳифзи саломатӣ, фаъолияти эҷодӣ, шавқ ба илм ва санъат — мусоидат менамояд. Ба рушди чунин арзишҳо пеш аз ҳама дастгирии волидайн, махсусан пуштибонии худмухторӣ, даргиршавии эҳсосии онҳо ба зиндагии кӯдак, возеҳӣ ва дарки талабот аз ҷониби калонсолон, инчунин иштироки

наврас дар фаъолиятҳои ҷолиб ва инкишофдиҳанда таъсири мусбат мерасонад.

Аз ин рӯ, оила метавонад шароите фароҳам орад, ки ниёзҳои асосии равонии кӯдак ба таври солим қонеъ гарданд ва низоми арзишҳои дарунии ӯ тадриҷан ташаккул ёбад.

Дар методикаи истифодашуда таркиби арзишҳои дохилӣ ва беруна нисбат ба амсилаи классикии назарияи худмуайянкунии Шелдон ва Деси каме тағйир дода шудааст. Аз ҷумла:

- арзиши «Хизмат ба мардум.» то ҳадде васеъ карда шуда, ба шакли «Эҳтиром ва кӯмак ба дигарон.» пешниҳод шудааст;
- ба ҷои арзиши «Саломатӣ», ки қариб ҳамагон онро ҳамчун арзиш мепазиранд, арзиши «Санъат» ҷой дода шудааст;
- арзишҳои «Эҷодкорӣ» ва «Илм» ҳамчун арзишҳои муҳими дарунӣ илова шудаанд;
- ба арзишҳои беруна «Мавқеи баланди иҷтимоӣ» ва «Зиндагии пуршукӯҳ» дохил карда шудааст.

Дар бинои Муассисаи давлатии «Маркази дарёфт ва рушди истеъдодҳо» - и шаҳри Душанбе даври ҷумҳуриявии озмуни «Маърифати ҳуқуқӣ-ойини худшиносӣ» доир гардид.

Аз рӯи маълумоти бадастомада, 42% иштирокчиён бештар ба арзишҳои беруна — аз қабилӣ зиндагии пуршукӯҳи моддӣ, обрӯмандӣ, шӯҳрат ва маъруфият — тамоюл нишон додаанд. Ин натиҷа аз як тараф бо хусусиятҳои синни наврасӣ, аз ҷумла эҳтиёҷи худифрот, намоиш ва роҳбарӣ вобаста аст.

Ҳамзамон, 38% наврасон арзишҳои даруниро — илм, эҷодкорӣ ва санъат — муҳим медонанд, аммо на ҳамеша мувофиқи онҳо амал мекунанд, ки ин низ ба норасоии устувории манфиатҳои дарунӣ ва хусусиятҳои синнусолии наврасӣ иртибот дорад.

Амсилаи классикии назарияи худмуайянкунии Шелдон ва Деси ба маҷмӯи ҳолатҳо ва намунаҳои таҷрибавие ишора мекунанд, ки тавассути

онҳо муҳаққиқон моҳияти ангезаи дарунӣ ва берунӣ, инчунин механизми ташаккули худидоракунӣ дар шахсиятро нишон медиҳанд.

Назарияи худмуайянкунӣ (Self-Determination Theory), ки аз ҷониби Эдвард Деси ва Ричард Райан таҳия шудааст ва баъдан аз ҷониби Кеннет Шелдон такмил ёфтааст, бар он асос меёбад, ки рафтор ва фаъолияти инсон аз қонеъ гардидани се ниёзи бунёдӣ вобастагии мустақим дорад:

1. **Худихтиёрӣ (автономия)** — эҳсоси озодӣ дар интиҳоб ва идора кардани рафтори худ;
2. **Салоҳиятмандӣ (қобилият)** — эҳсоси тавоноӣ ва муваффақият дар иҷрои фаъолият;
3. **Пайвастагӣ (робита)** — эҳсоси тааллуқ ва муносибати мусбат бо дигарон.

Дар «амсилаи классикӣ» одатан чунин ҳолат шарҳ дода мешавад: ду гурӯҳи наврасон ба иҷрои як вазифа ҷалб карда мешаванд. Ба гурӯҳи аввал барои иҷрои вазифа мукофоти беруна (масалан, ҳол, маблағ ё ситоиш) дода мешавад, ба гурӯҳи дуюм бошад, имкони интиҳоби озод ва дастгирии худихтиёрӣ фароҳам мегардад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки гурӯҳи дуюм бо шавқу ҳаваси бештар, устувории баландтар ва сифати беҳтари иҷро фаъолият мекунад.

Ин амсила нишон медиҳад, ки:

- ангезаи дарунӣ нисбат ба ангезаи беруна устувортар ва самараноктар аст;
- дастгирии худихтиёрӣ рушди шахсият ва худидоракуниро тақвият мебахшад;
- назорати аз ҳад зиёд ва мукофотҳои беруна метавонанд ҳавасмандии дохилиро коҳиш диҳанд.

Дар заминаи педагогика, ин назария аҳаммияти муҳити таълимии дастгиркунандаи интиҳоб, ташаббус ва масъулияти шахсиро таъкид менамояд ва ҳамчун асоси назариявии рушди салоҳиятҳо, мустақилият ва худташаккулёбӣ хизмат мекунад.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои марҳилаи муқарраркунандаи таҷриба нишон доданд, ки сатҳи рушди меъёрҳои шахсиятии салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар наврасон асосан ба сатҳи миёна мувофиқ мебошад.

Лоиҳа ҳамчун воситаи арзёбии салоҳиятҳо. Яке аз шаклҳои эътирофшудаи ҷаҳонии арзёбии сатҳи салоҳиятҳо — омода ва ҷимоя намудани лоиҳа мебошад. Лоиҳа ҳамчун фаъолият бо ҳадафҳои мушаххас, асосҳои мӯҳлат, сифати иҷро ва арзиши натиҷа таъриф мешавад.

Ба тарбиятгирандагон пешниҳод шуд, ки:

- лоиҳаҳоро инфиродӣ ё гурӯҳӣ таҳия кунанд (интиҳоб озод буд);
- лоиҳа аз чанд марҳилаи асосӣ иборат бошад:

1. Марҳилаи консепсия

- ҷамъоварии маълумоти ибтидоӣ (адабиёт, манбаъҳо, таҷриба);
- таҳлил ва муайян кардани ҳадаф, вазифаҳо ва натиҷаҳои интизоршаванда;

- фаъолсозии қори эҷодӣ ва ҷустуҷӯӣ.

2. Марҳилаи таҳияи лоиҳа

- тартиби сохтор, нақша ва алгоритми амал;
- тақсимои вазифаҳо дар ҳолати қори гурӯҳӣ.

3. Марҳилаи амалӣ

- иҷрои амалҳои амалӣ;
- банақшагирӣ ва назорати ҷараёни қор;
- танзими мушкилоти дар раванди қор ба вуҷудомада.

4. Марҳилаи анҷом

- таҳлили натиҷаҳо, хулосабардорӣ, ҷамъбасти лоиҳа;
- муайян кардани имкониятҳои тақмил ва идомаи фаъолияти эҷодӣ (таҳқиқот, экспедитсия, қорҳои илмию амалӣ).

Ин марҳилаи охирин барои ташкили ҳавасмандии дарозмуддат ва рушди минбаъдаи фаъолиятҳои эҷодӣ аҳамияти бузург дорад.

Таҳлили ташхиси ду меъёр — «шахсиятӣ» ва «фаъолиятӣ» — нишон дод, ки аксари наврасон салоҳиятҳои калидиро дар сатҳи миёна ё паст доранд. Хусусан мушкилоти чиддӣ дар ин самтҳо мушоҳида гардид:

- ҳалли вазъиятҳои таълимии проблемавӣ;
- амалисозии дониш дар фаъолияти амалӣ;
- ташаккули арзишҳои дохилӣ ва ангеҳои эҷодӣ.

Бо вучуди ин, сатҳи миёнаи рушди беш аз нисфи наврасон (54%) нишон медиҳад, ки захираи кофӣ рушди оянда мавҷуд аст. Ин хулоса бо натиҷаҳои зербоби 1.2 мувофиқат мекунад, ки синни наврасӣ ҳамчун давраи ҳассосу муҳими ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) баҳо дода мешавад.

Натиҷаҳои таҳлили барномаҳои таълимӣ.

Таҳлили барномаҳои муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ нишон дод:

- муҳимтарин ҳадафи бисёре аз барномаҳо ҳанӯз ҳам **омузиши мазмуни фаннӣ** мебошад;
- шаклҳо ва усулҳои равонашуда ба фаъолияти амалӣ ва рушди салоҳиятҳо кам истифода мешаванд;
- муҳити таълимӣ пурра ба талаботи рушди салоҳиятҳо мутобиқ нест.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки шароити педагогии зарурии рушди салоҳиятҳо пурра ташаккул наёфтааст.

Натиҷаҳои ташхиси сатҳи воқеии салоҳиятҳо

Дар чараёни таҷриба истифодаи методикаҳои гуногун имкон дод, ки моҳияти рушди салоҳиятҳо дақиқ муайян карда шавад. Дар баробари методикаҳои шахсӣ ва фаъолиятӣ, таҳлили ҳуҷҷатҳои корӣ — аз ҷумла барномаҳо, нақшаҳо, ҳисоботҳо ва меъёрҳои дохилӣ — нишон дод:

- равандҳои салоҳиятшигори дар фаъолияти захираҳои эҷодӣ ва техникӣ ба таври низомнок татбиқ намешаванд;
- дар қисми зиёди гурӯҳҳо ҳамкорӣ, фаъолияти лоиҳавӣ ва таҳқиқотӣ ба таври устувор ташкил нашудааст;

• дар гуфтугӯи педагог–наврас муносибатҳои арзишӣ ва худбаҳодиҳӣ ба қадри зарурӣ ташаккул наёфтааст.

4. Хулосаҳои асосӣ

Дар натиҷаи таҳлилҳои анҷомшуда метавон чунин хулосаҳоро пешниҳод намуд:

Салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон то дараҷае ноқофӣ инкишоф ёфтаанд — ҳам аз ҷиҳати шахсиятӣ ва ҳам аз ҷиҳати фаъолиятӣ.

Мушкилии асосӣ набудани вазъиятҳои салоҳиятнигорона ва муҳити амалӣ дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мебошад.

Барномаҳои амалкунанда бештар ба дониш, на ба фаъолият нигаронда шудаанд, ки ин имкони рушди салоҳиятҳоро маҳдуд месозад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки эҷоди шароити педагогии нав ва моделҳои фаъол як зарурати ҷиддии рушди минбаъда мебошад.

Марҳилаи хулосавии таҷриба бори дигар нишон дод, ки масъалаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дорои хусусияти ғавқулода мубрам буда, миёни зарурати рушди ин салоҳиятҳо ва норасоии шароити педагогӣ барои амалӣ гардидани ин раванд ихтилоф мавҷуд аст. Натиҷаҳои таҳлили сатҳи воқеии салоҳиятҳо нишон доданд, ки дар аксари наврасони иштирокчи таҳқиқи салоҳиятҳои шахсиятӣ ва фаъолиятӣ дар сатҳи паст ё миёна ташаккул ёфтаанд. Ин маънои онро дорад, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нӣз ба рушд доранд ва зарур аст, ки дар раванди таълим ва тарбия ба амалисозии усулҳои фаъол, интерактивӣ ва таҷрибавӣ бештар аҳамият дода шавад.

Марҳилаи ташаккулдиҳии таҷриба имкон дод, ки шароити педагогӣ дар амал озмоиш шуда, таъсири онҳо ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) арзёбӣ гардад. Барои рушди салоҳиятҳо лозим аст:

- истифодаи усулҳои фаъоли таълим, лоиҳавӣ ва амалӣ;
- ташкили ҳолатҳои ҳаётан муҳим ва амалии омӯзиш;
- бештар кардани муҳити равонӣ–иҷтимоӣ ва ангезаи дохилии наврасон.

Мавзӯ: Баҳори пурсафо.

Стратегия: Навиштани иншо бо истифодаи НАШМ (нақш, аудитория, шакл, мавзуъ)

Омӯзгор: Иззатуллоева Мақсуда

Мақсад: Ташаккули маҳорат доир ба мустақилона баён кардани фикр ба воситаи китобат;

Инкишофи маҳорати тартиб додани баёни фикри ягона;

Ташаккули маҳорати интихоб карани услуби хаттӣ;

Ташаккули маҳорати кор дар гурӯҳ;

Қобилияти таҳаммул дар муносибати байниҳамдигарӣ.

Таҷҳизот: китоб; аудиокассета бо сабти матн, суратҳои фаслҳои сол; флипчат; курсӣ бо навиштаҷоти «Курсии муаллиф», «Театри як актёр»; кодоскоп, плёнка бо матн.

Ҷадвали 5

Марҳилаҳои дарс	Тавзеҳот
Машқ. Бозӣ «Ман ман нестам, аммо....» ва «Орзуи нек.» Омӯзгор коғазчаҳоро бо сабти но-ми мавҷудоту ашё аз матни «Баҳори пурсафо» тақсим мекунад. Вази-фаи ҳар як хонанда аз номи мавҷу-дот ва ё ашё ба рафиқаш як орзуи нек нависад. Номҳо: ... Гул, Муаллим намоиш медиҳад: Ман дарахтам. Меҳоҳам, ки пурзӯр ва қавӣ бошам ва ба душворӣ муқобилият карда тавонам (барф, борон) Ба одамон ғоида ва хурсандӣ орам.	Машқи пешниҳод кардашуда ҳангоми оғози дарс ҳавасмандкунӣ ба вучуд меорад. Вай муҳити аҷоибро ташаккул медиҳад, ки бо мавзуи дарс алоқаманд аст. Мақсади бозӣ – хонандагонро барои аз номи нақши интихобкардашон баро-мад намудан ҳидоят кардан аст. Ҳангоми навиштани орзуҳои нек онон авзои якдигарро хуш меку-нанд. Муҳити хуби психологӣ ба вучуд меояд. Идроки ҳар хонанда гуногун аст. Намоиш имкон меди-ҳад, ки тез сарфаҳм раванд.
Марҳилаҳои мулоҳизаронӣ 1. Муқаддима. Сухани муаллим Мавзуи дарси мо «Баҳори пурсафо.» аст. Мо имрӯз тасвир кардани манзараи зебои табиат ва дар бораи он нақл карданро ёд мегирем (Диққати хонандагонро ба расми зебое равона мекунем). Шумо аллакай матнро хондед. Биёед як бори дигар онро гӯш мекунем. (интихобан як ё ду нафар аз хонандагон қироат мекунад, ҳамчунин истифодаи аудиокассета, агар бошад).	Ин матнро мо тасодуфан нагир-рифтаем. Якум, мувофиқи нақшаи тақви-мӣ, дуюм, то хонандагон эҳсос кунанд, ки табиат чӣ тавр зебо аст. Чунки на ҳамаи онон табиатро диданд.

Давоми ҷадвал	
Матн. «Баҳори пурсафо» Баҳор чи фасли зебоест, ки дар тасвираш инсон як умр эҷод меку-наду сифати онро ба поён расонида наметавонад. Махсусан агар баҳорон дар боғи миёни кӯҳсор бошад, худро дар дунёи дигар тасаввур кардан мумкин аст. Боғ дар доманаи кӯҳҳои пурбарфу обшор. Ҷӯйборҳои сероб аз қитъаҳои гуногуни боғ ҷорӣ аст. Овози об ҳам албатта гуворо аст. Дар баҳор махсусан боғи сердолу дарахт басо назаррабо менамояд. Вақте ки онҳо гул мекунанд, атрофро бениҳоят мафтунку-нанда, дилрабо намуда аз он ҳиссиёти мо басо муассир мешавад. Кас як зебоии нотақрорро хис мекунад, дарахтони гулкардаро як-як номбар карда, ба нотақрории рангҳои дилфиреб ва нақши зебои гулҳоро сабзаҳоро ба қалам кашидан аз имкон берун аст. Ҳама аз омадани баҳор шоданд, дар дунё ягон мушкилие нест, зиндагӣ гӯё ҳамеша ҳамин гуна бошад. Садои парандаю ҳайвонот ва ҳатто овози хушнудонаи одамонро ҳам мешу-навед. Кӯдакон болои сабзаи гуво-ро ғел мезананд. Манзараи зебои боғ пешомади хуб аз зиндагии хуши одамон гӯё башорат медиҳад.	Бо роҳи шунавоӣ ва биноӣ қа-бул кардани ахбор фаҳмиш ва ба-хотиргирии маводи дарсро қувват медиҳад. Аввал мустақилона хон-дан ва баъдан шунавонидани матн тавассути қироат идроки ононро бештар мекунад. Ин аз он ба назар намоён аст, ки хонандагон чӣ тавр бодикқат гӯш мекунанд.
Омӯзгор: Навиштан ва нақл кардани матн дар бораи фасли баҳор тавассути стратегияи НАШМ хеле шавқовар сурат мегирад.	Ин нишондод барои он муҳим аст, ки аз рӯи он хонандагон дарк мекунанд, ки дар дарс бо кадом роҳ матнро таҳлил мекунанд.
2.Шиносоии хонандагон бо тартиби гузаронидани стратегияи НАШМ Дар флипчарт ва бехтар аст тавассути кодоскоп саволҳои роҳна-моикунанда, ки ба хонандагон дар кадом маҳила бо чӣ машғул шуданро муайян мекунанд, нишон дода мешавад. Нақш (кӣ?). Ту кистӣ? Кадом нақшо иҷро мекунӣ? Матн аз номи кӣ таҳия мешавад? Аудитория (ба кӣ?). Ба кӣ нақл мекунӣ? Нутқи ту ба кӣ равона шудааст? Ба кадом аудитория нутқи ту равона мешавад? Аудиторияи шумо чӣ хусусият дорад? Шакл (Чӣ тавр? Дар кадом шакл?). Чӣ тавр ту нақл мекунӣ? Кадом ибора ва калимаҳоро инти-хоб мекунӣ? Оҳанги нақли ту чӣ хел мешавад? Мавзӯ (дар бораи чӣ?) Мушаххас дар бораи чӣ ту меҳаҳдӣ сухан кунӣ? Чиро нақл мекунӣ?	Хонандагон бояд хуб дарк ку-нанд, ки тавассути стратегияи НАШМ чӣ тавр кор мекунанд? Бисёр муҳим аст, ки онон тартибо-ти нишондодашударо мувофиқи ҳар як банд ва марҳила риоя кунанд. Албатта барои онон аз рӯи нақша бапуррагӣ риоя карда рафтан осон нест. Барои ҳамин мо аёниятҳоро истифода мебарем.

Давоми ҷадвал	
Н. Омӯзгор: Акнун биёед ба кор шуруъ мекунем. Кадом нақш ба Шумо барои шавқовартар, ҷолибтар таҳия кардани нақл кӯмак мерасонад? Хонандагон бо овози шунаво маф-хумҳоро номбар мекунанд: гул, дарахт, боғ, об, сабза, себарга, табиат.	Ҳамаи хонандагон ба раванди муайян кардани нақшҳо ҷалб карда мешаванд. Дар ин марҳилаи дарс хонандагон ҳаёлотро ба кор мебаранд. Дар ин синну сол нақши асосиро мусобиқа: кӣ беҳтар, кӣ шавқовартар? Иҷро мекунанд.
А. Омӯзгор: Кадом аудитория моро бо шавқ гӯш мекунанд? Хонандагон тахминан номбар мекунанд: (муаллим дар тахтаи синф калимаҳоро менависад) одамон, рафиқон, парандагон, дустдорони табиат	Тасаввуроти хонандагон ба кор медарояд ва кофтукови нишонаҳо, ки бо нақшҳо алоқа-манд ҳастанд, сар мешавад.
Ш. Омӯзгор: Он чизеро, ки мо фикр кардем, акнун ба тарзи шавқовар тасвир бояд кунем. Ба фасли баҳор бо нигоҳи дигар нигаред. чӣ фикр мекунанд? Чиро ҳис мекунанд? Дар кадом шакл мо инро истифода карда метавонем? Хонандагон шаклҳои тахминиро номбар мекунанд. (Муаллим калимаҳои номбаршударо дар тахтаи синф менависад) Мақола дар рӯзнома ва ё жур-нал, варақчаи дафтари хотирот, ҳикоя, шеър, таърих, мактуб, мурочиат, шартнома, баромад, суҳбат, монолог, диалог, ҳаёлот суҳбати телефонӣ.	Усули ангиши зеҳн истифода карда мешавад ва хонандагон жанрҳои адабиро ба ёд меоранд. То ин дарс мо каме дар бораи жанрҳои китобат кор карда будем, бинобар он хонандагон аз ӯҳдаи ин кор баромаданд.
М. Омӯзгор: Дар бораи чӣ Шумо ме-нависед? Ҳикояро чӣ ном мегузоред? Хонандагон номҳоро номбар мекунанд: (Муаллим кали-маҳои номбаршударо дар тахтаи синф менависад).	Хонандагон калимаҳои муасси-ри забонро истифода бурда, ном-ҳои ҷолибу хубро номбар мекунанд. Ҳамин тариқ онҳо боз як бо-ри дигар мебинанд, ки чӣ гуна за-бони тоҷикӣ зебо аст.
4. Омӯзгор: Акнун дар дафтратон нависед, ки Шумо кадом нақш, кадом аудитория, кадом шакл ва ка-дом мавзӯро интихоб кардед? Н.: - А.: - Ш.: - М.: -	Хонандагон дар пур кардани НАШМ фаъолона иштирок карданд.

Давоми ҷадвал	
4. Омӯзгор: Акнун навиштаатонро бо ҳамроҳатон муҳокима кунед (се дақиқа).	Назорат бояд кард, ки нақш, аудитория, шакл, мавзӯ ба якдигар мутаносиб бошанд, вагарна бояд ёрӣ расонд.
5. Ҳозир андешаҳои худро дар гурӯҳ муҳокима кунед (барои ин 5 дақиқа вақт).	Ҳангоми муҳокима муҳити эҷодкорӣ дастгирӣ карда мешавад. Муаррифии андешаҳо дар синф якумин санҷиши кори эҷодӣ мебо-шад. Хонандагон якдигарро гӯш мекунанд ва мебинанд, ки чӣ гуна нақш, аудитория, шакл хуб интихоб карда шудааст.
7.Омӯзгор: Акнун вақти он расида-аст, ки аз рӯи фикратон кори хаттӣ нависед. (Барои ин 10 дақиқа). Ҳангоми навиштан қоидаҳои зеринро ба инобат гиред. Иншо (эссе) Чӣ чизи асосиро дар иншои худ гуфтан меҳафед? Номи мавзӯ ба мундариҷааш му-таносиб аст? Оё Шумо фикратонро пайдарҳам баён мекунед? Шумо боварӣ доред, ки калимаҳои дуруст интихоб кардед? Аз оғозшавӣ ва поёнёбии кори худ қаноатманд ҳастед? Ба фикратон аудитория Шуморо бодикқат гӯш мекунад?	Дар бисёр стратегияҳо навиштани эссе ҷой дорад. Ин дар марҳилаи аввал муҳим аст, пеш аз он ки хонанда нависад ва қорашро тамом кунад, ҳамеша бояд ба қоидаҳо баргардад. Фақат бо риоя кардани қоида ӯ метавонад иншои хуб нависад. Дар аввали кор бо НАШМ хонандагон ба душвориҳо дучор мешаванд. Ҳангоми навиш-тан аз номи худ менависанд, на аз номи НАШМ. Бинобар он, ҳангоми эҷод кардан ба назди кӯдакон бояд омад ва ононро ба роҳи дуруст равона кардан зарур аст. Омӯзгор худ низ менависад. Вақте ки хонандагон инро мебинанд му-ҳим будани корро дарк мекунанд.
8.Омӯзгор: Акнун навиштаатонро бо ҳамроҳатон муҳокима кунед. Маслиҳат барои суҳбат дар гурӯҳҳо. Ҳамроҳи худро бодикқат гӯш кунед. Ҳавасмандии худро нишон диҳед. Аён намоед, ки Шумо гӯяндаро фаҳмидед. Ҷойҳои нофаҳморо бо калимаҳои худ нақл кунед (ман дуруст фаҳмидам, ки...). Ақидаатонро ба чизи шунидатон ҳамроҳ накунед. Кӯшиш кунед, ки муаллифро таъриф кунед. Ҷойҳои хуби иншоро ҷудо кунед. Саволгузори намоед, агар нофаҳмо бошад.Камбудиро ба тарзи нарм ва мулоимат баён намоед.	Аввал омӯзгор ба хонандагон қадамҳои маслиҳатҳоро пурра фаҳмонад. Чунки онҳо ба ҳамкорӣ одат накардаанд. Дар ин дарс хонандагони мо кори дунафарино хуб иҷро карданд. Аз дарс ба дарс мо ҳамкориро ёд гирифта истодаем. Дар якҷоягӣ саволҳоро таҳлил мекардем ва ҳамин тариқ ҳамкорӣ инкишоф медедем.

Давоми ҷадвал	
9.Омӯзгор: Акнун асари худро бо овози паст ба девор хонед: «хониш ба девор.». (Вақти кор – 3 дақиқа).	Ин кор бо чунин мақсад иҷро карда мешавад: - барои дарёфти ғалатҳо дар матн ва ислоҳи онон, - худро барои баромад тайёр кардан. Хонандагон бо ҳавас дар синф тақсим мешаванд. Аз ин амал самаранокии кори онҳо ва баромадашон дар назди аудитория во-бастагӣ дорад. Ҳангоми хондан ба оҳанг, ишора ва ҳаракатҳои худ диққат медиҳанд.
10. Омӯзгор: Акнун асарҳои худро Шумо «нашр.» мекунед. Мо ду кур-сӣ дорем. курсии якум ном дорад: «курсии муаллиф.». Шумо ба он ни-шаста асаратонро меҳонед. Курсии дуюм: «театри як актёр.» ном дорад, агар хоҳед, ки асаратонро санъаткорона муаррифӣ кунед, ба ин курсӣ нишинед.	Омӯзгор вазифадор аст, ки моҳияти ҳар курсиро фаҳмонад. Омӯзгор дар мадди аввал кори худро нашр мекунад, дуюмин маротиба ба курсии «театри як актёр.» нишаста меҳонад. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ ин корро хуб мепазиранд. Ҷиддияти онро пайхас менамоянд ва кӯшиш менамоянд, ки асарашонро хуб иҷро намоянд.
11. Омӯзгор: Акнун мо корҳои муаллифиро муҳокима мекунем. Аввал дар бораи бартариҳо гап ме-занем. Агар ягон чиз нофаҳмо бошад, саволгузори менамоем. Дар охир қарсак зада ба муаллиф аҳсан мегӯем.	Хонандагон бояд қадр намуда-ни меҳнатро ёд гиранд. Ҳатто агар хуб ҳам набошад, дар он ягон чизи ҷолиби диққатро ёбанд. Хусусияти синнусолии ин кӯдакҳо ба таъриф ва дастгирӣ мувофиқат мекунад.
12. Дар марҳилаи охир ба хонандагон барои супоридан ё на-супоридани иншо (эссе) барои тафтиш тақлиф пешниҳод карда мешавад.	Хонандагон иншоро гӯш карда бо ҷӣ муқоиса кардани онро медонанд. Дар онҳо ақидаҳои нав, фикрҳои хуб барои ислоҳи иншо пайдо мешавад.
Марҳилаи ниҳой. Вазифаи хонагӣ: иншоро то дарси дигар аз нав дида, варианти охи-ринашро биёред.	Зарур аст, ки барои иҷрои ин кор ба хонандагон вақт дода шавад.
Баҳодиҳӣ: хонандагоне, ки ақидаҳои ҷолиб дошта, хуб «нашр.» кар-данд ва ба саволҳо ҷавоб доданд, баҳои панҷ мегиранд.	Ҳамаи хонандагон меҳонад, ки корашон қадр карда шавад. Иқ-тибосоти муаллим ҳангоми баҳогузори ҳавасмандӣ ба вучуд меорад, барои дигаре бошад муло-ҳизарони ро пеш меорад. Чунки баъзе хонандагон нодуруст имко-нияти худро боло мепиндоранд.

Дар ин давра барномаи махсуси баланд бардоштани малакаи касбии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ва муаллимони фаннӣ тавассути ҳамкории методӣ таҳия ва амалӣ карда шуд. Ин раванд имконият дод, ки донишу малакаи педагогҳо дар самти ташаккули салоҳиятҳо тақвият ёбанд, сатҳи ҳавасмандии онҳо ба фаъолияти таҷрибавӣ баланд гардад ва фаҳмиши умумии онҳо доир ба хусусиятҳои методологии салоҳиятҳо васеъ шавад. Дар ин маврид омӯзгор бояд ба се савол ҷавоб ёбад:

- Чиро бояд хонандагон омӯзанд?
- Чиро онҳо иҷро карда метавонанд?
- Чӣ тавр муайян намоем, ки хонандагон онро иҷро намуда тавонистанд.
- Омӯзгор бояд аз оғоз то анҷом фаъолияти худ ва хонандагонашро пешбинӣ намояд.

Албатта навистани чунин нақша барои омӯзгор душвор аст ва вақти зиёдро талаб менамояд, лекин самараи онро дар дарс мушоҳида намуда, дарк менамояд, ки меҳнаташ самараи хуб медиҳад.

Барои баррасӣ ва тадқиқи мафҳумҳо, ҳодисаҳо ва равандҳо, ки ҷавоб ба онҳо паҳлуҳо ва муодилу фарзияҳои гуногунро тақозо мекунад, истифода мешавад.

Омӯзгор савол медиҳад ва ба хонандагон супориш медиҳад, ки ба таври инфиродӣ ва ё дунафарӣ дар давоми 30 сония фикр карда, ҷавобҳои худро омода кунанд, ҳар як хонанда ва ё дунафара метавонад танҳо як ақида ва ё фарзияро гӯяд. Дигарон метавонанд ҷавоби ҳамдигарро пурра кунанд ва ё фарзияи нави худро баён кунанд. Омӯзгор ва ё ёвари ӯ метавонанд ақидаҳо ва фарзияҳоро дар тахта нависанд ва ё ба таври шифохӣ ҷамъбаст намуда, бо ҳамин шабакаи ҷавобҳоро таҳия намоянд.

Дар марҳилаи ташаккулдиҳӣ иҷрои вазъиятҳои салоҳиятшинонаи таълимӣ аз ҷониби хонандагон ба таври мақсаднок ташкил карда шуд.

Истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидии хонандагони маҳфилҳо чӣ тағиротхоро ба амал меоварад:

1. Дар хонандагон маҳорати мустақилона андеша рондан ташаккул ёфта, онҳо фикрашонро озодона баён мекардагӣ шуданд, дигар аз баён намудани фикри худ наметарсиданд, ҳатто кӯшиш менамуданд, ки супоришҳои мураккаби дар хусусиятҳои фардии онҳо аёнтар мегардид.

2. Майлу рағбати хонандагон нисбати омузиши фан зиёд шуд. Маҳорати кор кардан бо китоби дарсӣ, матнҳо ташаккул ёфта, мавзӯяхоро мустақилона ба воситаи ин маводҳо аз бар менамуданд. Дониш гирифтандро ба муносибати эҷодкорона аз худ мекарданд.

3. Ҳисси кунҷқобии хонандагон зиёд гардид. Онҳо бисёр савол медиҳанд, баҳсҳо мекунанд, бисёр чизхоро доништан мехоҳанд. Барои дарёфт намудани маълумотҳо ба китобхонаҳо мераванд, бо интернет кор мекунанд, аз атрофиён худ пурсучӯӣ менамоянд.

4. Дар хонандагон қобилияти озодона баён намудани андешаҳо ва онро бо далелҳои боваринок исбот намудан ташаккул ёфт, онҳо ҳамдигарро гӯш карда метавонанд, фикрашонро ба дигарон фаҳмонида метавонанд ва аз ҳама муҳим фикри ҳамдигарро қабул карда метавонанд.

5. Барои мукамал намудани донишашон баҳсҳо мекунанд, меҷӯянд, кӯшиш менамоянд. Дуруст ва нодурустро ҷудо карда метавонанд. Аз ҳама муҳим ҳисси масъулшиносии хонандагон боло гирифт.

Аз баргузории озмоиш дар Муассисаи таҳсилоти иловагии шаҳри Бохтар намунаи рафти маҳфили «Таърихи шавқовар.» пешниҳод мегардад.

Синфи 9.

Мавзӯ: Ғалабаи Гарибалдӣ ва иттиҳоди миллии Италия.

Стратегия: Занҷираҳои печидаи мантиқӣ.

Омӯзгор: Ҳамрокулова Манижа

Мақсад: Ташаккули маҳорати дарёфти робитаҳои сабабию мантиқӣ. Ташаккул ва инкишофи тафаккури мантиқӣ.

Ҳавасмандкунӣ барои кор бо мавод дар давоми дарс.

Азбаркунии маводи нав ва робитаи он бо донишҳои хонандагон оид ба мавзӯ.

Водоркунӣ: Шумо дар бораи Гарибалдӣ чиро медонед ва ё гумон мекунед, ки медонед?

Хонандагон чунин ҷавоб медиҳанд:

- Номи ӯ Чузеппе буд ӯ аз Италия буд;
- Гарибалдӣ лашкаркаши бузург буд;
- ӯ сайёҳи машҳур аст;
- ӯ ғулом буд, ки баъд озод шуда, революционер – демократ шуд;
- Гарибалдӣ қаҳрамони халқии Италия буд;
- Гарибалдӣ ба нависанда Рафаэлло Чованоли дар бораи романи ӯ «Спартак» мактуби бошукӯҳ менависад, ки дар зерин сабт карда буд: «Бо садоқат Чузеппе Гарибалдӣ Шумо».

Дар умум, ахбор дуруст аст, ба ғайр аз он ки Гарибалдӣ сайёҳи машҳур буд.

Баъд хонандагон ба гурӯҳҳои хурд ҷудо шуда, вазифа мегиранд ҳар як гурӯҳ бояд ҷумлаҳои ба тарзи муайян ва пайдарҳам ҷобаҷо кунад. Ин ҷумлаҳо бо маркерҳои сурх, сиёҳ, кабуд, сабз навишта шудаанд. Чор гурӯҳи хурд – чор ранг. Ба онон шаш маҷмуи ҷумлаҳо дар флипчарти буридашуда дода мешавад. Ҷумлаҳо бояд тарзе бошанд, ки алоқии пайдарҳамӣ ва сабабу натиҷа ба ҷашм расад. Ана он ҷумлаҳо: «Муҳофизати Римро революционер демокрит Гарибалдӣ роҳбарӣ мекард. Соли 1849 шӯриши халқӣ дар Рим аланга гирифт. Дар солҳои 30 – юм Гарибалдӣ дар шӯриши халқии Сардинск иштирок карда буд. Баҳори соли 1848 Гарибалдӣ ба ватанаш баргашт ва ба мубориза баҳри озодии Италия аз зулми аҷнабиён бархост, Гарибалдӣ бо як гурӯҳи хурди революционерон ба Генуя омад ва муваққатан Италиро тарк кард. Сарлашқари мардумӣ ба ихтиёриёни 25 ҳазора сарварӣ мекард» [132,49].

Баъд аз иҷрои супориш ҳар як гурӯҳи хурд пешгӯии тахминии худро омода намуда, онро асоснок мекард. Дар идома муаррифии пешгӯиҳо – занҷираҳои ҷумлаҳо ва асоснокии онон сар мешавад. Мисол, аз рӯи мантиқ ҷумлаи якум ва дуюмро иваз кардан даркор, чунки дуюмаш ин дар бораи шӯриш дар Рим мебошад, якумаш бошад маънои дуюмро ривоч медиҳад. Вале як гурӯҳ ҷумлаи якумро дар аввал монда буд, дуюмашро дар ҷои сеюм, ду гурӯҳи дигар бошад ононро дар ҷои дуум монда буданд. Ҷумлаҳои дигар бошанд, аз тарафи ягон гурӯҳ пайдарҳамиашон риоя карда нашуд: вариантҳои гуногун буданд, ҳар кадомаш ба тарзи ҳудашон такрорнашаванда буданд. Мисол гурӯҳи сурхҳо чунин занҷир сохт: 1. Муҳофизати Римро революционер – демократ Гарибалдӣ роҳбарӣ мекард. 2. Баҳори соли 1848 Гарибалдӣ ба ватанаш баргашт ва ба мубориза баҳри озодии Италия аз ҷумла аҷнабиён бархост. 3. Дар солҳои 30 – ӯм Гарибалдӣ дар шӯриши халқии Сардинск иштирок карда буд. 4. Сарлашқари мардумӣ ба ихтиёриёни 25 ҳазора сарварӣ мекард; 5. Соли 1849 шӯриши халқӣ дар Рим аланга гирифт. 6. Гарибалдӣ бо як гурӯҳи хурди революционерон ба Генуя омад ва муваққатан Италияро тарк кард.

Бояд гуфт, ки тафаккури хонандагон «ба кор даромад», онон нағз пешгӯиҳо мекарданд ва ҷумлаҳо мантиқан ҷойгир карда мешуданд. Ҳарчанд ки дар матн ин хел набошад ҳам. Гурӯҳи сурхҳо асоснокии фикрашонро ин хел маънидод карданд: «Шӯриш дар Рим якчанд маротиба аланга зада буд. Гарибалдӣ муҳофизати вайро сардорӣ мекард, вале ба ин нигоҳ накарда, аз тарафи давлатдорони Италия таъқиб карда шуда, маҷбур буд, ки ба хориҷа равад».

Истифодаи усул аз рӯи стратегияи тафаккури интиқодӣ имконият дод, ки дар иштирокчиёни маҳфил тағирот дар рафтору дониш ба амал ояд, ки ба рушди салоҳиятҳо мусоидат намуданд. Аз ҷумла:

1. Одоби муошират тағир ёфт;
2. Нутқашон фаҳмо ва фикрашонро озодона баён намуданд;
3. Сатҳи донишашон баланд гардид;

4. Маҳорати эҷодкорӣ афзуд;
5. Фаъол ва асъулиятшинос шуданд .

Арзёбии сатҳи рушди меъёрҳои «фаъолиятӣ»

Барои муайян кардани сатҳи ин меъёр, ки нишондодҳои он «қобилияти истифодаи намудҳои гуногуни фаъолият — арзишӣ, маърифатӣ, таҳқиқотӣ, лоиҳавӣ, табдилдиҳанда ва худшиносӣ; инчунин қобилияти умумисозӣ, пешниҳоди натиҷа ва татбиқи амалии он.» мебошанд, аз як қатор методикаҳои махсус истифода шуд.

Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии озмоишӣ фаъолияти маҳфилҳо ва марказҳои эҷодӣ бо ташкил ва баргузориҳои шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун ҳамчун муҳити воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) амалӣ гардид. Аз ҷумла, лоиҳаҳо дар самти фанҳои гуногун ва STEM пешниҳод ва дар маҳфилҳо мавриди озмоиш ва роҳандозӣ қарор ёфтанд:

1. Дар самти фанни биология ва экология:

- Таъсири рушанӣ ба растаниҳо. Муқоисаи инкишофи растаниҳо дар шароити истифодаи манбаҳои гуногуни рушноӣ (нури офтоб, лампаи тафсон, LED);
- Таъсири садо ба паррандагон ва ҳайвонот. Омузиши таъсири садои муҳити шаҳр ба рафтори паррандагон ва ҳайвонот;
- Баҳодиҳӣ ба сифати хок. Таҳлили таркиби кимиёвии хок ва таъсири онба рушди растаниҳо.

2. Дар самти фанни химия.

- таҳлили миқдори витамини С дар мева ва сабзавот. Муқоисаи сатҳи витамини «С.» дар маҳсулоти гуногун.
- таҳлили таркиби маҳсулоти косметикӣ. Муайян намудани мавҷудияти моддаҳои зараровар дар маҳсулоти косметикӣ.

3. Математика ва информатика.

- Таҳияи веб-сомонаҳо. Эҷоди веб-сомона ё веб-барнома барои ҳалли як масъалаи мушаххас;

- Таҳияи пойгоҳи додаҳо. Эҷоди пойгоҳи додаҳо барои нигоҳдорӣ ва идоракунии иттилоот;

- Таҳлили маълумоти шабакаҳои иҷтимоӣ. Омузиши таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба афкори ҷамъиятӣ.

4. Лоихаҳои иҷтимоӣ.

- Баргузории чорабиниҳои STEM барои ҷомеа. Ташкили намоишгоҳҳо, семинарҳо ва озмунҳои соҳаи STEM;

- Эҷоди платформа барои мубодилаи захираҳои STEM. Сомонм ё баронмае, ки ба тавассути он одмаон метавонанд лоихаҳо, ғоя ва маводи таълимии худро мубодила намоянд.

Тавассути ин лоихаҳо хонандагон дониш, малака ва эҷодкории худро мутаххид намуда, мушкилиҳои ҷомеаро ҳал мекунанд ва ҳаёти одамонро беҳтар месозанд.

Тавре қаблан қайд гардид, равиши салоҳиятнигарона дар таълим пеш аз ҳама тавассути иҷрои вазифаҳо ва ҳалли масъалаҳои воқеӣ амалӣ мегардад. Аз ин рӯ, барои арзёбии қобилияти хонандагон методикаи «Ҳалли вазъияти проблемавӣ» мувофиқ доништа шуд.

Вазъиятҳои таълимии салоҳиятнигарона, ки омӯзгорон таҳия карда буданд, ба ҳалли масъалаҳои амалӣ равона шуда, аз хонандагон талаб мекарданд, ки дониш, малака ва захираҳои фардии худро барои ба даст овардани натиҷаи мушаххас истифода баранд.

Натиҷаи масоили ҳалли чунин вазъият метавонад дар шакли матн, тавсифи стратегия, нақшаи амал, технология ё маҷмӯи қадамҳо пешниҳод гардад.

Арзёбии натиҷаҳои таҷрибавӣ ба он равона шуд, ки динамикаи воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) дар хонандагон муайян гардад ва таъсири усулҳои амалӣ, муҳити педагогӣ ва моделҳои татбиқшуда ба ин раванд дар ҳаҷми илмӣ таҳлил карда шавад. Барои ин мақсад маҷмӯи воситаҳои тадқиқотӣ, аз ҷумла тестҳои таълимӣ, саволномаҳо, мушоҳидаи дарозмуддат, таҳлили лоихаҳо ва худбаҳодиҳии хонандагон истифода гардид.

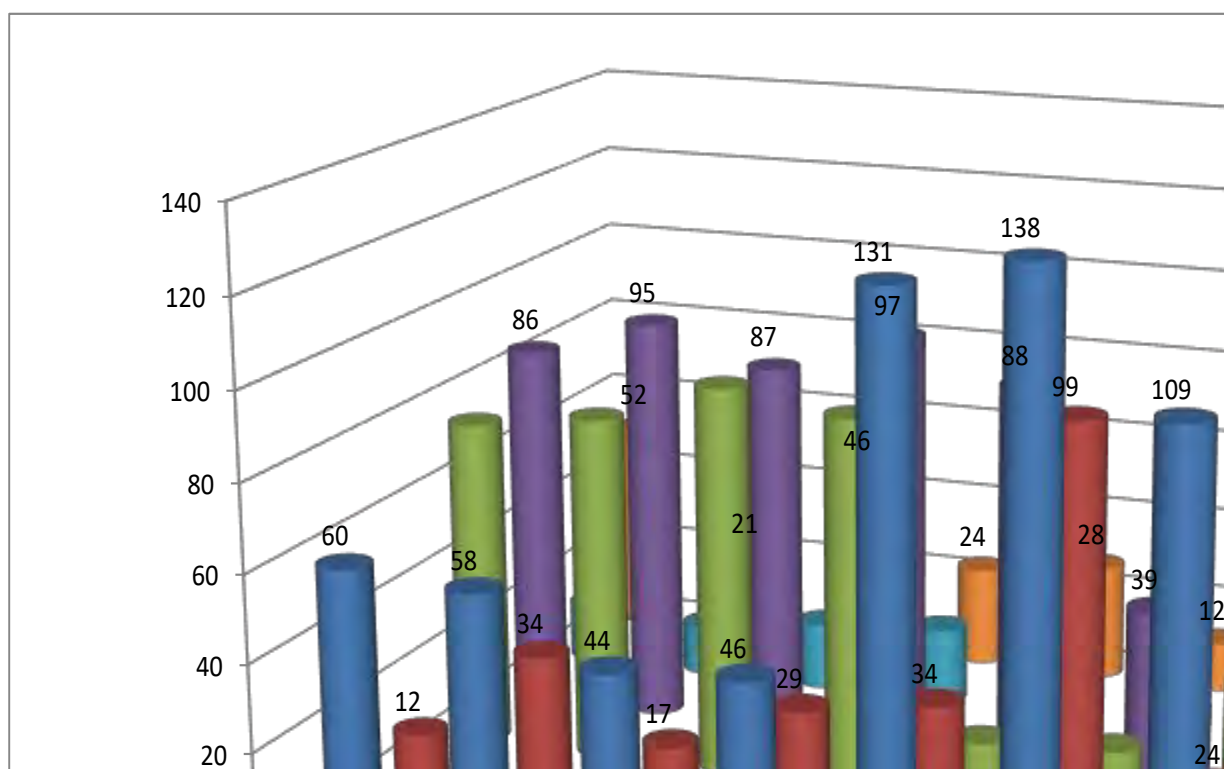
Маълумоти бадастомада нишон дод, ки дар натиҷаи иштирок дар барномаи таҷрибавӣ сатҳи иртибот, ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ, қобилияти ҳалли масъала ва эҷодкорӣ дар аксари хонандагон беҳбудии назаррас пайдо кардааст. Арзёбии муқоисавии марҳилаҳои «пеш аз таҷриба» ва «пас аз татбиқ» собит намуд, ки истифодаи усулҳои интерактивӣ, фаъолиятҳои амалӣ ва омузиши лоиҳавӣ ба афзоиши фаъолиятнокии маърифатӣ ва иҷтимоии хонандагон мусоидат кардааст.

Таҳлил нишон дод, ки дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ тамоюли равшани болоравӣ ба назар мерасад: хонандагон бештар ба муоширати ҳадафмандона ворид мешаванд, дар кори гурӯҳӣ фаъолона иштирок мекунанд, ҳангоми ҳалли масъалаҳо роҳҳои оқилона ва эҷодиро пешкаш менамоянд ва сатҳи масъулиятпазирии онҳо афзоиш меёбад. Илова бар ин, қобилияти худтанзимкунӣ ва худбаҳодиҳӣ низ беҳбуд ёфт, ки ин аз ташаккули тафаккури инъикосӣ ва муносибати ҷиддӣ ба раванди таълим шаҳодат медиҳад.

Ҷадвали 6

Нишон- диҳанда (салоҳият)	Гурӯҳҳо (шумора)	Баланд (пеш аз озмоиш)	Баланд (баъд аз озмоиш)	Миёна (пеш аз озмоиш)	Миёна (баъд аз озмоиш)	Паст (пеш аз озмоиш)	Паст (баъд аз озмоиш)
Иртиботӣ (коммуникативӣ)	Озмоишӣ	14	52	76	86	60	12
	Назоратӣ	12	21	80	95	58	34
Ҳамкорӣ (иҷтимоӣ)	Озмоишӣ	16	46	90	87	44	17
	Назоратӣ	18	24	86	97	46	29
Тафаккури интиқодӣ	Озмоишӣ	4	28	15	88	131	34
	Назоратӣ	5	12	17	39	138	99
Эҷодкорӣ ва навоарӣ	Озмоишӣ	6	32	35	94	109	24
	Назоратӣ	5	16	38	49	107	63

Ин нишондиҳандаҳо нишон медиҳанд, ки бештари наврасон ҳангоми иҷрои вазифаҳои амалӣ ба мушкилоти татбиқи дониш, таҳлил ва пешниҳоди натиҷа рӯбарӯ мешаванд. Ин нишон медиҳад, ки раванди таълим бояд ба фаъолияти амалӣ бештар равона карда шавад.

Натиҷаҳои таҳлили марҳилаи назоратии таҷриба тасдиқ карданд, ки ин амалҳо воқеан ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) мусоидат менамоянд. Ҳамин тариқ, татбиқи вазъиятҳои салоҳиятшиносорона, ба назар гирифтани хусусиятҳои равонӣ-педагогии наврасон, хосияти ғайрисатрии раванди таълим ва ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) онҳо таъсири мусбат расонд.

Дар маҷмӯъ натиҷаҳои таҷриба фарзияи таҳқиқотро пурра тасдиқ намуданд. Татбиқи шароити педагогии пешниҳодшуда ба рушди мушоҳидашавандаи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мусоидат кард. Дар натиҷаи марҳилаи ташаккулдиҳанда дар ҳамаи гурӯҳҳои таҳқиқотӣ тағйироти мусбат ба қайд гирифта шуд, ки ин далели он аст, ки таҷриба ба ҳадафҳои худ ноил гардидааст.

Тағйироти назаррас дар ҳамаи гурӯҳҳои нишондиҳандаҳо аз муваффақияти амалии тадқиқот шаҳодат медиҳад ва тасдиқ менамояд, ки рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар муассисаҳои

таҳсилоти иловагӣ имконпазир буда, бо шароити педагогии дуруст самаранок амалӣ мегардад.

Таҳлил ва натиҷаҳои нишон медиҳанд, ки тарҳ ва татбиқи амсилаи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ дар таҳсилоти иловагӣ самаранок мебошад. Амсила на танҳо сатҳи ибтидоии салоҳиятҳоро ба таври назаррас баланд менамояд, балки ба рушди ҳамаҷонибаи хонандагон мусоидат менамояд. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи равишҳои систематикӣ ва технологияҳои таълимии муосир метавонад заминаи устувор барои рушди салоҳиятҳои калидӣ фароҳам оварад ва барои татбиқи минбаъда дар шароити васеъ асоси илмӣ ва амалӣ эҷод намояд.

Бо мақсади таҳлили самти тағйироти дохилии сатҳҳои рушд, гузариши хонандагон байни сатҳҳои паст, миёна ва баланд дар гурӯҳи санҷишӣ ба таври алоҳида таҳлил карда шуд.

Ҷадвали 7

Тағйироти воқеии гузариши хонандагон байни сатҳҳои рушди салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар гурӯҳи озмоишӣ

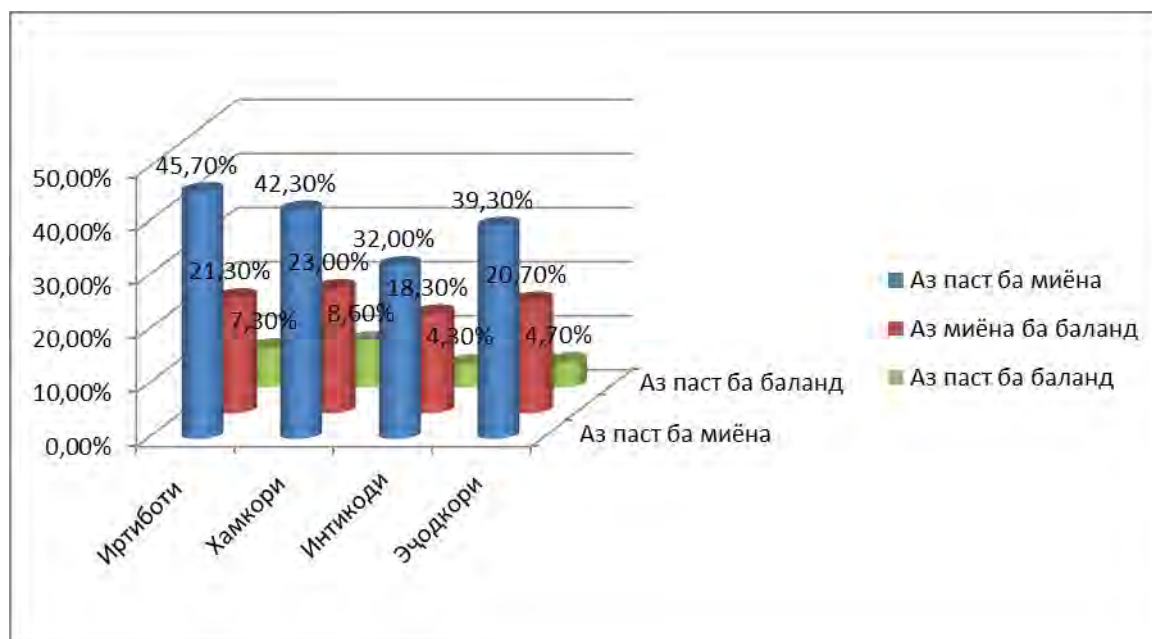
Нишондиҳанда (салоҳиятҳо)	Аз паст ба миёна	Аз миёна ба баланд	Аз паст ба баланд
Иртиботӣ (коммуникативӣ)	45,7%	21,3%	7,3%
Ҳамкорӣ (иҷтимоӣ)	42,3%	23,0%	8,6%
Тафаккури интиқодӣ	32,0%	18,3%	4,3%
Эҷодкорӣ ва наоварӣ	39,3%	20,7%	4,7%

Эзоҳ: Ҳоиз аз шумораи умумии хонандагони гурӯҳи озмоишӣ бароварда шудаанд

Таҳлили маълумотҳои бадастовардаи ҷадвали 7 нишон медиҳад, ки тағйироти бештар аз гузариши хонандагон аз дараҷаи паст ба миёна ва аз миёна ба баланд мушоҳида мегардад. Аз дараҷаи паст ба дараҷаи

баланд гузариш нисбатан маҳдуд мебошад. Дар диаграммаи 4 чараҳои гузариши хонандагон байни дараҷаҳои салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) пешниҳод шудааст.

Диаграммаи 4

Таҳлил ва натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки тарҳ ва татбиқи амсилаи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) дар таҳсилоти иловагӣ самаранок мебошад. Амсила на танҳо сатҳи ибтидоии салоҳиятҳоро ба таври назаррас баланд менамояд, балки ба рушди ҳамаҷонибаи хонандагон мусоидат менамояд. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи равишҳои систематикӣ ва технологияҳои таълимии муосир метавонад заминаи устувор барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) фароҳам оварад ва барои татбиқи минбаъда дар шароити васеъ асоси илмӣ ва амалӣ эҷод намояд.

Хулосаи боби 3

1. Муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар низоми маорифи Тоҷикистон ҳамчун муҳити ташаккулдиҳанда имконият медиҳад, ки салоҳиятҳои асосие, ки барои зиндагӣ ва фаъолияти ояндаи хонандагон заруранд, дар шакли амалӣ ва фардикунонидашуда ташаккул ёбанд. Барои ин мақсад амсилаи махсус, ки унсурҳои педагогӣ, ташкилӣ, равонӣ ва иҷтимоиро ҳамгиро месозад, таҳия гардид.

2. Расидан ба ҳадафи мазкур танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки мо дар назар гирем: салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврас на танҳо дар мактаб ташаккул меёбанд. Самти нави рушди шахсияти наврасро низоми таҳсилоти иловагии кӯдакон таъмин менамояд. Маҳз таҳсилоти иловагӣ дар ҳудуди ин раванд ҳисси худшиносӣ, эҳсоси арзишмандии шахсият ва имкони ҳуди инсонро барои худзоҳирсозӣ ташаккул медиҳад.

3. Маҳз дар давраи наврасӣ доираи устувори манфиатҳо ба тадриҷ ташаккул меёбад, ки минбаъд ба асоси равонии шаклгирии арзишҳо табдил мегардад. Шавқи наврасон аз мавзӯҳои инфиродӣ ва амалӣ ба масъалаҳои умумӣ ва ҷаҳонӣ мегузарад: ба масоили ҷаҳонбинӣ, дин, ахлоқ, зебошиносӣ таваҷҷуҳ меафзояд. Дар айни замон, таваҷҷуҳ ба таҷрибаҳои равонии дигарон ва ба ҳолатҳои дохилии худ низ қавитар мегардад.

4. Технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи рушди салоҳиятнокӣ бо истифодаи роҳи усулҳои фаъоли таълим дар шароити муосири рушди ҷомеа, дар низоми таҳсилот вазифадор аст, ки на танҳо донишҳои назариявӣ, балки салоҳиятҳои амалии хонандагонро ташаккул диҳад. Дар ин раванд истифодаи технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи самаранокӣ рушди салоҳиятнокӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Технологияҳои таълимӣ ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки раванди таълимро ба талаботи шахсият нигаронида, фаъол, интерактивӣ ва натиҷаманд ба роҳ монад.

5. Таҳқиқоти таҷрибавӣ дар марҳилаҳои ташҳисӣ, ташкилию ташаккулдиҳанда ва ҷамъбасти анҷом дода шуда, бо иштироки омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат гирифт. Натиҷаҳои бадастомада барои асоснок намудани ҳулосаҳои илмӣ, таҳияи тавсияҳои амалӣ ва такмили амсилаи пешниҳодгардидаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) истифода шуданд.

6. Яке аз шаклҳои эътирофшудаи ҷаҳонии арзёбии сатҳи салоҳиятҳо - омода ва ҳимоя намудани лоиҳа мебошад. Лоиҳа ҳамчун фаъолият бо

хадафҳои мушаххас, асосҳои мӯҳлат, сифати иҷро ва арзиши натиҷа таъриф мешавад. Таҳлили ташҳиси ду меъёр — «шахсиятӣ.» ва «фаъолиятӣ.» — нишон дод, ки аксари наврасон салоҳиятҳои калидиро дар сатҳи миёна ё паст доранд. Хусусан мушкилоти ҷиддӣ дар ин самтҳо мушоҳида гардид:

- ҳалли вазъиятҳои таълимии проблемавӣ;
- амалисозии дониш дар фаъолияти амалӣ;
- ташаккули арзишҳои дохилӣ ва ангеҷаҳои эҷодӣ.

7. Марҳилаи хулосавии таҷриба бори дигар нишон дод, ки масъалаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дорои хусусияти ғавқулода мубрам буда, миёни зарурати рушди ин салоҳиятҳо ва норасоии шароити педагогӣ барои амалӣ гардидани ин раванд ихтилоф мавҷуд аст. Натиҷаҳои ташҳиси сатҳи воқеии салоҳиятҳо нишон доданд, ки дар аксари наврасони иштирокчии таҳқиқ салоҳиятҳои шахсиятӣ ва фаъолиятӣ дар сатҳи паст ё миёна ташаккул ёфтаанд. Ин маънои онро дорад, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нӣз ба рушд доранд ва зарур аст, ки дар раванди таълим ва тарбия ба амалисозии усулҳои ғавол, интерактивӣ ва таҷрибавӣ бештар аҳамият дода шавад.

8. Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии озмоишӣ фаъолияти маҳфилҳо ва марказҳои эҷодӣ бо ташкил ва баргузориҳои шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун ҳамчун муҳити воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) амалӣ гардид. Аз ҷумла, лоиҳаҳо дар самти фанҳои гуногун ва STEM пешниҳод ва дар маҳфилҳо мавриди озмоиш ва роҳандозӣ қарор ёфтанд.

9. Натиҷаҳои ташҳиси марҳилаи назоратии таҷриба тасдиқ карданд, ки ин амалҳо воқеан ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) мусоидат менамоянд. Ҳамин тариқ, татбиқи вазъиятҳои салоҳиятшигориона, ба назар гирифтани хусусиятҳои равонӣ–педагогии наврасон, хосияти ғайрисатрии раванди таълим ва ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) онҳо таъсири мусбат расонд.

10. Дар маҷмуъ натиҷаҳои таҷриба фарзияи таҳқиқотро пурра тасдиқ намуданд. Татбиқи шароити педагогии пешниҳодшуда ба рушди мушоҳидашавандаи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мусоидат кард. Дар натиҷаи марҳилаи ташаккулдиҳанда дар ҳамаи гурӯҳҳои таҳқиқотӣ тағйироти мусбат ба қайд гирифта шуд, ки ин далели он аст, ки таҷриба ба ҳадафҳои худ ноил гардидааст.

ХУЛОСАВА ТАВСИЯҲО

1. Таҳсилоти иловагӣ дар низоми миллии маориф на танҳо ҷузъи иловагӣ, балки унсури муҳими такмилдиҳандаи равандҳои таълимӣ ва воситаи тарбияи шахсият мебошад. таҳсилоти иловагӣ дар низоми миллии маориф на танҳо ҷузъи иловагӣ, балки унсури муҳими такмилдиҳандаи равандҳои таълимӣ ва воситаи тарбияи шахсият мебошад. таҳсилоти иловагӣ дорои маҷмӯи гуногунҷабҳаи вазифаҳост, ки ҳамаи онҳо ба як ҳадафи умумӣ — рушди шахсияти кӯдак ва фароҳам овардани шароити худмуайянкунӣ, худифодакунӣ ва иҷтимоишавӣ равона шудаанд.

2. Муайян гардид, ки зери мафҳуми «салоҳиятҳои асосии (калидӣ)» дар адабиёти педагогӣ одатан маҷмӯи дониш, малака, таҷриба ва муносибатҳо фаҳмида мешавад, ки ба шахс имкон медиҳанд проблемаҳоро дар сатҳҳои гуногун – шахсӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ – мустақилона ва масъулона ҳал намояд. Хусусияти «калидӣ» будан дар он зоҳир мегардад, ки ин салоҳиятҳо ба ягон фанни алоҳида маҳдуд намешаванд, балки дорои хусусияти умумизаминавӣ буда, натиҷаи ҳамгироии таҷрибаи таълимӣ, тарбиявӣ ва иҷтимоӣ мебошанд.

3. Бо дарназардошти он, ки Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати босуръати илмию техникӣ қарор дорад, таҳсилоти иловагӣ воситаи муҳим барои баланд бардоштани рушди шахсияти хонанда, қобилиятҳои устувор ва салоҳиятҳои амалии ӯ ҳисобида мешавад.

4. Рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар муҳити таҳсилоти иловагӣ амалӣ шудани маҷмӯи муайяни шароити педагогиро талаб менамояд. Дар шароити Тоҷикистон, ки рушди соҳаи маориф ба ҳамгироии навъҳои гуногуни таълим равона шудааст, ҳампайвандӣ ва ҳамкории муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ аҳамияти махсус касб мекунад. Механизми асосии ин ҳамгирӣ барномаҳои таълимии иловагӣ мебошанд, ки имконияти тавсеаи таҷрибаи амалиро барои хонандагон фароҳам меоранд ва ҳамчун унсурҳои муттаҳидсозии равандҳои таълимӣ амал меkunанд.

5. Наврасон аз имкони васеъ намудани донишу ҷаҳонбинии худ, фаҳмидани моҳияти падидаҳо ва дарёфти робитаҳои сабабию натиҷавӣ лаззат мебаранд. Муҳим аст таъкид кунем, ки онҳо аз фаъолияти таҳқиқотӣ эҳсоси қаноатмандии рӯҳӣ мегиранд — ба онҳо писанд аст, ки худ мустақилона чизи навро кашф кунанд. Агар эҳтиёҷоти маърифатии онҳо нодида гирифта шаванд, ин метавонад ба дилгирӣ, бетафовутӣ ва ҳатто муносибати манфӣ нисбат ба «фанҳои дилгиркунанда» оварда расонад. Барои наврасон на танҳо мазмун, балки раванди омӯзиш низ аҳамияти яксон дорад.

6. Шароитҳои моддӣ-техникӣ дар рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) аҳамияти назаррас доранд. Барои рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) зарур аст, ки муҳити таълимӣ дорои таҷҳизоти муосир, маводи омӯзишии электронӣ, имконоти омӯзиши гурӯҳӣ, майдонҳои таҷрибавӣ ва платформаҳои рақамӣ бошад. Чунин муҳит ба баланд бардоштани малакаҳои рақамӣ, тафаккури технологӣ ва қобилияти кор бо иттилоот мусоидат мекунад.

7. Технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи рушди салоҳиятнокӣ бо истифодаи роҳи усулҳои фаъоли таълим дар шароити муосири рушди ҷомеа, дар низоми таҳсилот вазифадор аст, ки на танҳо донишҳои назариявӣ, балки салоҳиятҳои амалии хонандагонро ташаккул диҳад. Дар ин раванд истифодаи технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи самараноки рушди салоҳиятнокӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Технологияҳои таълимӣ ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки раванди таълимро ба талаботи шахсият нигаронида, фаъол, интерактивӣ ва натиҷаманд ба роҳ монад.

8. Таҳқиқоти таҷрибавӣ дар марҳилаҳои ташҳисӣ, ташкилию ташаккулдиҳанда ва ҷамъбастиӣ анҷом дода шуда, бо иштироки омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат гирифт. Натиҷаҳои бадастомада барои асоснок намудани хулосаҳои илмӣ, таҳияи тавсияҳои амалӣ ва тақмили амсилаи

пешниҳодгардидаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) истифода шуданд.

9. Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии озмоишӣ фаъолияти маҳфилҳо ва марказҳои эҷодӣ бо ташкил ва баргузориҳои шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун ҳамчун муҳити воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) амалӣ гардид. Аз ҷумла, лоиҳаҳо дар самти фанҳои гуногун ва STEM пешниҳод ва дар маҳфилҳо мавриди озмоиш ва роҳандозӣ қарор ёфтанд.

10. Технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи рушди салоҳиятнокӣ бо истифодаи роҳи усулҳои фаъоли таълим дар шароити муосири рушди ҷомеа, дар низомии таҳсилот вазифадор аст, ки на танҳо донишҳои назариявӣ, балки салоҳиятҳои амалии хонандагонро ташаккул диҳад. Дар ин раванд истифодаи технологияҳои таълимии муосир ҳамчун воситаи самараноки рушди салоҳиятнокӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Технологияҳои таълимӣ ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки раванди таълимро ба талаботи шахсият нигаронида, фаъол, интерактивӣ ва натиҷаманд ба роҳ монад.

11. Таҳқиқоти таҷрибавӣ дар марҳилаҳои таҳлиси, ташкилию ташаккулдиҳанда ва ҷамъбасти анҷом дода шуда, бо иштироки омӯзгорон, роҳбарони маҳфилҳо ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ сурат гирифт. Натиҷаҳои бадастомада барои асоснок намудани хулосаҳои илмӣ, таҳияи тавсияҳои амалӣ ва тақмили амсилаи пешниҳодгардидаи ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) истифода шуданд.

12. Яке аз шаклҳои эътирофшудаи ҷаҳонии арзёбии сатҳи салоҳиятҳо — омода ва ҳимоя намудани лоиҳа мебошад. Лоиҳа ҳамчун фаъолият бо ҳадафҳои мушаххас, асосҳои мӯҳлат, сифати иҷро ва арзиши натиҷа таъриф мешавад. Таҳлили таҳлили ду меъёр — «шахсиятӣ» ва «фаъолиятӣ» — нишон дод, ки аксари наврасон салоҳиятҳои калидиро дар сатҳи миёна ё паст доранд. Хусусан мушкилоти ҷиддӣ дар ин самтҳо мушоҳида гардид:

- ҳалли вазъиятҳои таълимии проблемавӣ;
- амалисозии дониш дар фаъолияти амалӣ;
- ташаккули арзишҳои дохилӣ ва ангеҳои эҷодӣ.

13. Марҳилаи хулосавии таҷриба бори дигар нишон дод, ки масъалаи рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дорои хусусияти ғавқулода мубрам буда, миёни зарурати рушди ин салоҳиятҳо ва норасоии шароити педагогӣ барои амалӣ гардидани ин раванд ихтилоф мавҷуд аст. Натиҷаҳои таҳлили сатҳи воқеии салоҳиятҳо нишон доданд, ки дар аксари наврасони иштирокчи таҳқиқ салоҳиятҳои шахсиятӣ ва фаъолиятӣ дар сатҳи паст ё миёна ташаккул ёфтаанд. Ин маънои онро дорад, ки салоҳиятҳои асосии (калидӣ) нӣз ба рушд доранд ва зарур аст, ки дар раванди таълим ва тарбия ба амалисозии усулҳои ғавл, интерактивӣ ва таҷрибавӣ бештар аҳамият дода шавад.

14. Дар муассисаҳои таҳсилоти иловагии озмоишӣ фаъолияти маҳфилҳо ва марказҳои эҷодӣ бо ташкил ва баргузори шаклҳои лоиҳавии мавзӯҳои гуногун ҳамчун муҳити воқеии ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) амалӣ гардид. Аз ҷумла, лоиҳаҳо дар самти фанҳои гуногун ва STEM пешниҳод ва дар маҳфилҳо мавриди озмоиш ва роҳандозӣ қарор ёфтанд.

15. Натиҷаҳои таҳлили марҳилаи назоратии таҷриба тасдиқ карданд, ки ин амалҳо воқеан ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) мусоидат менамоянд. Ҳамин тариқ, татбиқи вазъиятҳои салоҳиятшинона, ба назар гирифтани хусусиятҳои равонӣ–педагогии наврасон, хосияти ғайрисатрии раванди таълим ва ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ ба рушди салоҳиятҳои асосии (калидӣ) онҳо таъсири мусбат расонд.

16. Дар маҷмӯ натиҷаҳои таҷриба фарзияи таҳқиқотро пурра тасдиқ намуданд. Татбиқи шароити педагогии пешниҳодшуда ба рушди мушоҳидашавандаи салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон мусоидат кард. Дар натиҷаи марҳилаи ташаккулдиҳанда дар ҳамаи гурӯҳҳои

таҳқиқотӣ тағйироти мусбат ба қайд гирифта шуд, ки ин далели он аст, ки таҷриба ба ҳадафҳои худ ноил гардидааст.

ТАВСИЯҲО:

1. Дурнамои минбаъдаи ин таҳқиқот ба зарурати густариши доираи омузиши омилҳои педагогӣ марбут мебошанд, ки метавонанд ба ташаккули салоҳиятҳои асосии (калидӣ) наврасон дар раванди таълими муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ таъсири назаррас расонанд. Ин самт, аз ҷумла, тадқиқи дигар навъҳои шароити педагогӣ, шинохти имкониятҳои онҳо дар муҳитҳои гуногуни таълимӣ ва таҳияи моделҳои инноватсионии дастгирии рушди салоҳиятҳо мебошад.

2. Ҳамчунин, айни замон ниёз ба таҳқиқи васеътаре ба миён меояд, ки равандҳои рушди салоҳиятҳои калидиро на танҳо дар гурӯҳи синнии наврасон, балки дар дигар гурӯҳҳои синнӣ — кӯдакони хурдсол, наврасони калонсол ва ҷавонон — фаро гирад. Ин иқдом имкон медиҳад, ки хусусиятҳои синну солӣ, фарқиятҳои равонию иҷтимоӣ ва муҳитҳои таълимии гуногун дар рушди салоҳиятҳо муайян ва муқоиса карда шаванд.

3. Инчунин, омузиши мушаххаси механизмҳои татбиқи салоҳиятҳо дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон — шаҳрӣ ва деҳотӣ — метавонад дурнамои васеъ барои беҳтарсозии сиёсати давлат дар соҳаи маориф фароҳам оварад. Дар ин робита, тадқиқотҳои оянда бояд ба таҳияи дастурамалҳои амалӣ, моделҳои мутобиқшаванда ва меъёрҳои ягонаи арзёбии салоҳиятҳо равона карда шаванд.

4. Мутобиқсозии муҳтавои барномаҳои таълимӣ ва такмили фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ мувофиқи талаботи муосир ҳамчун масъалаҳои зарурати объективӣ арзёбӣ мегарданд. Ин иқдом барои ислоҳоти минбаъдаи ин соҳа ва густариши дастрасии кӯдакону наврасон ба таҳсилоти иловагии босифат заминаи муҳим фароҳам меорад.

Адабиёти истифодашуда:

1. Абдурашитов Н.Ф. Шароити психологию педагогии ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоии наврасон. [Матн] / Н.Ф. Абдурашитов Душанбе. 2019. 80 с.
2. Абдуллоева, Р.Х. Эстетическое воспитание старшеклассников общеобразовательных школ Таджикистана в процессе внеклассной работы: автореф. дис. канд. пед. наук. [Текст] / Р.Х. Абдуллоева. Душанбе. 2004. 24 с.
3. Арабов И.А. Семья и этнокультурные традиции воспитания семьянина. [Текст] / И.А. Арабов. М.: Педагогика. 2004. 104 с.
4. Арипов, М.А.(Орифи). История педагогической мысли таджикского народа [Текст] М.А.Арипов. Душанбе. 1962. Ч.1-2. 162 с.
5. Арзёбӣ дар низоми таълими салоҳиятнокӣ (Дастур барои омӯзгор). Модули 1. Мураттибон: Ниёзов Ф., Алиев А., Нусратов Б., Ҷонмирзоев Э., Қодиров Н., Иргашева М., Зиёев Қ. Душанбе. 2016. 65 с.
6. Аксенова Э.А. Компетентностный подход к допрофессиональной подготовке школьника [Текст] / Э.А.Аксенова // Стандарты и Мониторинг. 2004. №2. – С.56.
7. Акулова, О. В. Концепция системных изменений школьного процесса обучения в условиях перехода к информационному обществу [Текст] / О. В. Акулова. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. 2004. 252 с.
8. Александров, В.М. Проблемы развития непрерывного профессионального образования в современных социально-экономических условиях [Текст] / В.М. Александров // Среднее проф. образование. 1996. №2. - С.32-33.
9. Антонова, Н.Л. Дополнительное образование как социологическая проблема: Автореф. дис. канд. соц. наук. [Текст] / Н.Л. Антонова. Екатеринбург. 1998. 35 с.
10. Асмолов, А.Г. Дополнительное образование детей как зона ближайшего развития. Доклад на межрегиональном совещании -

семинаре «Повышение уровня управления развитием дополнительного образования детей». [Текст] / А. Г. Асмолов. М.: 2000. 431 с.

11. Астахов, А. И. Креативное развитие младших школьников творчеством [Текст] / А. И. Астахов. М.: Наука. 2006. 580 с.

12. Бабаева, Г. А. Дополнительное образование детей: теория и практика. [Текст] / Г. А. Бабаева Москва: Просвещение. 2017. 214 с.

13. Бабанский, Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. (Метод, основы). [Текст] / Ю. К. Бабанский. М.: Просвещение. 1982. 192 с.

14. Бабанский, Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований [Текст] / Ю. К. Бабанский. М.: Педагогика. 1982. 244 с.

15. Байденко А. Компетенции в профессиональном образовании // Высшее образование в России. [Текст] / А. Байденко. 2004. №11. – С.3-13.

16. Байзоев А. Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим. 2018. 40 с.

17. Банақшагирии дарс дар асоси стандартҳо, китоби дарсӣ ва замимаҳо (Дастур барои омӯзгор). Модули 2. Мураттибон: Ниёзов Ф., Алиев А., Нусратов Б., Ҷонмирзоев Э., Қодиров Н., Иргашева М., Зиёев Қ. Душанбе. 2016. 73 с.

18. Барномаи давлатии дарёфт ва рушди истеъдодҳо барои солҳои 2021-2025». Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2021. №113.

19. Бахмутский, А. Б. Мониторинг в школе: интерпретация и использование результатов: Научно-методические материалы. [Текст] / А. Б. Бахмутский. СПб.: ООО «Книжный Дом». 2008. 176 с.

20. Белановский, С. А. Свободное интервью как метод социологического исследования [Текст] / С. А. Белановский // Социология. 1991. №2. - С.5-19.

21. Белкин, А. С. Основы возрастной педагогики: Учеб, пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. М.: Издательский центр

«Академия». 2000. 192 с.

22. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл. М.: Academia. 1999. 956 с.

23. Берулава М.Н. Теоретические основы интеграции образования [Текст] / Берулава М.Н. - М. 2000. 314 с.

24. Беспалько, В.П. Методические указания по дидактическому анализу целей, содержания обучения и сроков подготовки специалистов [Текст] / В.П. Беспалько, В.А. Булавин. - М.: Педагогика. 2008. 154 с.

25. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П. Беспалько. - М.: Педагогика. 1989. 179 с.

26. Бессонова, Е. А. Сравнительный анализ педагогический условий образовательного выбора в школах Европы [Текст]: дис ... канд. пед. наук // Е. А. Бессонова. - М. 2005. 178 с.

27. Бобизода, Г., Имомназаров, Д., Байзоев, А. Муносибати босалоҳият ба таҳсилот. Душанбе: Маориф. 2015. - С.47.

28. Божович, Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе [Текст] / Л. И. Божович // Вопросы психологии. 1976. №6. - С.24-27.

29. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. 2003. №10. – С.8-14.

30. Бондаревская, Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания : учеб, пособие для студ. сред, и высш. пед. учеб, заведений, слушателей ИПК и ФПК [Текст] / Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич. Ростов н/Д: Творческий центр «Учитель». 1999. 560 с.

31. Бондаревская, Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования [Текст] / Е. В. Бондаревская. Ростов: Изд-во Ростовского пед. ун-та. 2000. 351 с.

32. Борзова, Л. П. Игры на уроке истории: Метод, пособие для

учителя. [Текст] / Л.П. Борзова. М.: издательство ВЛАДОС – ПРЕСС. 2001. 412 с., - С.104.

33. Боюр, Р.В. Биржа компетенций и методических разработок как механизмы управления качеством в образовании [Электронный ресурс] /Р.В.Боюр// Сетевой журнал «Кентавр». 117/html/nledia826/exchanges.doc.

34. Бруднов, А. К. От внешкольной работы к дополнительному образованию //Внешкольник. [Текст] / 1996. №31. – С.2.

35. Бруднов, А.К. Актуальные проблемы развития системы дополнительного образования детей. Выступление на Межрегиональном совещании в г. Петрозаводске. [Текст] / Бруднов, А.К. Петрозаводск. 2001. - С.267-276.

36. Буйдоқов, Х. Хусусиятҳои омӯзиши шахсияти хонандагон ва таълими онҳо дар раванди ягонаи педагогӣ / Х. Буйдоқов [Матн] Душанбе. 2010. 245 с.

37. Буйлова, Л.Н. Развитие социально-педагогических функций учреждения дополнительного образования детей. Диссерт. дис. кан. пед. наук. [Текст] / Л.Н.Буйлова. М. 1998. 183 с.

38. Булаев, Н.И. Ведущие тенденции развития дополнительного образования взрослых. Автореф. дис. кан. пед. наук. Моск. гос. пед. ун-т. [Текст] / Н.И.Булаев. 1998. 32 с.

39. Верба, И.А. Внешкольное образование // Дополнительное образование. [Текст] / И.А.Верба. 2000. №10. - С.11-13.

40. Вершловский, С.Г. Главное - сформировать потребность в знаниях [Текст] / С.Г.Вершловский // Вечерняя ср. школа. 1982. №1.

41. Википедия [Электронный ресурс] свободная энциклопедия. www.wikipedia.org/wiki.

42. Винниченко, Н.Л. Педагогика. Воспитательная деятельность в образовательных учреждениях. Уч. пособие.[Текст] / Н.Л. Винниченко. Томск. 2005. 92 с.

43. Возможности дополнительного образования детей для

реализации профильного образования; Учебно-методическое пособие для учителей [Текст] / Под ред. А.П. Тряпицыной. СПб. КАРО. 2005. 160 с.

44. Волкова Н.В. Формирование положительного отношения к учебе // Вечерняя ср. школа. 1982. №4.

45. Воронин, А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. [Текст] / А.С. Воронин. Екатеринбург. ГОУ ВПО УГТУ-УПИ. 2006. 135 с.

46. Вульфов, Б.З. Семь парадоксов воспитания. [Текст] / Б.З. Вульфов. М.; Новая школа. 1994. 77 с.

47. Венгер Л.А. Овладение опосредствованным решением познавательных задач и развитие когнитивных способностей ребенка [Текст] / Л.А. Венгер. // Вопросы психологии. 1983. №2. – С.43-50.

48. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. [Текст] / Л. С. Выготский. Просвещение. 1991. 366 с.

49. Выготский Л. С. Психология развития. Избранные работы. [Текст] / Л. С. Выготский. 2016. 422с.

50. Гершунский, Б. С. Концепция самореализации личностей в системе обоснования ценностей и целей образования [Текст] / Б.С. Гершунский // Педагогика. 2003. №10. - С.3-7.

51. Голованов, В.П. Методика и технология работы педагога дополнительного образования. М.: ВЛАДОС. 2004. - С.52.

52. Горский, В.А. Методологическое обоснование содержания, форм и методов деятельности педагога дополнительного образования [Текст] / В.А. Горский // Дополнительное образование. 2003. №2. - С.33.

53. Горский, В.А., Журкина А.Я. Педагогические принципы развития системы дополнительного образования детей [Текст] / В.А. Горский, А.Я. Журкина // Дополнительное образование. 1999. №2. - С.46-58.

54. Гулматова У.П. Самарабахшии муносибати босалоҳият ба таълим дар синфҳои ибтидоӣ. Автореф.дисс.доктори фалсафа (PhD). Хучанд. 2025. 81 с.

55. Давлатова М. Гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: зарурат, мушкилот ва чашмдошт [Матн] / Имомназаров Д., Давлатова М. // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2021. №2 (36). - С.5-10.

56. Давлатова М. Муносибати босалоҳият ба таълим ҳамчун омили ташаккули маҳорати эҷодии хонандагон [Матн] / Давлатова М., Назриева Ф. // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2022. №1 (37).- С.144-147.

57. Давлатзода М. Ҷанбаҳои назариявӣ ва роҳҳои ташаккул додани салоҳияти эҷодии наврасон. [Матн] / М.Давлатзода // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2025. №1 (49). – С.302-307.

58. Давлатова М. Муносибати босалоҳият ба таълим - омили муҳими тақвияти сифати таҳсилот. [Матн] /Давлатова М. //Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир: Душанбе. 2021. – С.100-104.

59. Давлатзода М. Хусусиятҳои ташкили идоракунии фаъолияти хонандагон дар муассисаи таҳсилоти иловагӣ [Матн] /Давлатова М. // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. 2025. №3 (57). - С.143-148.

60. Давлатшоев И., Давлатзода Қ., Аҳмадова Ф. Асосҳои ҳамкориҳои педагогии мактаб, оила ва ҷомеа дар раванди ташаккули салоҳиятнокӣ, Дастури методӣ. [Матн] / И.Давлатшоев, Қ.Давлатзода. Душанбе: Сифат. 2020. 152 с.

61. Давыдов, В.В. Теория развивающего обучения. [Текст] / В.В. Давыдов. М.: Педагогика.1996. 326 с.

62. Даутова, О. Б. Самоопределение личности школьника в профильном обучении [Текст] / О. Б. Даутова. - СПб. 2006. 352 с.

63. Делор Ж. Образование: сокровище. UNESCO. 1996.

64. Дополнительное образование детей. Психолого – педагогическое сопровождение // отв. Ред. Л.В. Байбородова. 2-е изд., испр. И доп. М. «Юрайт». 2016. 413 с.
65. Дополнительное образование: Словарь-справочник [Текст] /Д.Е. Яковлев.- М.: АРКТИ. 2002. 112 с.
66. Дружинин, В.Н. Экспериментальная психология СПб.: Питер. 2010. 320 с.
67. Дубровина, И. В. Формирование личности старшеклассника [Текст] / И. В. Дубровина. - М.: Педагогика. 1989. 134 с.
68. Евладова, Е.Б., Логинова, Л.Г., Михайлова Н.Н. Дополнительное образование детей. [Текст] / Е.Б. Евладова, Л.Г.Логинова, Н.Н.Михайлова. М.: ВЛАДОС. 2002. - С.47.
69. Евладова, Е.Б. Организация дополнительного образования детей [Текст] / Е.Б. Евладова, Л.Г. Логинова. - М.: ГУЦ. Владос. 2003. - С. 23.
70. Еременко М.И. Развитие ключевых компетентностей старшеклассника в условиях имитационного моделирования жизненных ситуаций Волгоград. [Текст] / М.И. Еременко. Издательство «Панорама». 2006. 64 с.
71. Журкина, А.Я. Мониторинг качества образовательной деятельности в учреждении дополнительного образования детей. [Текст] / А.Я. Журкина. М.: ГОУДОД ФЦРСДОД. 2005. 72 с.
72. Загвязинский, В.И. Противоречия процесса обучения. [Текст] / В.И.Загвязинский. Свердловск. 1971.
73. Захаров, Н.Н. Профессиональная ориентация школьников [Текст] / Н. Н. Захаров. - М.: Просвещение. 1988. 144 с.
74. Заир-Бек, Е. С. Основы педагогического проектирования: Учебное пособие для студентов педагогического бакалавриата, педагогов-практиков [Текст] / Е. С. Заир-Бек. СПб., 1995. 234 с.
75. Заир-Бек, Е.С. Разработка профильных учебных программ. Инновационные процессы в образовании. Интеграция российского и

западно-европейского опыта [Текст] / Е. С. Заир-Бек. —СПб.: РЕПУ им. А. М. Герцена,1997. - С.68-84.

76. Зиёӣ, Х. М. Муносибати босалоҳият ба таълим: масъалаҳои умуминазариявӣ ва роҳҳои татбиқи амалӣ. Душанбе: «Нинор». 2018.112 с.

77. Зимняя, И. А. Педагогическая психология [Текст] / И. А. Зимняя. Ростов н/Д: Феникс. 1997. 547 с.

78. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия [Текст] / И.А Зимняя. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2004. 38 с.

79. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевой базис компетентностного подхода в образовании [Текст] / И. А. Зимняя. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки спец/тов. 2004. 40 с.

80. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата современного образования Электронный ресурс. [Текст] / И.А. Зимняя // Интернет-журнал «Эйдос». 2006. 5 мая. [Http://www.eidos.Ru/journal](http://www.eidos.Ru/journal) (дата обращения: 25.06.2024).

81. Иванов, Д.А., Митрофанов К.Г., Сокола О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие [Текст] / Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Сокола. М.: АПК и ПРО. 2003. 101с.

82. Иматзода Л.М., Улфатов М. Роҳҳои инкишофди ҳиёлати хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми корҳои беруназсинфӣ [Матн] / Л.М. Иматзода // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2022. №2 (38). - С.104-110.

83. Иматова Л.М., Ҳабибова О. Педагогикаи умумӣ / Қисми1. [Матн] / Л.М. Иматова. Душанбе. 2018. 239 с.

84. Искандаров Ҳ. Мактаб ва бунёди ҷомеаи солим. [Матн] / Ҳ.Искандаров. Душанбе: 2014. 70 с.

85. Казакова, Е. И. Диалог на лестнице успеха (Школа на пороге нового века) [Текст] / Е. И. Казакова, А. П. Тряпицына. СПб.: Петербург - XXI век. 1997. 160 с.
86. Каменский, А.М., Смирнова, З.Ю. Внеурочные технологии как альтернативные формы образования (практическое пособие) [Текст] / А.М.Каменский, З.Ю. Смирнова, М.: Сентябрь. 2006. 176 с.
87. Калинина Н. В. Формирование социальной компетентности как механизм укрепления психического здоровья подрастающего поколения [Текст] / Н.В. Калинина // Психологическая наука и образование. 2001. №4. - С.6-21.
88. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 2006.
89. Концепсияи миллии маълумот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 2006.
90. Кречетников К.Г. Проектирование креативной образовательной среды на основе информационных технологий. М.: Госкоор. Центр. 2006.
91. Крылова М. А. Креативность и адаптация у старших школьников. Психология XXI века: Материалы Международной межвузовской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых специалистов. СПб. 2005. - С.196–198.
92. Кузьмина Н.Е. Социально-психологические аспекты креативности подростков. Психология: итоги и перспективы: Тезисы научно-практической конференции. [Текст] / Н. Е.Кузьмина. СПб. 1996. - С.178-180.
93. Кузнецова А.И. Социальное воспитание в школьной практике: проблемы и пути их решения [Текст] / А.И. Кузнецова // Школьный вестник науки. 2019. №2. - С.41–49.
94. Кузнецова Л. С. Формирование социальной компетентности школьников средствами проектной деятельности: автореф. дис. канд. пед. наук. СПб. 2019. 24 с.

95. Курбанов С.Р. Применение интерактивного метода обучения, как средство познавательных способностей учащихся. // Материалы международной научно-методической конференции «Современный проблемы математики и его обучения». Курган-түбе. 2013. - С.494-499.
96. Курбанов С.Р. Роль преподавателя в формировании ключевых компетенции учащихся начальных классов // Вестник института развития образования. 2019. №2 (26) – С.53-59.
97. Қодиров Б.Қ., Давлатов М., Расулов С. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ. Душанбе: Ирфон. 2008. 179 с.
98. Қодиров С., Давлатов М., Психологияи иҷтимоӣ. Душанбе: «Сино». 2004. 298 с.
99. Қодиров Б.Қ., Давлатов М., Расулов С. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ. Душанбе: Ирфон. 2008. 179 с.
100. Қодиров С., Давлатов М., Психологияи иҷтимоӣ. Душанбе: «Сино». 2004. 298 с.
101. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» [манбаи электронӣ] URL: <https://www.maorif.tj>.
102. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти иловагӣ.» [манбаи электронӣ] URL: <https://www.maorif.tj>.
103. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд». Душанбе. 2 августи соли 2011. №762. <https://mmk.tj/>
104. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак». Душанбе. (с. 2011. №762. 2024. №2049). <https://mmk.tj/>
105. Карпенко О.М., Луквяненко О.И., Денисович Л.И., Беригодская М.Д. К вопросу о компетентностном подходе в Российском образовании // Инновации в образовании. 2004. №6.
106. Кемеров, В.Е. Развитие [Текст] / В.Е. Кемеров// Современный философский словарь / Под общ. ред. д-ра. философ, наук., профессора В.Е. Кемерова. - М.: Академический проект. 2004. – С.577-578.

107. Коджаспирова, Г.М., Коджаспиров, А.Ю. Педагогический словарь [Текст] / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. М.: Академия. 2001. 176 с.

108. Компетентностная модель современного педагога: учеб. метод. пособие [Текст] / О. В. Акулова, Е. С. Заир-Бек, С. А. Писарева, Е. В. Пискунова, Н. Ф. Радионова, А. П. Тряпицына. - Спб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. 2007. 158 с.

109. Компетентностный подход в педагогическом образовании: Коллективная монография [Текст] / Под ред. Проф. В.А. Козырева, проф. Н.Ф. Радионовой и проф. А.П. Тряпицыной. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. 2005. 392 с.

110. Комплект контрольно-измерительных материалов для оценки компетентностей обучающихся [Текст] / под ред. В.П. Соломина. СПб.: Из-во РГПУ им. А.И. Герцена. 2008. 211 с.

111. Кон И.С., Фельдштейн Д.И. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики переходного возраста [Текст] / Кон И.С., Фельдштейн Д.И. // Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособ. для студ.: Сост Л.М.Семенюк; Под ред. Д.И. Фельдштейна. Издание 2-е, дополненное. М.: Институт практической психологии. 1996. 304 с.

112. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. 2005. №1. - С.3-12.

113. Лебедева М. М. Социальная компетентность школьников как фактор их успешности // Социология образования. 2018. №4. – С.44–51.

114. Лещер В.Ю. Развитие творческого потенциала подростка в учреждениях дополнительного образования [Текст] / В.Ю. Лещер автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук [Оренбургский пед. университет]. Оренбург. 2001. 21 с.

115. Лук А. Н. Психология творчества. М., 1978.

116. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир / М. Лутфуллоев [Матн] –

Душанбе. 2001. 336 с.

117. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн] / М. Лутфуллоев. Душанбе: Ирфон. 2015. 660 с.

118. Лутфуллозода, М., Бобизода Ғ. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Матн] / М.Лутфуллозода, Ғ.Бобизода. Душанбе. 2017. 88 с.

119. Лутфуллоев М. Человек и воспитание. Душанбе. 2008. 320 с.

120. Мавлонова, Н. Таълими рақамӣ ва имкониятҳои он дар таҳсилоти иловагӣ /Маҷаллаи «Технологияи таълим». 2023. №2. - С.61–62.

121. Макареня, А. А., Суртаева, Н. Н. Понятие «условие» как предмет педагогического исследования («условие» в системе представлений педагогической науки) [Текст] / А.А. Макареня, Н.Н. Суртаева // Материалы Межрегиональной межотраслевой научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональной школе».СПб.2003. 370 с.

122. Макарова, Н.С. Освоение историко-педагогического знания в структуре общепрофессиональной подготовки будущих учителей. Дисс...канд. пед. наук [Текст] / Н.С. Макарова. Омск. 2004.

123. Малыхина Н.А. Воспитание подростков: социальные аспекты.- Санкт-Петербург: Речь, 2016. 120 с.Маркова, А. К. Психология обучения подростка. М.: 1975. - С. 4.

124. Мардашвили Т.В., Захарова Л.В. Методы и технологии социальной педагогики. [Текст] / Т.В. Мардашвили, Л.В. Захарова Москва: Инфра. М.: 2017. 140 с.

125. Матвеев, Б.Р. Развитие личности подростка [Текст] / Б.Р. Матвеев. -СПб.: Речь. 2005. 179 с.

126. Матюшкин А.М. Концепция творческой одаренности // Вопросы психологии. 1989. №6. - С.29-33.

127. Махмутов, М.И. Педагогические технологии развития мышления учащихся: научное издание [Текст] / М.И. Махмутов. Казань:

ТГЖИ. 1993. 71 с.

128. Машарова, Т.В. Теория и практика социального самоопределения подростка в учебной деятельности. Автор. докт. пед. наук. [Текст] / Ярославль. 1999. 32 с.

129. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность [Текст] / А. Г. Маслоу; пер. с англ. СПб.: Евразия. 1999. 479 с.

130. Мирбобоев Р., Зиёев Х., Қосимӣ С., Бадалов Б. Рушди маориф ва илм дар даврони Истиклолияти давлатӣ. Душанбе: Маориф. 2016. 192 с.

131. Мединцева И. П. Компетентностный подход в образовании [Текст] / И. П. Мединцева // Педагогическое мастерство: материалы II междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2012 г.). М.: Буки-Веди. 2012.

132. Методика дар низоми таълими салоҳиятноки (Дастур барои омӯзгор). Модули 3. Мураттибон: Ниёзов Ф., Алиев А., Нусратов Б., Ҷонмирзоев Э., Қодиров Н., Иргашева М., Зиёев Қ. Душанбе. 2016. 141 с.

133. Мирзоев М.С. Дополнительное образование детей как средство формирования основ этнической культуры. (на материалах Республики Таджикистан). Авт. канд. педагог. наук. [Текст] / М.С. Мирзоев. Душанбе. 2023. 79 с.

134. Мирсеитова С. Обучение как поиск и поиск для обучения: формы и методы развития критического мышления обучающихся. КазАЧ. 2011. 112 с.

135. Мисрализода Ф. Технологияҳои муносири рушди салоҳиятҳои асосии хонандагонии синфҳои болоӣ тавассути воситаҳои технологияҳои рақамӣ. ... Авт. номз. илм. педагогӣ. Кӯлоб. 2025. 85 с.

136. Мудрик, А.В. Введение в социальную педагогику [Текст] / А.В. Мудрик.- М. Академия. 1997. 83 с.

137. Муносибати босалоҳият ба таълим. // Дастури методӣ. - Душанбе: Маориф. 2014. 78 с.

138. Назарзода, М. Таҳсилоти иловагӣ ҳамчун омили рушди

захираҳои инсонӣ дар Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ «Маориф ва илм». 2021. №3.- С. 25–30.

139. Неъматов С. Компетентностный подход в современных условиях качественного иноязычного образования [Текст] / С. Неъматов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. 2024. №1. – С.6-12.

140. Ниёзов Ф., Зиёев М., Алиев А., Нусратов Б., Ҷонмирзоев Э., Қодиров Н., Иргашева М., Зиёев Қ. Низоми таълими салоҳиятнокӣ, модули таълимӣ барои татбиқи стандартҳои фаннии синфҳои ибтидоӣ [Матн] / Ф. Ниёзов, М.Зиёев, А.Алиев, Б.Нусратов, Э.Ҷонмирзоев, Н.Қодиров, М.Иргашева, Қ. Зиёев Душанбе. 2016. 36 с.

141. Низомномаи намунавии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2018. №93.

142. Обидов И.О. История развития образования в Таджикистане. Душанбе. 1967.

143. Образовательная программа - маршрут ученика: Ч. II [Текст] / Под ред. А.П.Тряпицыной. СПб. 2000. 228 с.

144. Образовательная программа - маршрут ученика: Ч.1. [Текст] /под ред. А.П. Тряпицыной. СПб.: Изд-во «ЮИПК».1998. 118 с.

145. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология. [Текст] / Учебник. М., Российское педагогическое агентство.1996. 374 с.

146. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка. [Текст] / С.И.Ожегов, Н.Ю. Шведова. Российская АН., Российский фонд культуры. М., 1996. 632 с.

147. Орлова Л.А. Детское экологическое общество Таджикистана «Зумрад». [Текст] / Душанбе. 2008. 63 с.

148. Орлова Л.А. Роль учреждений дополнительного образования в формировании личности [Текст] / Л.А. Орлова // Сегодня и завтра школы: (Сб.статей). Душанбе. 2008. - С.36-41.

149. Орлова Л.А.,Аминов И.У.Республиканский центр

Таджикистана по внешкольной воспитательной работе. [Текст] / Л.А. Орлова. Душанбе. 1977. 74 с.

150. Орлова Л.А. Роль школьной организации имени Исмоили Сомни в формировании личности (из опыта работы школьных организаций города Душанбе). [Текст]/ Л.А. Орлова. Душанбе. 2009. 64 с.

151. Оспанова, Н. Т. Педагогические условия формирования критического мышления старшеклассников. /Автореф. дисс. канд. пед. наук. [Текст] / Н. Т. Оспанова. г. Алматы. 2010. - С.16.

152. Открытая модель дополнительного образования региона [Текст] / Науч.ред. А.А. Попов, И.Д. Проскуровская. Красноярск.2004. 279 с.

153. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар Рӯзи дониш» 01.09.2017. шаҳри Душанбе. <http://www.president.tj/node/29823>.

154. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28.12.2023. шаҳри Душанбе. <http://www.president.tj/node/32191>.

155. Педагогическая диагностика в опытно-экспериментальной работе школы. Книга для учителей [Текст] / Под ред. А.П. Тряпицыной. СПб., 1993. 132 с.

156. Педагогический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад; Редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. М.:большая Российская энциклопедия. 2002. 528 с.

157. Петров С.В. Инновационные подходы к организации внеклассной работы [Текст] / С.В. Петров // Наука и школа. 2018. №6. – С.45–51.

158. Петрова Н.В. Социально-педагогические условия формирования социальной компетентности подростков: Дис. ... канд. пед. наук. [Текст] / Н.В. Петрова М., 2016. 156 с.

159. Петровская Л.А. Компетентность в общении [Текст] / Л.А. Петровская.-М.: Просвещение,1989. - 124с. Попова Г.Н. Методическая работа в дополнительном образовании детей // Дополнительное

образование. 1999. №2. - С.65-69.

160. Попова Г.Н. Общие вопросы организации методической работы в учреждениях дополнительного образования детей [Текст] / Г.Н. Попова // Дополнительное образование. 1999. №3-4. - С.86-92; 2000. №4. - С.29-31.

161. Равен Дж. Педагогическое тестирование. Проблемы. Заблуждения. Перспективы [Текст] / Дж. Равен. - М.: Когито-центр. 1999. 117 с.

162. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. -М.: 2002. 85 с.

163. Радионова, Н.Ф., Тряпицына, А.П. Компетентностный подход в педагогическом образовании [Электронный ресурс] / Н.Ф. Радионова, А.П. Тряпицына // Вестник Омского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. Выпуск 2006. - www.omsk.edu.

164. Рахимзода Х. Влияние социальных институтов воспитания на подготовку старшеклассников к семейной жизни: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Душанбе. 2002. 324 с.

165. Раҳимӣ К.М. Нақши таҳсилоти иловагӣ дар рушди қобилияти эҷодии хонандагон / [Матн] // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2023. №1 (41). - С.140-146.

166. Раҳимӣ К.М. Заминаҳои рушди муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дурнамои ташаккули салоҳиятҳои эҷодкории кӯдакон дар фаъолияти онҳо / [Матн] // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. 2023. №4 (49). - С.76-82.

167. Раҳимӣ К. Шароитҳои педагогии ташаккули салоҳиятҳои эҷодкории хонандагон дар муассисаи таҳсилоти иловагӣ. ...Диссерт. номз. илмҳои педагогӣ. Душанбе. 2024. 156 с.

168. Нуров А., Рахимов Х. Педагогика. Душанбе. 2007. 564 с.

169. Рогов, Е. И. Личность в педагогической деятельности [Текст] / Е.И. Рогов. Ростов-на/Д.: Изд-во Рост.пед.ун-та. 1994. 240 с.

170. Рождественская Н. В., Толшин А. В. Креативность: пути развития и тренинги. СПб., 2006. Российская социологическая энциклопедия [Текст] / под ред. Г. В.Осипова. М.: Большая Российская Энциклопедия. 1998. 530 с.
171. Ромек В.Г. Уверенность в себе: этический аспект [Текст] / В.Г. Ромек // Журнал практического психолога. 1999. №9. - С.28-37.
172. Рототаева Н.А. Психологические условия развития социальной компетентности в юношеском возрасте: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук [Текст] / Н.А. Рототаев. М., 2002. 38 с.
173. Рубцов В. В. Психология социального взаимодействия и коммуникации [Текст] / В. В. Рубцов. М.: Просвещение. 2015. 328 с.
174. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер. 2000. 712 с.
175. Сафаров М.С. Ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоии хонандагони синфҳои 7-9 тавассути ҷорабиниҳои бернуазсинфии физика. Автореф. номз. илмҳои педагогӣ. Душанбе. 2025. 85 с.
176. Сафаров М.С. Нақши салоҳиятҳои калидӣ дар қорбурди технологияи иттилоотӣ [Матн] / М.С.Сафаров // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Бахши технологияи таълим.2020. №1 (34). – С.118-122.
177. Сальцева С. В., Галагузова М. А., Попцов С. Б. Дополнительное образование как фактор формирования духовных потребностей школьников. [Текст] / С. В. Сальцева, М.А.Галагузова, С.Б. Попцов. М. 2001. 167 с.
178. Селевко Г.К. Компетентности и их квалификация [Текст] / Г. К. Севко // Народное образование. 2004. №4. - С.138-142.
179. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся / И.С. Сергеев. — М.: Просвещение. 2005. 240 с.
180. Скачков А.В. Дополнительное образование как социально-педагогическая проблема: Дис. канд. пед. наук. - Ростов н/Д. 1996. - С.189.

181. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020. №526.

182. Стратегия модернизации содержания общего образования. Материалы для разработки документов по обновлению общего образования. М.: 2001. 132 с.

183. Сулаймонӣ С. Донишномаи педагогикаи навин [Матн] / С. Сулаймонӣ. Душанбе: Ирфон. 2009. 800 с.

184. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати «Рӯзи дониш.» ва ифтитоҳи бинои нави Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯзи 01.09.2017 [манбаи электронӣ] URL: <https://www.avkd.tj>.

185. Трофимова Е.А. Социально-педагогическая поддержка подростков: инновационные подходы. [Текст] / Е.А.Трофимова // Педагогический вестник России. 2019. №7. – С.55–60.

186. Троянская С.Л. Основы компетентностного подхода в высшем образовании, Учебное пособие для студентов магистратуры психолого-педагогических направлений подготовки. Издательский центр «Удмуртский университет». [Текст] / С.Л. Троянская. 2016. 176 с.

187. Турсунова М. Формирование национального самосознания учащихся (на примере средне специальных учебных заведениях культуры и искусств Республики Таджикистан): автореф. канд.пед.наук. [Текст] / М.Турсунова. Душанбе. 2005. 23 с.

188. Туник Е.Е. Диагностика креативности. Тест Торренса. Методическое руководство. [Текст] / Е.Е. Туник. СПб.:Иматон. 1998.197 с.

189. Умаров, У., Шарипов, Н. Асосҳои муносибати босалоҳият. Душанбе: Ирфон. 2017. - С.83.

190. Фадеева А.П. Развитие образовательной среды учреждений дополнительного образования как условие творческой самореализации

детей и подростков: Дис. ...канд. пед. наук [Текст] / А.П. Фадеева. Ульяновск. 2010. 196 с.

191. Федорова Е.А. Методические аспекты формирования социальной компетенции у школьников [Текст] / Е.А.Федорова // Народное образование. 2021. №2. – С.76–81.

192. Ҳисобот оид ба фаъолияти Маркази ҷумҳуриявии муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ дар солҳои 2024-2025.

193. Холназаров С., Орлова Л.А. Внеклассная работа и личность (Из опыта работы школ города Кургантюбе). Душанбе. 2007. 119 с.

194. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Электронный ресурс. / А.В. Хуторской // Центр «Эйдос.». [http:// www.eidos.ru/news/](http://www.eidos.ru/news/). (дата обращения: 24.09.2024).

195. Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // Интернет-журнал «Эйдос». 2005. 12 декабря. <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>.

196. Щетинская А.И. Совершенствование процесса дополнительного образования в современных условиях: науч-метод. пособие. Оренбург: ОЦДЮТ. 1997. 100 с.

197. Чернилова Н.Г. Система проектного обучения как инструмент развития самостоятельности старшеклассников. Саратов. 1997.

198. Ҷӯраева М. У. Шароитҳои педагогии рушди тафаккури интиқодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълим. Автор.диссерт. номз. илмҳои педагогӣ. Хучанд. 2025. 82 с.

199. Ҷӯраева М.У. Технологияи рушди тафаккури интиқодӣ дар синфҳои ибтидоӣ [Матн] / М.У. Ҷӯраева // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. 2022. №2 (38). - С.135-140.

200. Цукерман, Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов [Текст] / Г.А. Цукерман - Рига: ПЦ «Эксперимент». 1995.

201. Шарифзода Ф. Педагогика: назарияи инсонофар ва фарҳанги

чомеа [Матн] / Ф. Шарифзода // Мух. масъул С. Сулаймонӣ. Душанбе. 2010. 544 с.

202. Шарифзода Ф., Каримова И., Сулаймонӣ С., Булбулов Ч. Педагогикаи ибтикорӣ [Матн] / Ф. Шарифзода, И. Каримова, С. Сулаймонӣ, Ч. Булбулов. Душанбе: Ирфон. 2013. 544 с.

203. Шаропов Ш.А. Инновационные процессы в образовании [Матн] / Ш.А. Шарофов // Перспективы развития образования в Республике Таджикистан. Коллективная научная монография // Под ред. Ф.Ф. Шарипова. Душанбе: Ирфон. 2019. - С.154-173.

204. *The Future of Education and Skills: Education 2030*. <https://www.oecd.org/education/2030/>.

205. Anderson, T., & Dron, J. **Teaching Crowds: Learning and Social Media**. Athabasca University Press.2014].

206. Anderson, T., & Dron, J. **Teaching Crowds: Learning and Social Media**. Athabasca University Press.2014; 13].

207. World Bank. *Transforming Education with Technology: A World Bank Perspective*.2021 <https://www.worldbank.org/education/>].

208. ЮНЕСКО (2019). Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO Publishing. 62. 241 с.

209. Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 76 (3). – С.482–497.

МАЗМУН ВА МУҚАРРАРОТИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ ДАР НАШРИЯҲОИ ЗЕРИН ИНЪИКОС ЁФТАНД:

1. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи бонуфузи аз ҷониби ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияшуда нашр шудаанд:

[1-М] Давлатова М.Ш. Гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: зарурат, мушкилот ва чашмдошт

[Матн] / Имомназаров Д., Давлатова М.Ш. // Паёми Пажӯишгоҳи рушди маориф. 2021. №2 (36). - С.5-10.

[2-М] Давлатзода М.Ш. Ҷанбаҳои назариявӣ ва роҳҳои ташаккул додани салоҳияти эҷодии наврасон. [Матн] / М.Давлатзода // Паёми Пажӯишгоҳи рушди маориф. 2025. №1 (49). – С.302-307.

[3-М] Давлатзода М.Ш. Хусусиятҳои ташкили идоракунии фаъолияти хонандагон дар муассисаи таҳсилоти иловагӣ [Матн] / М.Давлатзода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. 2025. №3 (57) – С. 143-148.

[4-М] Давлатзода М.Ш. Таҳсилоти иловагӣ ва технологияҳои инноватсионӣ: қадаме ба рушди устувор [Матн] / М.Давлатзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2026. №1. – С. 367-368.

[5-М] Иматзода Л.М., Давлатзода М.Ш. Нақши таҳсилоти иловагӣ дар ташаккули фарҳанги экологӣ ва ахлоқи экологӣ дар миёни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ [Матн] / Л.М.Иматзода, М.Ш.Давлатзода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. 2026. №2 (60) – С. 252-258.

2. Мақолаҳои илмие, ки дар дигар нашрияҳо ба ҷоп расидаанд:

[6-М] Давлатова М.Ш. Инновационные технологии в образовании и способы их внедрения [Текст] / Л.М. Иматзода, М.Ш. Давлатова // Международный научно-практический журнал «В мире науки и образование» (Endless light in science). Алмата. 2023. – С.101-107.

[7-М] Давлатова М.Ш. Муносибати босалоҳият ба таълим - омили муҳими тақвияти сифати таҳсилот [Матн] / М.Ш. Давлатова //Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир: Душанбе. 2021.-С.100-104.

[8-М] Давлатзода М. Масъалаҳои ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоии ҷавонон дар замони муосир [Матн] / М.Ш.Давлатзода, А. Немонов //Маводи конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами назария ва амалияи тадқиқоти педагогӣ: дурнамои рушди он дар замони муосир». Душанбе. 19.10.2023. - С. 261-264.

[9-М] Давлатзода М. Ташкили раванди таълим зимни муносибати босалоҳият ба таълим [Матн] / М.Ш.Давлатзода //Маводи конференсияи ҷумхуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Хусусиятҳои ташкили раванди босамари таълиму тарбия зимни истифодаи технологияҳои муосири педагогӣ дар муассисаҳои таълимӣ». Душанбе. 2024. - С.146-149.

[10-М] Давлатзода М.Ш. Ташаккул ва рушди салоҳиятҳои умумии (калидӣ) хонандагону хонандагон тибқи талаботи низоми нави таҳсилот. [Матн] /Л.М.Иматзода, М.Ш.Давлатзода //Маҷмуи мақолаҳои конференсияи ҷумхуриявии илмӣ-амалии «Муаммоҳои муосири педагогӣ-психологии таълим ва тарбияи хонандагони синни томактабӣ». Хучанд. 2025. - С.23-26.

[11-М] Давлатзода М.Ш. Русский язык в системе дополнительного образования в Республике Таджикистан: Педагогические возможности и перспективы развития [Текст] / М.Ш. Давлатзода // Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции, г. Барнаул. 2025. - С.336-346.

Методикаи омузиши мафҳуми ҳуқуқи инсон

Яке аз арзишҳое, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун арзиши олий эътироф намудааст, ин ҳуқуқи инсон мебошад. Мавзуи ҳуқуқи инсон ва механизми ҷимояи он яке аз мавзӯҳои асосии барномаи таълимии фанни «Асосҳои давлат ва ҳуқуқ» ба ҳисоб меравад. Методикаи мавҷудаи таълимии мавзуи «ҳуқуқи инсон» мутаносибан ба талаботи имрӯзаи самти ислоҳоти маориф такмилу беҳбудии бештареро тақозо мекунад. Мавҷуд набудани адабиёти таълимӣ ва методии ҳозиразамон, нарасидани омӯзгорони ботаҷриба, воситаи аёни ва технологияи муосири такмилёфтату пешқадам ва дар баробари он васеъ истифода намудани технологияи компютерӣ ва шабакаи итилоотии Интернет сабаби ин норасоиҳо мебошанд. Аз ин рӯ, барои бартараф намудани норасоиҳои ҷойдошта, ба масъулини соҳа лозим аст, дар ин самт фаъолияти худро беҳтар намоянд, то ки ҳадафҳои асосии омузиши соҳаи «ҳуқуқи инсон», ки такмили малакаю маҳорат ва дониши хонандагон аст, ба таври воқеӣ татбиқ шаванд.

Ҳадафи омузиши мавзуи «ҳуқуқи инсон» ин васеъ гардонидани донишҳои ҳуқуқии хонандагон, ташаккулёбии шахсияти бошуур ва фаъол, инкишоф додани малака ва маҳорат барои ҳифз намудани ҳуқуқ ва озодиҳои худ мебошад, ки дар «Барномаи системаи давлатии омузиши соҳаи ҳуқуқи инсон» дарҷ гардидааст.

Мавҷуд набудани адабиётҳои таълимию методӣ водор месозад, ки ба омӯзгорони ҷавон ва таҷрибаомӯзони ин соҳа, тавассути усули фаъоли таълим маслиҳатҳои методӣ пешниҳод намоем.

Мавзӯ: ҳуқуқи инсон чиро меомӯзад?

Мақсади дарс: Ба хонандагон барои ба вучуд овардани тасаввурот оид ба ҳуқуқи инсон, шинос намудани онҳо бо ҳуҷҷатҳои асосии соҳаи ҳуқуқи инсон», дарки арзишҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи арзишҳо ва меъёрҳову санадҳои ҳуқуқӣ.

Мафҳумҳои асосӣ: конвенсия, пакт, ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи кӯдак, генотсид, эъломияи умумии ҳуқуқи башар, конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак.

Маводи дидактикӣ: Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак (дар шакли фишурда).

Бозии дидактикӣ (интихобан аз бозиҳои, ки дар раванди машғулиятҳо истифода мешаванд, бояд омӯзгор истифода барад ва ин барои ба дарси нав омода кардани шогирдон хуб мусоидат мекунад. Агар бозӣ ба мавзӯи дарс алоқаманд бошад боз ҳам беҳтар мешавад).

Шакли корӣ: инфиродӣ – гурӯҳӣ.

Методи корӣ: суҳбати ҷаҳол бо истифодаи бозиҳои дидактикӣ.

Равиши дарс

Дарс дар шакли бозиҳои дидактикӣ, кор дар гурӯҳҳои хурд тавассути иҷрои супоришҳои алоҳида гузаронида мешавад, дар интиҳои дарс муаррифии маводи азбаршуда аз тарафи хонандагон гузаронида мешавад.

Супориши 1. Шарҳи мафҳуми ҳуқуқи инсон.

Аз рӯи супориши 1 ба таври зайл кор мекунем:

Саволҳо:

1. Таҳти мафҳуми ҳуқуқи инсон чиро мефаҳмед?
2. Ба андешаи Шумо мавқеи ҳуқуқ дар ҳаёти инсон чӣ гуна аст?
3. Ба андешаи Шумо зарурати омузиши ҳуқуқи инсон дар чист?

Кори гурӯҳӣ: ин корро ба тариқи зайл мегузаронем.

Хонандагонро ба ду гурӯҳ ҷудо карда ба онҳо аз рӯи ду саволи зерин супориш медиҳем:

1. Ҷузъҳои асосии «ҳуқуқи инсон.» - ро интихоб кунед.
2. Мафҳуми ҳуқуқи инсонро чӣ гуна тасаввур мекунед?

Барои кор дар гурӯҳҳо вақт медиҳем ва пас аз анҷоми вақт амалҳои зеринро дар якҷоягӣ бо хонандагон иҷро мекунем.

1. Рӯйхати ибораҳои гуфташударо дар тахтаи синф менависем.
2. Ба ибораҳои гуфташуда баҳо медиҳем ва хулоса мебарорем.

Пеш аз он ки мафҳуми ҳуқуқи инсонро муайян намоем, хонандагон бояд дар бораи моҳияти ин мафҳум фикр кунанд. Ҷавобҳо гуногун буда метавонанд. Чунончи, ҳуқуқе, ки табиат ё офариниш додааст, ҳуқуқи маънавӣ ва амсоли ин.

Истилоҳ ва ибораҳои асосӣ ва муҳимро аз тасаввуроти пайдонамудаи хонандагон оид ба ҳуқуқи инсон дар тахтаи синф менависем. Дар асоси ин тасаввуротҳо мавқеи ҳуқуқи инсонро дар ҳаёти ҷомеа муҳокима намуда, чунин хулосаҳо мебарорем: ҳуқуқи инсон ин маҷмӯи қоидаҳост, ки аз табиати инсон бармеояд. Принципи ғоявӣ ва ахлоқӣ; маҷмӯи тасаввуротҳо оид ба зиндагии арзанда; муносибати одилонаи инсон нисбат ба ҳамдигар ва давлат; низоми инкишофи шахсият; ҳуқуқи субъективист, ки новобаста аз давлат ҳар як инсон дорост; арзишест, ки дар ҷомеа аз ҳама олӣ аст.

Супориши 2. Принципиҳои ҳуқуқи инсон.

Шакли кор: бозии дидактикӣ.

Мафҳумҳои асосӣ: ҳуқуқ, эътибор, озодӣ, баробарӣ, тоқатмандӣ.

Шакли кор: кори инфиродӣ, дунафарӣ, гурӯҳӣ.

Маводи дидактикӣ: Эълومияи умумии ҳуқуқи башар, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак, ватман, фломастер.

Маслиҳат барои омӯзгор:

Дар тахтаи синф гуфтаҳои мутафаккирони намоёнро, ки дар лавҳа навишта шудаанд меовезем. Дар ҳар кадоми ин гуфтаҳо як калима навишта нашудааст.

А: «ҳар як инсон ҳамчун узви ҷамъият ба таъминоти иҷтимоӣ ва татбиқи ҳуқуқ барои нигоҳдории ... ва инкишофи озодонаи шахсияти ӯ дар соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба воситаи сазо кӯшиши миллию ҳамкорию байналмилалӣ мутобики сохтор ва имкониятҳои ҳар як давлат ҳақ дорад». (Эълумияи умумии ҳуқуқи башар)

Б: ... чизи таҷовузнапазир аст,

Ҳар он кас, ки ... дорад, кабир аст.

(М. Турсунзода)

В: «Бо мақсади таъмини ...дар шаъну эътибор ва ҳуқуқҳои одамони алоҳида ва гурӯҳҳои одамон, он чое зарур аст, бояд тадбирҳои махсус андешида шавад».

(ЮНЕСКО).

Г: «Вақте, ки мутафаккирони асри озодии табиӣ инсонро эътироф карданд, он гоҳ аз анъанаҳои христианӣ ба ҳамаҷониби ин озодии талаботи ... шахрвандӣ тавлид гардид».

(В. Янков)

Д: «Инсон ... халқ шудаасту маҷбур ба убудиёт халқ нест».

(Халқ)

Е: «...танҳо аз қонунҳо вобаста будан ғаҳмидан лозим аст».

(Волтер)

Ё: «... ҳаргиз гузашт кардан, ҳақиқӣ ё тағофул нест... - ин пеш аз ҳама, муносибати ғаъолонаест, ки бар асоси эътироф кардани ҳуқуқҳои универсалӣ ва озодиҳои асосии инсон ташаккул меёбад».

(ЮНЕСКО)

Ж: «... дар ягон ҳолат эътирофи дахл кардан ба ин арзишҳои асосӣ нест, ... бояд одамон, гурӯҳҳо ва давлатҳои алоҳида зоҳир кунанд».

(ЮНЕСКО)

Хонандагонро ба чор гурӯҳ ҷудо мекунем. Ба ҳар кадом гурӯҳҳо супориши мушаххас медиҳем. Супоришҳо бояд дар ду шакл пешниҳод карда шаванд: инфиродӣ ва гурӯҳӣ.

Супориши №1 (инфиродӣ)

- Ба ҷои нуқтаҳо калимаеро гузоред, ки мазмуни матнро пурра кунад.

- Чаро Шумо махсус ин калимаро интихоб кардед?

Супориши 2.

Кор дар гурӯҳ бо назардошти саҳми арзандаи ҳар як аъзои гурӯҳ.

Ҳар як аъзои гурӯҳ бояд калимаи интихобкардаашро асоснок кунад.

Ҳар як гурӯҳ бояд се калимае интихоб кунад, ки ба ин гуфтаҳои мутаффакирона дуруст меояд. Онҳоро шарҳ диҳанд.

Кор бо аҳли синф

Гурӯҳҳо варианти худро пешниҳод намуда, онҳоро асоснок мекунанд. Омӯзгор ҷавобҳои хонандагонро таҳлил намуда, бо хонандагон якҷоя ба хулоса меоянд, ки дар санадҳои меъёри оид ба ҳуқуқи инсон (Эълومияи умумии ҳуқуқи башар, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак, Пакти байналхалқӣ «Дар бораи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ.») ҳолати умумии эътибор ва арзиши олий доштани инсон таъкид карда шудааст.

Супориши 3. Кор бо мафҳумҳо.

Синф ба чаҳор гурӯҳ тақсим карда мешавад ва барои синфро ба гурӯҳҳо ҷудо кардан аз воситаҳои гуногун истифода кардан мумкин аст, ба монанди аз як то чаҳор шуморед ва ҳар кас рақамҳои худро фаромӯш накунад. Баъд аз рақамҳоро гуфта шудани хонандагон онҳоро аз рӯи рақамҳои гуфташон ба чор гурӯҳ тақсим мекунем.

Ба ҳар як гурӯҳ аз рӯи мафҳумҳо вазифа супурда мешавад.

Ба гурӯҳи якум – мафҳуми эътибор

Ба гурӯҳи дуюм – мафҳуми баробарӣ

Ба гурӯҳи сеюм – мафҳуми озодӣ

Ба гурӯҳи чаҳорум – мафҳуми тоқатмандӣ.

Супориши №1. Ҳар як аъзои гурӯҳ дар дафтарҳои худ тасаввуроти худро оид ба мафҳумҳои додашуда менависанд.

Тасаввуротҳо мумкин аст бо як калима ё ибора, бо як ҷумла ва ҳатто бо мисраҳои шеърӣ навишта шаванд. Ҳар як гурӯҳ дар асоси мафҳуми барои вазифа гирифташон рамзи онро дар ватман мекашанд ва ранги онро муайян мекунанд.

Супориши №2. Ҳамаи аъзоёни гурӯҳ бо тасаввуротҳои пешниҳодкардаи якдигар шинос шуда, таҳлил мекунанд ва хулосаҳои умумӣ мебароранд.

Яке аз аъзоёни гурӯҳ хулосаи гурӯҳро ба гурӯҳҳои дигар пешниҳод мекунад.

Дар охир омӯзгор дарсро чамъбаст намуда, хулосаҳои асосии онро ба тариқи зайл баён мекунад.

Чи тавре ки Шумо дарёфтед ва муайян кардед, ҳуқуқи инсонро ҳамчун меъёри асосӣ, ки бе он инсон зиндагии арзанда дошта наметавонад, муайян кардан мумкин аст. Ҳуқуқи инсон дар мафҳумҳои озодӣ, баробарӣ, сулҳ асос ёфтааст. Риояи онҳо ба одамон ва ҷомеаи инсонӣ имконият медиҳад, ки инсон ҳаматарафа инкишоф ёбанд. Ман низ мехостам доир ба ин масъала андешаи худро ба таври зайл изҳор намоям.

«Хусусиятҳои асосии ҳуқуқи инсон инҳоянд:

- ҳуқуқи инсонро харидану бозёфт кардан, мерос гирифтани намешавад;

- ҳуқуқи инсон аз рӯи таваллуд ба ӯ марбут аст – ҳуқуқи инсон дахлнопазир аст;

- ҳуқуқи инсон новобаста аз лиҳози наҷод, ранги пӯст, ҷинсият, забон, дин, ақидаи сиёсӣ, ақидаҳои дигар, асолати миллӣ ва иҷтимоӣ баробар аст;

- ҳамаи инсон аз модар озод, ба ҳуқуқҳои баробар ба дунё меоянд, яъне ҳуқуқи инсон ба ҳама дастрас ва баробар аст;

- ҳуқуқи инсонро мусодири кардан мумкин нест.

Инсон ҳуқуқ дорад ҳатто дар ҳолатҳое, ки қонунҳои давлатӣ онро риоя намеkunанд. Мисол дар он ҷое, ки ғуломдорӣ ҳаст ҳатто ғуломон ҳуқуқи худро доранд бо вучуди он ки инсон дар ғуломӣ ва ё ҳолати маҷбурӣ нигоҳ дошта мешавад.

Вазифаи хонагӣ бо дарназардошти масъалаҳои бахсноки дарс ва саволҳои пайдошуда супорида мешавад.

